

Pedagógiatörténeti Szemle

*Az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága
Neveléstörténeti Albizottságának folyóirata*

6. évfolyam
1. szám
2024

Kiadó: Soproni Egyetem Kiadó (9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 4.)
Felelős kiadó: A Soproni Egyetem rektora (Prof. Dr. Fábíán Attila)
Közreadó: Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar

Felelős Főszerkesztő:

- Dr. habil. UGRAI János (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet, Miskolc, HU)

Szerkesztőség:

- Prof. Dr. KÉRI Katalin, Dsc (Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar
Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet, Sopron, HU | Selye János Egyetem
Tanárképző Kar Óvó- és Tanítóképző Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. NÉMETH András, Dsc (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Budapest, HU |
Selye János Egyetem Tanárképző Kar Óvó- és Tanítóképző Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. PUKÁNSZKY Béla, Dsc (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, HU | Selye
János Egyetem Tanárképző Kar Neveléstudományi Tanszék, Komarno, SK)
- Prof. Dr. SZABOLCS Éva, Dsc, professor emeritus (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai
Kar, Budapest, HU)

Nemzetközi tudományos tanácsadó testület:

- Prof. Dr. CORIAND, Rotraud (Universität Duisburg-Essen, DE)
- Prof. Dr. CRIBLEZ, Lucien (Universität Zürich, CH)
- Prof. Dr. GRIMM, Gerald (Alpen-Adria-Universität, Klagenfurt, AT)
- Prof. Dr. HOPFNER, Johanna (Karl-Franzens-Universität Graz, AT)
- Prof. Dr. HORN, Klaus-Peter (Georg-August-Universität Göttingen, DE)
- Dr. KASPER, Tomáš (Technická univerzita v Liberci, CZ)
- Prof. Dr. KESTERE, Iveta (Latvijas Universitāte, LV)
- Prof. Dr. MAYER, Christine (Universität Hamburg, DE)
- Prof. Dr. POLENGHI, Simonetta (Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, IT)
- Prof. Dr. PROTNER, Edvard (Univerza v Mariboru, SI)
- Prof. Dr. dr. hc. SKIERA, Ehrenhard (Universität Flensburg, DE)
- Prof. Dr. dr. hc. TENORTH, Heinz-Elmar (Humboldt Universität zu Berlin, DE)

Olvasószerkesztő:

- KUSLICSNÉ KLOIBER Alexandra (Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar
Társadalom-, Szociális és Kommunikációtudományok Intézete, Sopron, HU)

Technikai szerkesztő (tördelés, OJS):

- AMBRUS Attila József (Soproni Egyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Sopron, HU)

ISSN 2415-9093 (Online)

Honlap: <https://journal.uni-sopron.hu/index.php/ptszemle>

Szerkesztőségi e-mail: pedtortszemle@gmail.com

Soproni Egyetem Kiadó
Sopron, 2024. szeptember 30.

Pedagógiatörténeti Szemle

Evangélikus iskolázás a királyi Magyarországon

A tematikus lapszámot szerkesztette:
Csepregi Zoltán – Ugrai János

Csepregi Zoltán – Ugrai János <i>Szerkesztői bevezető</i>	4
Csepregi Zoltán <i>Evangélikus iskolázás Magyarországon a korai újkorban</i>	5-27
Kónya Péter <i>Az eperjesi evangélikus szellemi központ a 17. században</i>	28-37
Durovics Alex <i>Adalékok és adatok az ágostai hitvallású líceumok diákságáról (1790-1850)</i>	38-61
Ugrai János <i>Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akademikusok példáján keresztül</i>	62-75
Karády Viktor <i>Az evangélikus értelmiségképzésről és „túliskolázásról” a dualista Magyarországon</i>	76-85
Csermelyi József <i>A soproni evangélikus teológiai akadémia önképzőkörének története a kezdetektől az 1867. évi újjászerveződésig</i>	86-100
Rébay Magdolna <i>Evangélikus gimnáziumok szerepe a főnemesek oktatásában a dualizmus korában – hét intézmény összehasonlító elemzése</i>	101-116
Nagy Péter Tibor <i>Az empirikus történetpszichológia lehetőségei az 1918 előtti magyarországi evangélikus iskolázás és iskolázottság elemzésében</i>	117-133
Kertész Botond <i>A budapesti evangélikus „menekült teológia”, 1919–1923</i>	134-142

6. évfolyam
1. szám
2024

Szerkesztői bevezető

CSEPREGI Zoltán¹ – UGRAI János²

¹Tanszékvezető, egyetemi tanár DSc | Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszék

²PhD, habil. egyetemi docens | Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet

¹MTMT: 10001259 | ¹ORCID 0000-0002-6193-6123 | ²MTMT: 10012621 | ²ORCID 0000-0001-7200-3006

¹zoltan.csepregi@lutheran.hu | ²janos.ugrai@uni-miskolc.hu

Minden bizonnyal van szimbolikus ereje annak a ténynek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia neveléstörténeti folyóirata egy *Evangélikus iskolázás a királyi Magyarországon* című lapszámmal állítja helyre a működését. A magyarországi neveléstörténészek közel egy évtizede indították útjára a *Pedagógia történeti Szemlét*, amelynek kiadása egy időre megszakadt. Az újraindítás körüli lehetőségeket és körülményeket számba véve arra jutottunk, hogy a folytonos működés és megjelenés leginkább egy lapszámonként részben vagy egészben tematikus logikában szerkesztett, a nevelés-, oktatás- és művelődéstörténeti kérdéseket hangsúlyosan interdiszciplináris mezőbe helyező folyóirat esetén garantálható a legnagyobb eséllyel.

Ennek szellemiségében szerkesztjük a következő lapszámokat – bevonva a szerzői gárdába az MTA Neveléstörténeti Albizottságának tagjai mellett egyház- és társadalomtörténészeket, irodalomtörténészeket és történeti szociológusokat, filozófusokat és levéltárosokat stb. egyaránt. Célunk ezzel bevallottan a pedagógia- és iskolatörténeti kutatások, s általában a neveléstörténész szakma képviselőinek tudatosabb pozicionálása a hazai és nemzetközi felsőoktatási és tudományos kutatói terepeken – s nem utolsósorban a neveléstörténeti stúdiumok mára aggasztó mértékű visszaszorulásának lassítása a felsőoktatás különböző képzéseiben.

Talán nem túlzás a megállapítás, miszerint ehhez a vállaláshoz ünnepi módon kapcsolódik az első lapszám témája. Luther Márton 1524-ben írta *Keresztény iskolák állítása* című művét. Programadó írása épp 500 éve jelent tehát meg, s sok tekintetben az ebben foglaltakhoz köthetjük a kora újkori Európa szellemi megújulásának nyitányát, az iskolázás és művelődés új hullámának, a reformáció által életre hívott felekezeti szintű kulturális versengésnek a kezdetét.

Kötetünk ennek apropóján tekinti át az elmúlt évtizedek evangélikus oktatást érintő kutatási eredményeit. Ezt a feladatot sürgetőnek gondoljuk: Szelényi Ödön több mint száz éve (1917-ben) adta közre azóta is alpműként forgatott könyvét a hazai lutheránus iskolázásról. Ezt újabb szintézis azóta sem követte. Mi több, az egyes szellemi centrumok viszonyait feltáró esettanulmányok is el-elmaradozgattak, hiszen hiányolhattuk joggal a különböző részkutatásokat. Úgy tűnik, az utóbbi egy-két évtizedben örömdetesen mozgásba lendült a szakma, s bár új szemléletű evangélikus iskolázástörténeti szintézis megírására még nem elegendőek az újabb eredmények, s egyes iskolaközpontok kapcsán továbbra is inkább csak fájó hiányokat tudunk megállapítani, egyfajta seregszemlére azért már megérett az idő. Az alábbiakban egy ilyen áttekintésre teszünk kísérletet. Az egyes tanulmányok így nemcsak önmagukban hordoznak további kutatásokat inspiráló értéket, hanem együttesen megrajzolják azt a tablót is, amelyből látható: hol tartunk a 21. század első negyedének végén az immár 500 éves lutheránus iskolázás múltjának feltárásában.

Evangelikus iskolázás Magyarországon a korai újkorban*

CSEPREGI Zoltán

Tanszékvezető, egyetemi tanár DSc | Evangelikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszék

MTMT: 10001259 | ORCID 0000-0002-6193-6123
zoltan.csepregi@lutheran.hu

KEYWORDS

- 17. century
- hierarchy of schools
- research sources
- reconstruction methodology
- matricula

ABSTRACT

Lutheran schooling in Hungary in the early modern period | Although 17th-century school registers are not rare, Lutheran matricula have been little researched. However, where no registers have survived, secondary sources can be used to compile student lists. The study focuses on the student population of Lutheran schools in the 17th century in the territory of Royal Hungary. Two corpora are used as reconstruction sources: the occasional printed ordination biographies. Although both types of sources have some blank spots, they complement each other well and help to identify some 2000 students in the period and area under study. Based on the number of names that can be extracted, the following ranking can be established between the schools. This ranking is highly dependent on the source, since the number of surviving disputes does not converge very well with the number of pupils. If, on the other hand, the number of printed disputations is taken as a basis, the following schools come first: Banská Bystrica, Trenčín, Prešov, Bratislava. The possibilities and limitations of this reconstruction methodology can be estimated by the surviving Banská Bystrica register from the period: here, 20-25% of the student population can be identified from secondary sources.

KULCSSZAVAK

- 17. század
- iskolák hierarchiája
- forráskutatás
- rekonstrukciós metodika
- matrikulák

ABSZTRAKT

Bár a 17. századi iskolai anyakönyvek nem számítanak ritkaságnak, az evangélikus matrikulák eddig kevésbé képezték a kutatás tárgyát. Ahol viszont anyakönyv nem maradt fenn, ott másodlagos forrásokból lehet összeállítani a diáknévsorokat. A tanulmány a 17. században a Királyi Magyarország területén működött evangélikus iskolák diákságára fókuszál. Rekonstrukciós forrásként itt két korpusz jön szóba: az alkalmi nyomtatványok (melyeket az RMNy-kézikönyv jelenleg 1685-ig tár fel); és az ún. ordinációs életrajzok. Bár mindkét forrástípusnak vannak fehér foltjai, de jól kiegészítik egymást, segítségével mintegy 2000 diákot lehet a vizsgált időszakban és területen azonosítani. A kigyűjthető nevek mennyisége alapján az iskolák között a következő rangsor állítható fel: Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kassa, Besztercebánya. Ez a rangsor erősen forrásfüggő, a fennmaradt disputációk száma ugyanis nemigen konvergál a létszámadatokkal. Ha viszont a nyomtatott disputációk száma szerint állítunk fel rangsort, akkor már a következő iskolák kerülnek előre: Besztercebánya, Trencsén, Eperjes, Pozsony. Ezen rekonstrukciós metodika lehetőségeit és korlátait a korszakból fennmaradt besztercebányai anyakönyv segítségével tudjuk megbecsülni. Itt a diákság 20-25%-a azonosítható másodlagos forrásokból is.

A reformáció humanista oktatási programja

Ugyan az egyetemi képzés megreformálása Wittenbergben 1517-től kezdve folyamatosan napirenden volt – nemcsak igényként, kísérletként, hanem megvalósult döntések soraként is² –, Martin Luther (1483–1546) az 1520-as évek elején szembesült az oktatás átalakításának országos kérdésével. A vitát egy külső körülmény váltotta ki: a reformáció eszméinek terjedésével egyre több helyen ürültek ki a kolostorok, váltak gazdátlanná az egyházi jövedelmek és alapítványok. Luther javaslata erre a következő volt: mielőtt bármilyen magánszemély vagy szervezet rátenné a kezét erre a jelentős vagyonra, az épületekben iskolákat kell szervezni és a felszabaduló anyagi

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K–145896 számú témapályázata támogatta. A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2024. augusztus 24.

² Ittész, 2014.

erőforrásokat tanári fizetésekre kell fordítani.³ 1520-ban először a nemességhez intézi ezt a felszólítást,⁴ majd 1524-ben a városi tanácsoknak címez egy külön röpiratot (teljes címén: *Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztény iskolák felállításáról és fenntartásáról*),⁵ végül 1530-ban majd közvetlenül a legszélesebben érintett kört, a szülőket szólítja meg.⁶

Az idén 500 éve megjelent mű, a *Keresztény iskolák felállítása* háttérében a korai reformációnak az oktatásra gyakorolt kedvezőtlen hatásai álltak, melyeket a modern kutatás a *Bildungskatastrophe* szóval foglal össze.⁷ A szerzetesek tömeges kilépésével elsősorban kolostori iskolák szűntek meg, de a hagyományos egyház gazdasági alapjainak megrendülésével (a hívektől befolyó járandóságok és adományok elmaradásával) a káptalani és plébániai iskolák is veszélybe kerültek. A wittenbergi egyetemi reformok furcsa módon odavezettek, hogy összességében csökkent az iskolák vonzereje és az egyetemek látogatottsága, hiszen a klasszikus tananyag érvényessége és használhatósága megkérdőjeleződött. Ehhez járult még a radikális és spiritualista csoportok műveltség – és elitellenes propagandája – Andreas Karlstadt (1486–1541) pl. megvált doktori címétől és professzori tevékenységétől.

Az a tananyag, amelyet Luther az iskolák felállításáról szóló 1524-es iratában népszerűsít, humanista program, melyet Wittenberg számára Philipp Melanchthon (1497–1560) dolgozott ki. Ezen az egyetemen a filozófiai és skolasztikus tárgyak helyett már évek óta magyarázták nemcsak a Bibliát és az egyházatyákat, hanem a klasszikus ókori irodalmat is.⁸ Miközben Luther kifejti reformgondolatait, újra meg újra saját iskolai emlékeivel, a gyerekkorában szerzett rossz tapasztalatokkal szembesíti őket:

„Igen, mennyire fáj az nekem most, hogy én nem olvastam több költőt és történetírót, és hogy engem ezekre senki sem tanított meg, hanem ehelyett olvasnom kellett az ördög rondaságait, a filozófusokat és szofistákat, nagy költséggel, munkával és kárral, úgyhogy elég dolgom akad, amíg ezeket kiseprek.”⁹

Az oktatással kapcsolatos legfontosabb lutheri reformgondolat azonban – összhangban a humanista hagyománnyal és Melanchthonnal – a nyelvtanulás, a nyelvi kompetenciák fejlesztésének hangsúlyozása. Ebbe természetesen beletartozik a szent nyelvek ismerete (mely elengedhetetlen a Szentírás megértéséhez), de ugyanígy a tudományosságot közvetítő és a nemzetközi kapcsolatokat biztosító latin is. A nyelvtanulás himnikus és teológiai érvekkel is megtámogatott magasztalása oldalakon keresztül árad az 1524-es röpiratban:

„Még ha nem is volna egyéb hasznuk a nyelveknek, csupán az is méltán tölthetne el bennünket örömmel és lelkesedéssel, hogy Istennek fenséges és drága adománya az, amellyel minket, németeket az Isten most csaknem minden tartományban oly gazdagon megkeresett és megajándékozott. [...] Amennyire kedves tehát nekünk az evangélium, oly erősen ragaszkodunk a nyelvekhez. Mert az Isten nem ok nélkül íratta meg a maga Írását csupán két nyelven: az Ószövetséget héberül, az Újszövetséget pedig görögül.”¹⁰

³ Brecht, 1981. 140–143.

⁴ A német nemzet keresztény nemességéhez (1520), LVM, 2. k. 198, 218–224.

⁵ A továbbiakban rövid címen idézve: *Keresztény iskolák felállítása* (1524), LVM, 4. k. 155–184. Vö. Mokrosch, 2010; Dingel, 2014; Jürgens, 2014.

⁶ Teljes címén: *Prédikáció arról, hogy a gyermekeket iskoláztatni kell*. A továbbiakban rövid címen idézve: *A gyermekek iskoláztatása* (1530), LVM, 4. k. 535–578.

⁷ Schluß, 2014.

⁸ De corrigendis adolescentiae studiis. Fordítása: Imre, 2000. 19–31; vö. LVM, 7. k. 62., 139., 144. (41., 144., 161. sz.).

⁹ LVM, 4. k. 178.

¹⁰ LVM, 4. k. 170–171; vö. Csepregi, 2022.

Új elemként jelenik meg emellett az anyanyelv helyes és kifejező használata: „Igen, ha elnézzük, hogy (amitől Isten óvjon) a nyelvek eltűnjenek, úgy mi nem csupán az evangéliumot veszítjük el, hanem végtére odáig jutunk, hogy mi sem latinul, sem németül nem tudunk helyesen beszélni vagy írni.”¹¹

A *Keresztény iskolák felállítása* című művében Luther rendre saját diákkori élményeit idézi föl elrettentő kontrasztként, hiszen minden reformpedagógiának az a törekvése, hogy meghaladja és megjavítsa saját kora hibáit és hiányosságait:

„Bizonyosság és intés erre nézve nekem az a nyomorult, szörnyűsége példa ott a főiskolákon és a kolostorokban, ahol nemcsak az evangéliumot felejtették el, hanem a latin és német nyelvet is megrontották, úgyhogy ezek a nyomorult emberek majdnem barmokká váltak, sem németül sem latinul nem tudnak helyesen beszélni vagy írni, sőt majdhogyan sem ép eszüket is elvesztették.”¹²

Luther teljes iskolarendszert tart szem előtt, annak ellenére, hogy programjának oroszlánrésze (humanista tananyag, a szent és klasszikus nyelvek tanítása) a közép- és felsőfokú oktatást érinti. A városi tanácsokhoz intézett röpirat összesen négy iskolatípust tárgyal, hiszen az említettekén kívül kitér a fiú- és a lányiskolákra, azaz az elemi képzésre is. A kisiskolák tárgyalása azonban már kevésbé részletes, Luther szövegéből az sem egyértelmű, hogy közös vagy külön intézményekben képzele-e el fiúk és lányok oktatását:

„Ha már (mint mondtam) nem létezne a lélek, és az iskolákra és nyelvekre éppenséggel nem volna szükség az Írás és Isten miatt, már csupán az az egy ok is elégséges volna arra, hogy a legjobb iskolákat – mindkét félét, fiúknak és lányoknak – minden helyen felállítsuk. [...] Az a véleményem, hogy a fiúk naponta egy vagy két órát töltsenek az ilyen iskolákban, és többi idejük alatt otthon tanuljanak valami mesterséget, és készüljenek választott pályájukra, hogy mindkét irányban képezzék magukat. [...] Szintúgy a leánykák-nak is van annyi idejük, hogy naponként egy órát az iskolában tölthessenek, és amellet munkájukat otthon is rendesen végezhetik.”¹³

A reformáció során létrejövő népiskolák képe ugyanilyen tarka: mind a koedukációra, mind az elkülönített tagozatokra akad példa. Az iskolarendszer válogatás nélkül mindenki számára igyekszik alapműveltséget közvetíteni, ugyanakkor a tehetséggondozásra is lehetőséget nyújt.

Hogy Luther mennyire komolyan vette a lányok iskoláztatásának a kérdését, azt az a levele tanúsítja, melyet egy volt apácának, Else von Kanitznak (†1537) írt. Ennek a kezdeményezésnek a jelentőségéből az sem von le semmit, hogy a címzett végül elhárította a felkérést és a tervezett wittenbergi intézmény ezért akkor nem jöhetett létre:

„Kedves nénédek, Hanna von Plausignak levélben felajánlottam, hogy küldjön el téged hozzám egy időre, mert hasznodat szeretném venni, fiatal lányokat tanítanál és ebben másoknak is jó példával járnál elől. Kosztot és kvártélyt kapnál nálam, úgyhogy félelemre, aggodalomra semmi okod, ezért kérlek, ne utasítsd vissza javaslatomat!”¹⁴

Az oktatási infrastruktúra területén az épületek mellett (meloyeket elsősorban a kiürült kolostorok és káptalanok szolgáltattak) kizárólag a könyvtárakra van gondja Luthernek:

„Végre azt is jól meg kell gondolniuk mindazoknak, akik szívükön viselik a dolgot az ilyen iskoláknak és nyelveknek német földön való berendezése és ápolása tekintetében, hogy fáradságot és költséget ne kíméljenek a jó könyvtárak felállításában, különösen azokban a városokban, amelyeknek arra elég módjuk van.”¹⁵

¹¹ LVM, 4. 171–172.

¹² LVM, 4. k. 172.

¹³ LVM, 4. k. 177, 179.

¹⁴ 1527. augusztus 22-én, LVM, 7. k. 465. (1133. sz.).

¹⁵ LVM, 4. k. 180–181.

Nem szól például a kollégiumokról, pedig Erfurtban maga is ezeknek volt lakója, s akár Wittenbergben is működtek ilyenek. Lehet, hogy az ilyen intézetek működését természetesnek tartotta.

A könyvtárakra vonatkozó passzusok azért is tanulságosak, mert ezekből szűrhetjük le a tananyagra vonatkozó elképzeléseit. A könyvek selejtezése ugyan ma riasztóan hat,¹⁶ de a válogatás szempontjai már egyértelműen a humanista ízlésnek felelnek meg. Hiszen Luther röpiratának tartalmi üzenete – azaz, hogy mit kell ezekben az újonnan felállított iskolákban oktatni – egyértelműen a humanista tanterv volt. Figyelemre méltó, hogy képes volt átlépni a humanistákkal és a humanista tudománnyal szemben érzett ellenszenvén és bizalmatlanságán, és teljes mellszélességgel kiállt professzortársa, Melanchthon reformjavaslatai mellett.

Az oktatási reformgondolatok gyakorlati megvalósítása

Hat évvel iskolai programirata után (1524) Luther egy terjedelmes „prédikációban” újra az oktatási reform kérdéseivel nézett szembe. A *gyermekek iskoláztatása* c. mű 1530-ban négyhónapos kényszerű coburgi tartózkodása alatt született.¹⁷ Írását Lazarus Spengler (1479–1534) nürnbergi városi jegyzőnek ajánlotta, akivel az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés óta szoros munkakapcsolata alakult ki. Az ajánlás háttérében látni a reformáció Melanchthon alapította mintaiskoláját, a nürnbergi Szent Egyed-gimnáziumot (1526), az ott ma is fennálló Melanchthon-gimnáziumot, valamint Luther vízióját a jövő polgári értelmiségéről, amit a modern történettudomány majd a *Bildungsbürgertum* szakszóval ad vissza. A középkori egyetem struktúráját követve a papi, a jogász és orvosi foglalkozásokat, mint társadalmilag hasznos hivatásokat, ugyanakkor mint anyagilag is megbecsült életpályákat ajánlja olvasói figyelmébe.

Tartalmilag azonban leginkább a szászországi vizitációk tapasztalataiból merített a röpirat. Ez a kiábrándító állapotfelmérés nemcsak a *Kis káté* és *Nagy káté*¹⁸ megírásához és Melanchthon számos tankönyve kiadásához vezetett, hanem ahhoz a felismeréshez is, hogy a világi hatóságoknak még az addiginál is nagyobb – szabályozási és anyagi – felelősséget kell vállalniuk a közoktatás megszervezésében, fenntartásában és népszerűsítésében.

Az iskolákkal kapcsolatos reformgondolatait Luther a legtömörebben egy 1529-es levelében fejtette ki, melynek címzettje a Jagelló családdal rokon és Magyarországon is birtokos Brandenburgi György (1484–1543) volt:

„Másodszor, kívánatos volna, ha fejedelmi kegyelmeséged tartományában egy (vagy két) helyen főiskolát állítana fel, ahol nemcsak a Szentírást, hanem a jogot és mindenféle művészeteket¹⁹ is tanítanának, ahonnan az egész fejedelemség képzett embereket kaphatna prédikátorokul, plébánosokul, jegyzőikül, tanácsosokul stb. És erre kellene a kolostorok és káptalanok örökös jövedelmeit fordítani, hogy tudós tanárokat lehessen alkalmazni tisztességes fizetésért, két teológust, két jogászt, egy orvost, egy matematikust és a grammatikára, dialektikára, retorikára stb. négy-öt oktatót. Mert a színvonalas tanulmányi munkához nem elég a pusztá kerengő, üres kolostor vagy néptelen káptalan, hanem városra is szükség van, ahol sokan összegyűlnek és egymást sarkallják, egymás közt gyakorolnak és vetélkednek. [...]

Harmadszor, minden városban és mezővárosban jó népiskolákat kell szervezni, ahonnan ki lehet választani a felső tanulmányokra alkalmas diákokat, hogy a tartomány érdekében neveljék őket. És ha a kisvárosok és a polgárok erre maguktól nem lennének képesek, akkor megint az üres kolostorok és káptalanok vagyonaiból

¹⁶ LVM, 4. k. 183. Vö. A német nemzet keresztény nemességéhez (1520), LVM, 2. k. 218–224; Zedelmaier, 2016.

¹⁷ Vö. KKHI, 2. k. 103–106.; LVM, 4. k. 529–530.; LVM, 5. k. 555–556, 607–609.

¹⁸ KKHI, 4. k. 115–322. Vö. Schwarz, 1990; Kodácsy-Simon, 2018.

¹⁹ A hét szabad művészetet, az ún. művészeti fakultás tananyagát. Ansbachban működött ugyan néhány évig egy főiskolai színvonalú gimnázium (gymnasium illustre), de a tartományi egyetem csak 1743-ban Erlangenben jött létre.

lehetne néhány tehetséges fiatal ellátására ösztöndíjakat alapítani, úgyhogy minden városnak egy-két diákja lehetne.

Idővel, ha az egyszerű ember látja, hogy fiai plébánosi, prédikatori vagy más hivatalokra emelkednek, akkor azok is újra iskolába járatták gyermekeiket, akik most abban a tévhitben vannak, hogy a tanult emberek manapság fölkapik az álluk. Ha néhány ilyen iskolákban képzett szakember talán más tartományban jutna szolgálathoz vagy hivatalhoz, s valaki azzal hozakodna elő, hogy taníttatásukból idegen urak húznak hasznot, akkor meg kell gondolni, hogy ebből semmi kár nem származik, mert ők kétségkívül más fejedelmek és emberek körében is jó híret keltik ezeknek az iskoláknak és alapítványoknak további támogatást szerezve számukra stb.”²⁰

Ez a néhány sor jól jellemzi Luther véleményének sarkalatos pontjait:

- vertikális iskolarendszerben gondolkodik, az elemi iskolától az egyetemig;
- tekintettel van a gyakorlati, azaz szervezési, pénzügyi, személyi és infrastrukturális kérdésekre is;
- az oktatást közügynek tekinti, melyben a világi vezetés (a fejedelem, a város) vállalja a fő feladatot, de nem tekint el a közösség, a szülők arányos felelősségvállalásától sem;²¹
- ösztöndíjrendszert szorgalmaz a szegénysorú, de tehetséges fiatalok támogatására;
- az „agyelszívásnak” nemcsak a káros hatásait, hanem az előnyeit is észreveszi.

És kik tanítsák az ifjúságot? A 16. században még nem létezett tanárképzés és tanári végzettség, hanem a tanulmányaikat befejező diákok számára az átmeneti oktatási tevékenység ugródeszkát jelentett más elismertebb, jobban fizetett pályák felé. Bárki taníthatott, és karrierje korai szakaszában nagyjából mindenki tanított is. A pedagógia presztízse alacsony volt, ki-ki igyekezett mielőbb megszabadulni az „iskola porától”. Luther nem egyszerűen csak elfogadta ezt a szokást, hanem fel is értékelte, újra is értelmezte. Annyi más kultúrtörténeti vívmány között a tanári munka megbecsülése is Luther fellépésétől datálódik. Az *Asztali beszélgetésekben* Andreas Misenus (+1571) altenburgi iskolaigazgatóról mondta a következőket:

„Sok épülő házunkhoz sok sarokköre és töltelékkeire van szükségünk; erre az emberre a sarokkő szerepe vár. Merthogy a tanítómesterek hozzászoktak a beszédhez az iskolában a diákjaik közt, valamint ahhoz, hogyan kell a Szentírás mondásait illően megtárgyalni és értelmezni. Azt akarom, hogy senki se léphessen prédikatori hivatásba, ha előtte nem volt tanítómester. Manapság az összes fiatalember azonnal prédikátor akar lenni, és kerülik az iskolai gyakorlatot. Ha aztán valaki mintegy tíz évig iskolai munkát végzett, akkor már jó lelkiismerettel felhagyhat vele, mert ez a munka igen sok, és kevésbé becsülik. Pedig egy városban éppannyi múlik a tanítómesteren, mint a lelkészen. Polgármesterek, fejedelmek és nemesurak nélkül még csak elvagyunk, de az iskolákat nem nélkülözhetjük, mert nekik kell irányítaniuk a világot.”²²

A *gyermekek iskoláztatása* című iratában pedig egy másik szempontból, nem a tanító, hanem a tanítvány felől nézve tárgyalja ugyanezt a kérdést.²³ Egy közmondásból kiindulva arra jut, hogy könnyebb az ifjakra hatni, mint a felnőttekre, ezért a tanárok nagyobb befolyással vannak a társadalomra, mint a lelkészek, hiába állnak az utóbbiak rangban az előbbieket fölött:

„Mert nehéz dolog öreg kutyákat lánchoz szoktatni²⁴ és öreg gazfickókat derék emberekké tenni – ebben áll a prédikálás feladata, és épp elég gyakran hiábavaló vesződés ez. A fiatal fícskákat ellenben könnyebben lehet hajlítani és felnevelni, jóllehet eközben egyesek el is törnek.”²⁵

²⁰ 1529. július 18-án, LVM, 7. k. 487–488. (1452. sz.).

²¹ Töpfer, 2014; Kodácsy-Simon, 2017.

²² 1540. szeptember 2–17-e között, LVM, 8. k. 580–581. (5252. sz.). Márton László ford.

²³ Brecht, 1981. 367–368.

²⁴ Középkori latin hexameter: Colla canum veterum nolunt admitttere lora. Vö. Négy vigasztaló zsoltár (1526), LVM, 5. k. 502.

²⁵ LVM, 4. k. 574.

A tanítók fontossága Luther szerint végre azt is kívánja, hogy a szorgalmas iskolamestert kellő jutalomban is részesítsék, hiszen ezt a munkát bármily nagy összeggel megfizetni nem is lehetséges. „De nálunk megvetik ezt a foglalkozási réteget, mintha semmit sem érne – és mégis kereszténynek akarnak számítani!” – panaszolja.²⁶

Élete első évtizedeiben Luther azért küzdött, hogy a tartományi és városi hatóságok vállalják az iskolák fenntartásának költségeit és gondját, utána pedig az jelentett kihívást számára, hogy ezeket az intézményeket meg is töltsé diákokkal. A tanulás és a műveltség a társadalom szemében nem jelentett magától értetődő módon értéket, és a szülők sokszor jövedelmezőbb pályák felé irányították gyermekeiket. Ilyen helyzetben nem csoda, hogy Luther már az iskolakötelezettség bevezetésének gondolatával játszik:

„De az is a véleményem, hogy a felsőbbbségnek e tekintetben kötelessége alattvalóit arra kényszeríteni, hogy gyermekeiket iskolába küldjék. [...] Mindenesetre a felsőbbbség kényszerítheti az arra alkalmas alattvalókat arra, hogy lándzsát és fegyvereket viseljenek, a falakon őrt álljanak, és más dolgokat megtegyenek, amikor háborút kell viselni. Mennyivel inkább kényszerítheti és kell is kényszerítenie az alattvalókat arra, hogy gyermekeiket iskolába küldjék.”²⁷

Visszatérően foglalkozik Luther a fizikai és szellemi munka szembeállításának problémájával:

„Aki nem tud írni, azt hiszi, hogy az nem munka. Három ujj ír, s mégis az egész test dolgozik. Nagy és dicséretes munka az, ha valaki ért hozzá.”²⁸

Sok írásában pedig azt a közmondást idézi, hogy „a tudósok – hóbortosok” (*Die Gelehrten: die Verkehrten*), mely a nép szemében a tudás, a tanulás, a műveltség hiábavaló, elítélendő voltát fejezte ki.²⁹ Akár az írás esetében, itt is mélyen begyökerezett tévhiteket igyekszik eloszlatni: ahogy a munka nem egyenlő a fizikai erőfeszítéssel, úgy a tanulás sem pusztán láblógatás és időpocsékolás. Végül még azt az előítéletet is el kell oszlatnia, hogy a tudomány szükségszerűen eretnekséghez és szélhámoskodáshoz vezet.³⁰

A *gyermekek iskoláztatása* című iratában több oldalról világítja meg azt a kérdést is, hogy a tanulás nem egyszerűen a választott hivatástól függ („nem kell minden fiúból lelkész és iskolamestert nevelni”), hanem egy sokféle célra felhasználható befektetés, és a megszerzett műveltség önmagában is érték. Hiszen a kézművesnek vagy a kereskedőnek is inkább előnyére, mint hátrányára válik, hogy valaha latint tanult, és egész társadalomnak szüksége van tanult főkre.³¹ Luther így módon nemcsak az iskolaügyet igyekszik reformálni, hanem az oktatásnak (a szülőktől kezdve) minden szereplőjéhez és az összes „felhasználói csoporthoz” van mondanivalója.³²

²⁶ LVM, 4. k. 574.

²⁷ LVM, 4. k. 577.

²⁸ Asztali beszélgetés 1545. június 10-én, LVM, 8. k. 684. (6438. sz.); A gyermekek iskoláztatása (1530), LVM, 4. k. 571.

²⁹ Másik magyar megfelelője: „a bölcsesség – lelki restség”. A gyermekek iskoláztatása (1530), LVM, 4. k. 557.; Magnificat (1521), LVM, 5. k. 250.; Adventi posztilla (1522), LVM, 6. k. 203.; vö. Gilly, 1991.

³⁰ LVM, 4. k. 557–558.

³¹ LVM, 4. k. 556–557.

³² Koerrenz, 2012; Kothmann, 2017.

A magyarországi evangélikus iskolarendszer kiépülése a 16. században: a patrónusok és a sztárpedagógusok szerepe

A 16. század második felének magyarországi iskolázásáról meglehetősen reprezentatív adatokat lehet nyerni a wittenbergi ordinációs anyakönyvekben megőrzött önéletrajzokból. Ezeknek a forrásoknak iskolatörténeti célú kiaknázása nem új ötlet, hiszen már Johannes Rezik (†1710) monumentális 18. századi kézirata, a *Gymnasiologia* is elsősorban a lelkészjelöltek önéletrajzainak szisztematikus kiértékelésére támaszkodik.³³ Az 1540–1610 közötti három nemzedék egyben három korszakot, három iskolázási stratégiát képvisel.³⁴ Az első időszakban a lelkészjelöltek többsége magáról a wittenbergi egyetemről, azaz külföldön végzett, felsőfokú tanulmányok után rekrutálódott. Az 1570-es évektől kezdve azonban az egyetemjárás említése az önéletrajzokban meredeken visszaesik, az ordinációra jelentkezők többsége már középfokú iskolákból jön, sőt egyenyedük kizárólag saját hazájában végez tanulmányokat, nem peregrinál (ún. *domidoctus*). Egyidejűleg az életpályák mobilitása megnő, kevésbé lesz jellemző a szülővárosba való visszatérés („a saját hazájában próféta”) modellje. Ennek hátterében már regionális szerveződésű közösségek törekvését sejthetjük.

A legnagyobb különbségnek a korábbi trendhez képest mégis azt látni, hogy megindul a kétirányú szakembercsere Magyarország és a szomszédos tartományok, Morvaország, Szilézia és – kisebb részt – Ausztria között. Azoknak az aránya, akik nem saját országukban, hanem származási helyükhöz képest külföldön kapnak lelkészi alkalmazást, a feldolgozott adatoknak immár egyenyedét teszi ki. A mozgás kétirányú, kölcsönös, és az 1570–1590 közötti nemzedékben a Magyarországról távozó és a Magyarországra érkező jelöltek száma kiegyenlített. Erre a korszakra a *kisperegrináció* jellemző, nem akadémiai, hanem iskolai peregrináció (*peregrinatio scholastica*), és már nem németországi célpontokkal, hanem a Morvaország–Szilézia–Magyarország–Erdély képezte szűkebb térségben, azaz politikai értelemben a cseh és magyar korona országain belül. Ennek magyarázatai között biztosan ott van a konfesszionalizálódó német egyetemek válsága, de a hazai protestáns–humanista iskolarendszer kiépülése és megszilárdulása is. Semmi jelét nem látni annak, hogy a Habsburg-birodalom lenne a szervező ereje ennek az egyházi munkaerőpiacnak, holott a jelöltek általában éppen ezen határok között közlekedtek magától értetődő természetességgel.

1590-től kezdve az előbb látott tendenciák folytatódnak: tovább ritkulnak az egyetemi tanulmányok, még inkább felértékelődik a középfokú iskolázás, továbbra is jelentős (20%) a *domidoctusok* aránya, ugyanakkor a származási helyről történő eltávozás és a tartományok közötti mobilitás töretlen. Jelentős elmozdulás a korábbi évtizedekhez képest, hogy az említett szakembercsere hazánk szempontjából egyértelműen az export irányába tolódik: lényegesen több magyarországi jut lelkészi álláshoz külföldön (elsősorban a cseh korona országaiban), mint ahány külföldit itt alkalmaznak. Az okokat valószínűleg abban találni, hogy a protestáns intézmények (az iskolarendszer és az egyházközségi hálózat) Magyarországon előbb épültek ki, mint Cseh- és Morvaországban vagy Alsó-Ausztriában. Az oktatás felfutásával és a lehetséges állások betöltésével nálunk túlképzés és álláshiány alakult ki, míg a szomszéd tartományokban az iskolai kapacitás egyelőre elmaradt a kívánatostól, és nem tudta azonnal kielégíteni a gyorsan bővülő egyházi igényeket. Nyelvi korlátok a határ két oldalán élők között gyakorlatilag nem léteztek. Nem zárható ki az sem, hogy néhány kulcspozícióban lévő teológus (iskolarektor, elsőpap, esperes) tudatos személyzeti politikát folytatott.

³³ RMSz, I. 671.

³⁴ Csepregi, 2015. A statisztikai vizsgálatba összesen 472 Magyarországon megfordult (idevalósi vagy ide érkező) lelkészjelölt bejegyzését vontam be.

A 17. század első évtizedeiben folytatódik még ez a trend, hogy magyarországiakat hívnak meg cseh és morva egyházközségekbe, majd a fehérhegyi csata után lódul ellenkező irányba a behozatal-kivitel mérlegének ingája azzal, hogy cseh emigráns papok tűnnek fel hazai állásokban, részben hazatérők, tehát ugyanazok a személyek, akik a korábbi szakemberkivitelben szerepet vállaltak.

A fentiekben hangsúlyosan szerepelt a középfokú oktatás fokozatos felértékelődése, a szomszédos tartományok közötti diákmozgás, a regionális iskolarendszer kiépülése és megszilárdulása. Egyértelmű, hogy ebben a privilegizált városok humanista iskolái játszották a fő szerepet: itthon főleg a szabad királyi városi és bányavárosi tanintézmények, külföldön pedig az ún. akadémiai gimnáziumok más néven a *gymnasium illustre* vagy *gymnasium celebre* színvonalára felemelkedő középiskolák.³⁵ Melyek voltak a legnépszerűbb alma materek a statisztikai vizsgálatba bevont lelkészjelöltek körében?

A listát messze magasan Bártfa vezeti 72 említéssel, hiszen ez az iskola Leonhard Stöckel (1510–1560) és Thomas Fabri (†1592) tevékenységének köszönhetően fél évszázadon keresztül (azaz a vizsgált 70 év jelentős részében) képes volt jó hírnevét megőrizni.³⁶ Bártfa fő riválisa, Brassó azért maradt el ennyire (44 említéssel, ám így is a második helyen), mert erdélyi szász alumnusai csak a feldolgozott korszak felében, 1573-ig vették igénybe a wittenbergi ordinációt, így a következő évtizedekben kényszerűen hiányoznak a statisztikából. A hazai iskolák között ezután a következő városok erősrendje alakul ki: Selmechánya (43), Trencsén (39), Lőcse (33), Eperjes 32, Besztercebánya (28), Kassa (26), Késmárk (23), Zsolna (14), Kisszeben (12), Zólyom (10). Ez a sorrend nem mindenhol felel meg e városok gazdasági és politikai rangsorának: Trencsén meglepően előkelő helyet kap, Besztercebánya és Kassa pedig csúfosan lemarad. De a gazdaságilag ekkor már viszonylag jelentéktelen Bártfa esetében is látni, hogy iskolai téren a személyi kiválóság könnyen felülírja az általános erőviszonyokat. Kassa évtizedeken keresztül próbált húzóneveket megnyerni iskolája élére, de mindig csak átmeneti, rövidéletű sikereket könyvelhetett el magának.

Besztercebánya és Trencsén esetére városföldrajzi magyarázatot is találhatunk: míg a Garam völgyében egymást érik a rivális szomszédos iskolák (a fenti listán egyenesen három), addig Trencsén az északnyugati vármegye kevés számú privilegizált városainak egyike. Trencsén előkelő helyét azonban az is magyarázza, hogy jelentős konkurencia hiányában sikerült neki az, ami Kassának nem: a környékbéli mezővárosi kisiskolákban maguknak nevet szerző pedagógusokat rendre meg tudta hívni, s így felvirágoztatta az oktatást.

Ha el is tűnt nyomtalanul a török hódítással sok falusi iskola, folyamatosan és töretlenül megmaradt a tanulás mint felemelkedési stratégia, melyet a 16. század közepétől már a humanista szellemben megszervezett, többnyire protestáns iskolák fennmaradt létszámadatai jeleznek.³⁷ Mert a lelkészavatási életrajzok kvantitatív elemzésének nem is a frekvenciát, nemzedékek óta bejáratott városi intézmények rangsora a legfontosabb hozadéka, hanem egy ezzel párhuzamos, ezzel rivalizáló lista, a mezővárosi kisiskoláké. Az előzőekben a hazai privilegizált városok 12 iskolája szerepelt a listán, melyek a vizsgált önéletrajzi mintán 10 említés fölött szerepeltek, emellé áll most öt mezővárosi iskola, melyek ugyanezt a mennyiségi kritériumot teljesítik: Privigye (24), Mosóc (23), Németlipcse (20), Rózsahegy (18), Galgóc (12).³⁸ Elsőre feltűnik az a településföldrajzi tanulság, hogy mind az ún. „városmentes” vármegyékből valók,

³⁵ Szabó, 2014. 143–144.

³⁶ ELEM, I/1. k. 424.; I/3. k. 213.; RMSz, I. k. 228., 756.

³⁷ Erdélyi, 2011. 207.

³⁸ Tíz és öt említés között ezek teljesítenek még: Turócszentmárton (9), Biccse (6), Neere (5).

azaz abból az északnyugati térségből, mely alig tudott felmutatni privilegizált városokat,³⁹ és ahol – mint az elmúlt évtizedek magyar várostörténeti kutatásai aprólékosan bemutatták – mezővárosi jogállású települések vettek át városi funkciókat.⁴⁰

Hihetetlen adatnak tűnik, de nem csalás: az itt bemutatott vizsgálati eredmények alapján Privigyé és Mosóc pontosan Kassa és Késmárk látogatottsági szintjén állnak. Elképzelhető, hogy a hét évtized egyes időszakaiban nagyobb biztonságban és nyugalomban működhetett egy mezővárosi iskola a jóindulatú földesúri patrónus védőszárnyai alatt, mint a privilegizált városok intézményei. Ha kvalitatív elemzésbe bocsátkozunk, akkor feltárhatjuk e vonzerőnek néhány további tényezőjét, például hogy ezek az iskolák képesek voltak hosszabb-rövidebb időre a 16. század második felének olyan városi iskolákban edződött sztárpedagógusait megnyerni, mint Nicolaus Colacinatus (Privigyé 1570–1572), Josephus Bastianus (Mosóc 1573–1576), Albertus Husselius (Privigyé 1580–1583, Mosóc 1583–1584), Matthias Lochmann (Privigyé 1586–1593) vagy Thomas Dorotheicius (Rózsahegy 1584–1589, Mosóc 1589–1596).⁴¹

A tanári személyiség, a pedagógushírnév iskolaformáló erejére már Erdélyi Gabriella késő középkori kutatásai is rámutattak.⁴² Colacinatust, Husseliust és társaikat így egyszemélyes intézménynek is tekinthetjük, akik jobb lehetőségek kedvéért vagy helyi üldöztetés miatt időről időre továbbálltak, de diákjaik követték őket faluról városra, városról falura. Iskoláiknak így csak a legkevésbé fontos adata, a székhelye és fenntartója változott, a tananyag, a színvonal, a személyi állomány maradt. Éppen Colacinatust az első hazai protestáns hebraistaként tartja számon a tudománytörténet, aki falusi tanodáiban olyan korban is oktatta ezt a szent nyelvet, amikor erre sok városi humanista gimnázium sem vállalkozott.⁴³ Feltűnő körülmény, hogy az önéletrajzok – az iskola székhelyét kihagyva – sokszor csak a „húzónevet” említik, vagy azért, mert ez volt a lényegesebb adat, vagy azért, mert elvárták olvasójuktól, hogy ezt maga is ki tudja egészíteni.

A mezővárosi iskolák tanítógárdájánál nem is az a legmeghökkenőbb, hogy többnyire egyetemet járt szakembereket, magisztereket találunk ezekben az állásokban, hanem ennek éppen az ellenkezője: hogy olyanok is képesek erre a teljesítményre, a színvonal biztosítására, akik maguk csak hazai iskolákat látogattak. Így a már említett Albertus Husselius (1554–1596) is *domidoctus*, de ugyanígy más sokat dicsért kollégái is. Ez az észrevétel minden másnál meggyőzőbben mutatja a hazai középfokú iskolarendszer egyenletes színvonalát: diákjainak ugyanolyan szolid felkészültséget nyújthatott, mint az ünnepelt akadémiák.⁴⁴

A 17. századi decentralizált városi iskolázás kulturális dimenziói: többnyelvű polgári háttér és kiépülő nyomdai kapacitás

Ugyan a fentiekben láttuk, hogy már ebben a 16. században is elterjedt volt az iskolázási mobilitás, a peregrináció, de feltűnő, hogy a szlovákok ekkor még szívesebben mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más német polgárságú városokba, a magyarok pedig Erdélybe. Igaz, hogy a latinnal mindenütt egyformán lehetett boldogulni, de ki-ki a maga anyanyelvéhez hasonló környezetet részesített előnyben. Csak a 17. századra alakul ki az a szokás, hogy „a nyelv kedvéért” küldik szülei a diákot hol ide, hol oda, és jóval később fogalmazódik meg az az

³⁹ A ritka kivételek: Szokolca, Trencsén, Zsolna privilegizált városok.

⁴⁰ Kubinyi, 1971.

⁴¹ Vö. ELEM, I/1. k. 97., 390., 738., 1001.; RMSz, I. k. 145., 364., 496.; Csepregi, 2015. Függelék 3.

⁴² Erdélyi, 2011. 81–91.

⁴³ Isaacus Abrahamides: „Tandem Moschovicium ad magnum illum Nicolaum Colacinatem linguarum Graecae et Hebraeae causa profectus totum triennium exegi.” MEEE, 112.; vö. Csepregi, 2024.

⁴⁴ Mészáros, 1981.

igény a hazai polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (legalább hármat). Ezt a szempontot viszont, hogy „a nyelv kedvéért”, így leírva először 1588-ban a privigyei Michael Kawicky önéletrajzában látni, aki szülei ösztönzésére és rábeszélésére a németprónai iskolát választotta a német nyelv megtanulása kedvéért.⁴⁵

Ennek a törekvésnek a legkorábbi hazai adatai között először a besztercebányai Jacob Stenczll⁴⁶ önéletrajza tűnik szembe, aki 1579-ben arról ír, hogy a magyar nyelvet Rozsnyón a török veszéllyel dacolva sajátította el.⁴⁷ Mondatai azt sugallják, hogy a tudás érdekében még komoly kockázatvállalástól sem riadt vissza. Az utána jövő lelkészjelöltek már egymás fordulatait ismételve variálták ezt a témát.

A magyar nyelvtanulás legnépszerűbb helyszínei: Eger (4 említés), Sárospatak (3), Szenc (2), Gönc (2), Nagybánya (2), Beregszász (1), Debrecen (1), Eperjes (1) és Rozsnyó (1) voltak.⁴⁸ A német nyelv kedvéért választották szlovák diákok Németpróna és Selmechánya iskoláját, míg a német Stephan Xylander (1572–1619) eperjesi magyar nyelveckéi mellett egyedülálló módon nem csehül akart tanulni, hanem Németlipcsén szlovákul (!) és lengyelül a sziléziai Krapitzban.⁴⁹

Hogy a másik népnyelv elsajátítása elsősorban nem iskolás módszerekkel, hanem a gyakorlatban, anyanyelvi környezetben történt, ezt a fenti példák meggyőzően mutatják be. A nyelvi alapú iskolaváltogatás és „diákcseré” mégis napvilágra hozott egy komoly elvi problémát, hiszen a felsorolt középiskolák mind „latin iskolák” voltak, melyek programjában a bibliai és klasszikus nyelvek művelése állt első helyen, nem pedig a népnyelvi kompetenciák fejlesztése. A tarcali iskola 1600 tájáról való törvényeiben maradt fenn ez a szabályozás:

„Akit rajtakapnak, hogy anyanyelvén beszél, botlásáért alkalmanként egy pénzt fizessen, ha pedig a rektor kapja ezen, akkor büntetése 2–10 pénz legyen, és kívülről tanulja meg valamely érdemes szerző versét. Mindazonáltal egy cserediákkal a nyelvtanulás kedvéért bárkinek joga van saját anyanyelvén beszélni, másként azonban tilos.”⁵⁰

A tarcali szabályzat valószínűleg nem volt egyedülálló, a kor többi iskolájában is bizonyára hasonlóan jártak el. Az a tény, hogy a fenti mondatok éppen egy kis hegyaljai magyar református iskola törvényeiből idézhetőek, arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az iskolák igen vonzóak lehettek a Felföld nyelvtanulásra vágyó német és szlovák evangélikusai szemében is.

A 17. századi magyarországi iskolatörténet számára már a nyomtatványok képezik a legbősebben fennmaradt, legmegbízhatóbb és igen informatív forráskorpuszt. Oktatás és könyvnyomtatás már a hazai reformáció hajnalán kéz a kézben járt (gondoljunk csak a krakkói kátékra, Sylvester grammatikájára, Honterus tankönyveire, Sztárai iskoladrámáira), a következő évszázadra pedig már rendelkezésre is állt a városi nyomdáknak az a hálózata, ami lehetővé tette az iskolai igények rendszeres kiszolgálását is. Elsősorban Lócse és Trencsén műhelyeiből kerültek ki az oktatási célú evangélikus nyomtatványok, de rövidebb időszakokra ehhez a hálózathoz csatlakoztak Bártfa, Kassa és Pozsony nyomdái is.⁵¹

Az iskolai nyomtatványok műfajai igen változatosak, tankönyvek, disputációk, nyilvános vizsgákra vagy színielőadásokra szóló meghívók mellé felsorakoznak az alkalmi költemények

⁴⁵ MEEE, 92.: „discendae Germanicae linguae gratia”. Vö. ELEM, I/1. k. 803.

⁴⁶ ELEM, I/3. 198.

⁴⁷ MEEE, 55.

⁴⁸ Csepregi, 2015. 65., 68–69.

⁴⁹ MEEE, 120.: „ad linguas Slavonicam, Hungaricam et Polonicam addiscere”. Vö. Csepregi, 2016. 103–104; ELEM, I/3. k. 511.; RMSz, I. k. 910.

⁵⁰ MPEA, 11. k. 167.

⁵¹ Heltai, 2008. 223–256.

változatos célú gyűjteményei: köszöntő, üdvözlő és gyászversek. Ezek apropója lehetett politikai esemény, életforduló (születés, házasságkötés, halál), valaki érkezése vagy távozása, vagy egyszerűen egy jeles nap a naptárban.⁵² Az alkalmi nyomtatványok sokszor osztályok szerinti csoportosításban tartalmazzák az iskola diákjainak nevét, ami beiratkozási anyakönyvek hiányában igen nagy segítséget jelent mind a létszámadatok tisztázásában, mind az egyes személyek előmenetelének és mobilitásának nyomon követésében.

Az alfejezet címében említett decentralizáció néhány év kivételével igaz a 17. századra. Ugyan a felső-magyarországi rendek 1667-ben létrehozták az iskolahálózat csúcsintézményeként főiskolájukat, az Eperjesi Collegiumot, ennek működése 1672 után a felekezeti üldözés miatt ellehetetlenült. 1682 után ugyan újraindult az eperjesi képzés, de már teológiai és filozófiai évfolyamok nélkül, csupán a retorikai osztályig tartó tantervvel. A 17. századi iskolahálózat ezért elsősorban a diákok horizontális mobilitására épült, akik a fent részletezett nyelvi szempontok mellett nem a képzési szintek alapján, hanem főleg az egyes pedagógusok hírnevét követve választottak maguknak újabb és újabb tanintézményeket. Mivel azonban a vonzást gyakorló tanerők is folyamatosan mozgásban voltak, így az iskolarendszerből hol ez, hol az a műhely emelkedett ki hosszabb-rövidebb időre.

Evangélikus iskolázás a 17. században: virágkor vagy hanyatlás?

Az ún. rövid 17. századot, a zsolnai zsinattól a prédikátorperekig terjedő időszakot (1610–1671) az evangélikus iskolázás egyik fénykorának szokták tekinteni.⁵³ Már kiépült szervezeti és intézményrendszer, biztos anyagi alapok, jól képzett szakembergárda, meggyökerezett diákhatárok, nyomdai háttér jellemezte ezeket az évtizedeket, ugyanakkor még nem kezdődtek el a szisztematikus megszorítások, vallásüldözések, még nem kényszerült emigrációba a szellemi elit jó része. Ha a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) iskolai kiadványok leírásával teli kötetét lapozgatjuk, vagy Mészáros András filozófiai lexikonát,⁵⁴ akkor benyomásaink alátámasztják ezt a képet. A felföldi iskolákban egyetemi mintára rendszeresen tartottak nyilvános disputációkat, nyomtatott tézisekkel, máskor latin iskoladrámákat vittek színre nyomtatott színlapokkal. Akár öröm, akár gyász látogatta meg az iskolaváros polgárságát, a diákok költeményeikkel vagy szónoklataikkal osztoztak ezekben a közös érzelmekben. A rangosabb patrónusok vagy jelentősebb városok által fenntartott iskolák (pl. Besztercebánya, Eperjes, Lőcse, Trencsén) nyilvánvalóan azt ambicionálták, hogy az ún. akadémiai gimnáziumok (*gymnasium illustre*, *gymnasium celebre*) közé sorolják őket. Az adott körülmények között viszont ezek a remények nem voltak reálisak: a perifériális földrajzi helyzet, a politikai bizonytalanság és az anyagi erőforrások hiánya gátat szabtak az álmoknak. A koncepció korlátait lakmuszként jelzi a protestáns oktatás egyik kiemelt területe, az ókori nyelvek tanítása.

A reformáció oktatási programja Magyarországra is közvetlenül hatott: hazai középiskoláinkban megjelent a bibliai nyelvek tanítása, ám a 17. századra ez a lendület az evangélikusoknál megtört. A református iskolázástól eltérően a tantervekben itt csak a klasszikus antik műveltség maradt meg. A 17. század a református iskolákban a héber tanulmányoknak addig nem tapasztalt népszerűségét hozta el.⁵⁵ Ennek a virágzásnak a hazai evangélikus iskolákban azonban nem látni párhuzamát, sőt inkább arról szólnak az adatok, hogy a héber itt kiszorul a tantervből, és a

⁵² Heltai, 2008. 257–266; Nagy, 2019.

⁵³ A 2022. november 30-án az Eperjesi Egyetemen elhangzott előadás újabb kutatásokkal bővített változata. A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

⁵⁴ Mészáros, 2003.

⁵⁵ Zsengellér, 2023.

humanista érdeklődés a klasszikus antikvitás megismerésére korlátozódik. A besztercebányai és selmecbányai iskolákból fennmaradt 17. századi tanrendekben héberóra már egyáltalán nem szerepel.⁵⁶ De nem egyszerűen hiányoznak itt az adatok a 17. századi héberoktatás nyomait kutatva, hanem belebotlunk kifejezetten negatív jelzésekbe is. Breznyik János a saját parafrázisában idéz egy 1657-es selmecbányai jegyzőkönyvet azzal kapcsolatban, hogy az iskola élére Szepesváraljáról újonnan meghívott Valentin Perack (1619–1681)⁵⁷ a héber nyelvet is elő kívánta adni: „de a scholarchák azon felakadtak; kár avval, mondák, a tanulókat fárasztani s e miatt mást elmulasztani, a selmeci iskola nem egyetem”.⁵⁸

Ha egy-egy iskolarektor egyetemi színvonal és igények megteremtésén fáradozott, az iskolafenntartók hamar lelohaszthatták a lelkesedését. A 17. századi magyarországi iskolázásnak ez a kétarcúsága, a töredékesen fennmaradt adatok ellentmondásossága indított arra, hogy szisztematikusan átnézzem a forrásokat. A tanári gárdát viszonylag könnyen rekonstruálta már a kutatás a városi iratok kifizetési számadásaiból, az iskolák diáksága azonban nem volt eddig ilyen jól ismert. Kutatásom fókuszában ezért a diákok állnak, és a róluk nyerhető kvantitatív információk segítségével igyekszem feltérképezni a 17. századi Királyi Magyarország evangélikus iskolázásának hierarchiáját és intézményi rangsorait. Az alább említett tanintézmények kivétel nélkül ún. latin iskolák, humanista gimnáziumok, de hogy éppen hány osztályra terjednek ki, ebben a tekintetben térben és időben igen nagy a szóródás, a triviális iskoláktól a filozófiai és teológiai osztályokkal kiegészült soktanerős alma materekig terjed a vegyes kép.

A beiratkozási anyakönyvek tanúsága

Bár a 17. századi iskolai anyakönyvek nem számítanak ritkaságnak, sőt, a 16. századból is fennmaradt három ilyen forrás, a besztercebányai matrikula mégis egyedülálló abban a tekintetben, hogy a Királyi Magyarország területéről ez az egyetlen 17. századi evangélikus diáknévsor (sőt, még a 18. századi lutheránus példák is meglehetősen ritkák, ezeket ezért alább kivételesen feltüntettem).

Evangélikus:

Brassó 1544–⁵⁹

Nagyszeben 1606–⁶⁰

Besztercebánya 1641–⁶¹

Késmárk 1711–⁶²

Pozsony 1714–⁶³

Sopron 1789–⁶⁴

⁵⁶ Az 1617-es és az 1661-es besztercebányai tanrend: EOL, AGE, V.49: 10–11, 30–31. Vö. Rosenauer, 1876. 54–55. Az 1620-es selmecbányai tanrend: Breznyik, 1883. 2. k. 86–88. A 17. századi soproni tanrend: Müllner, 1857. 47. Vö. Csepregi, 2024.

⁵⁷ ELEM, II/3. k. 438.; RMSz, I. k. 617.

⁵⁸ Breznyik, 1883. 2. k. 94.

⁵⁹ Schiel, 1862–1866. Az anyakönyv 1544–1743-ig tartó szakaszát tudományos igénnyel is feldolgozta Gernot Nussbächer a szegedi Fontes Rerum Scholasticarum számára, de ez a kötet egyelőre még kéziratban maradt.

⁶⁰ Briebrecher, 1909–1911. A diáknévsor 1719-ig jelent meg, a tervezett folytatás a háború miatt elakadt.

⁶¹ Martuliak, 2001; Tóth, 2009. Az evangélikus anyakönyvek ún. „aláírási jegyzőkönyvek”, amelyek a református és evangélikus iskolákra jellemzőek. Az iskola legfelsőbb osztályába (prima) járó diákok kötelezték itt magukat aláírásukkal az iskola törvényeinek betartására. Ezek a beiratkozási jegyzőkönyvek többnyire nem tartalmazzák a teljes diákságot, hiszen csak a már felnőttnek, iskolai polgárnak számító tógás diákok (Primaner, studiosi, togati) írták bele nevüket.

⁶² EOL, AGE, V.45: 156–187; Böröcz, 1993. 118. (152. sz.). Vö. Durovics, 2020. 7–8., 44–234.

⁶³ Tóth, 2007; Durovics és Keresztes, 2018.

⁶⁴ Durovics, 2020, 13–15., 359–468.

Katolikus:

Nagyszombat 1616-⁶⁵
Győr 1630-⁶⁶
Kolozsvár 1641-⁶⁷
Pozsony 1650-
Kassa 1657-⁶⁸
Székelyudvarhely 1689-⁶⁹

Református:

Pápa 1585-⁷⁰
Debrecen 1588-⁷¹
Szatmár 1610-⁷²
Sárospatak 1617-⁷³
Zilah 1646-
Marosvásárhely 1653-⁷⁴
Nagyenyed 1662-⁷⁵
Kolozsvár 1668-⁷⁶
Nagybánya 1668-⁷⁷
Szászváros 1669-⁷⁸
Székelyudvarhely 1670-⁷⁹
Máramarossziget 1682-⁸⁰

Sajnos a fennmaradt evangélikus anyakönyvek eddig kevésbé képezték a kutatás tárgyát, noha ezek igen sokat árulnak el az adott iskola diákságáról, hiszen számos alkalommal bőbeszédűbbek, mint református társaik. A több mint százéves erdélyi szász iskolai értesítőkön és Tóth Gergely Bél Mátyás-kutatásain kívül sokáig nem jelent meg evangélikus iskolai diáknévsor.⁸¹ Akárcsak a katolikus iskolák, úgy az evangélikus liceumok esetében is a Szögi László-féle MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport projektjével kezdődött az áttörés, mely a peregrinusok

⁶⁵ A protestáns megfelelőkkel szemben a jezsuita iskolai matrikulák kezdettől „táblázatos” formában készültek és évről évre minden osztály összes tanulóját felsorolták. A Fazekas István vezette „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” c. kutatásnak köszönhetően a nagyszombati, győri és pozsonyi jezsuita iskola anyakönyve szöveges adatbázis formájában elérhető a Hungaricában. URL: <https://tinyurl.com/yc4wduhs>. Vö. Fazekas, Kádár, Kökényesi és Ternovác, 2020.

⁶⁶ Fazekas, Kádár és Kökényesi, 2020.

⁶⁷ Varga, 2007.

⁶⁸ Az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport az anyakönyvet (1657–1773) MS Access-adatbázis formájában dolgozta fel, közzététele a közeljövőben várható.

⁶⁹ Albert, 2005. 231–347.

⁷⁰ Thury, 1904; Köblös, 2006.

⁷¹ Thury, 1908; Szabadi, 2013.

⁷² Bura, 1994. 11–203.

⁷³ Hörsik, 1998.

⁷⁴ Tonk, 1994.

⁷⁵ Jakó és Juhász, 1979.

⁷⁶ Török, 1905/6

⁷⁷ Thurzó, 1905

⁷⁸ Ósz, 2006.

⁷⁹ Albert, 2005. 9–229.

⁸⁰ Balogh, 2000.

⁸¹ Tóth, 2007, 2009.

után a hazai alma materek felsőfokú hallgatóit (jellemzően az akadémiáknak és a líceumok filozófiai osztályainak tanulóit) tervezte teljeskörűen összegyűjteni.⁸²

Az iskolai nyomtatványok és az önéletrajzok bevonása a 17. századi diáknévsorok rekonstrukciójába

Anyakönyv hiányában az eperjesi névsort másodlagos forrásokból (főleg alkalmi nyomtatványokból) rekonstruálta Durovics Alex és Kónya Péter 2015-ben.⁸³ Hasonló eljárás (a nyomdai adottságok miatt) elsősorban Lócse és Bártfa iskoláinak esetében kecsegtethet még sikerrel. A 2022-es jubileumi évben (a gyulafehérvári akadémia megnyitásának 400. évfordulóján) Ősz Sándor Előd igyekezett a gyulafehérvári diáknévsort másodlagos forrásokból (önéletrajzok, diáriumok, misszilisek segítségével) összeállítani.⁸⁴

Tanulmányomban elsősorban a 17. században a Királyi Magyarország területén működött evangélikus iskolák diákságára fókuszálok. Másodlagos forrásként itt két forráscsoport jön szóba, egyrészt az ún. alkalmi nyomtatványok – melyeket a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) kézikönyve jelenleg 1685-ig tár fel –, másrészt az ún. ordinációs önéletrajzok. A Magyar Királyság területén 1610-ben kezdődött az evangélikus lelkészavatások rendszeres regisztrálása, és az 1673-ig tartó időszakból három olyan forrás maradt fent, mely a lelkészjelöltek önéletrajzát, azaz iskolai előtanulmányait is tartalmazza: a bajmóci, a biccsei és az ötvárosi egyházkerület ordinációs anyakönyve. A bányavárosi megfelelő sajnos elveszett.⁸⁵

Bár mindkét forrástípusnak vannak előnyei és hátrányai, de jól kiegészítik egymást, segítségükkel mintegy 2000 diákot lehet a vizsgált időszakban és területen azonosítani (ami ennél jóval több beiratkozást jelent). Az ismertetett rekonstrukciós módszer alkalmazásával adatbázis épül jelenleg, mely főleg prozopográfiai célokat szolgál, de iskolatörténeti összehasonlításokra is használható.

Iskolai rangsorok a 17. századi Királyi Magyarországon

A továbbiakban az alkalmi nyomtatványok szisztematikus vizsgálatából nyert számszerű adatokat ismertetem. Ilyen kiadványok keletkezhetnek a normális iskolai működés folytán (nyilvános disputációk, színelőadások, új tanárok köszöntése, végzett diákok búcsúztatása), de attól függetlenül is, amikor másokkal együtt a helyi iskola diákjai is lakodalmi vagy gyászversekkel szolgálnak egy jeles városi személyiség esküvője vagy temetése kapcsán.⁸⁶ Az alkalmi nyomtatványokból nyert adatok előnye, hogy pontosan datálhatóak, és többnyire az illető diák iskolai osztályát is feltüntetik (a hagyományos hatosztályos rendszerben). Ez utóbbi körülmény azért fontos, mert a diákok nagyon különböző időt töltöttek egy-egy osztályban, így nem lehet egyszerűen az évek múlásából arra következtetni, hogy egyenletesen lépegettek a *prima* felé. A forráscsoport egyik hátránya az, hogy az RMNy kézikönyve jelenleg csak 1685-ig tárja fel a nyomdai termést (bár ez a hátrány csak az újabb kötetek várható megjelenéséig tart). A másik hátrány ennél súlyosabb: az adatok területi eloszlása rendkívül nyomdafüggő. A tartósan ott

⁸² Durovics és Kónya, 2015; Durovics és Keresztes, 2018; Durovics, 2020.

⁸³ Durovics és Kónya 2015. Egyedül 1667–1668-ból, az új főiskola két nyomtatott színlapjáról 327 diák neve azonosítható.

⁸⁴ Ősz, 2022. A főiskola gyulafehérvári korszakából jelenleg 161 diák neve ismert.

⁸⁵ Lásd az ELEM adattár II/1–4. kötetéhez írt bevezetőket.

⁸⁶ Alkalmi nyomtatványok feldolgozása prozopográfiai szempontból: Nagy, 2019.

működő nyomdáknak köszönhetően Felső-Magyarország erősen felülreprezentált, míg a bányavárosok és a nyugati országrész (az ún. Alsó-Magyarország) valós jelentőségüktől elmaradva szerepelnek az alkalmi nyomtatványokban. A következő táblázatokban ezért a rendezés alapját jelentő első adatsor után kontrollként mindig jelzem az ezekkel nem mindig konvergáló, más forrásokból nyerhető számadatokat.

A kigyűjthető nevek mennyisége alapján az iskolák között a következő rangsor állítható fel (az első hat helyezettet kiemelve):⁸⁷

	Eperjes	Lőcse	Bártfa	Igló	Kassa	Besztercebánya
adatok évköre	1637–1683	1629–1683	1641–1671	1664–1685	1625–1669	1620–1671
RMNy	163 + 422	264	137	96	84	80
disputáció	14	5	4	0	4	28
iskoladráma	12	1	1	1	0	3
ordináció	180	144	126	34	114	128

Eperjes esetében hasznosnak tűnt ketté bontani a nyomdai adatokat az 1667 előtti gimnáziumi és az 1667 utáni főiskolai időszakra. Ez egyrészt megmutatja, hogy a felső-magyarországi rendek nem véletlenül választották Eperjest új főiskolájuk otthonául, másrészt megóv minket attól, hogy egybemossuk a más-más ligában játszó intézmények (a főiskola és a gimnáziumok) adatait. A két szám mechanikus összeadása (585 személy) ugyanis aránytalanul kilógott volna az iskolai mezőnyből.

Már ez az első táblázat is jelzi, hogy rangsorunk mennyire forrásfüggő. A fennmaradt disputációk alul közölt száma ugyanis nemigen vág össze a felső létszámadatokkal. Az eperjesi adatok túlnyomó többsége ráadásul 1667–1668-ból, az új főiskola két nyomtatott színlapjáról származik. Lőcse második helye pedig elsősorban a városban működő Brewer-nyomda rendkívüli aktivitásának köszönhető.

Ha viszont a nyomtatott disputációk száma szerint állítunk fel rangsort, akkor már a következő iskolák kerülnek előre (az első öt helyezettet kiemelve):⁸⁸

	Besztercebánya	Trencsén	Eperjes	Bán	Pozsony
adatok évköre	1620–1671	1637–1665	1637–1683	1639–1654	1640–1669
disputáció	28	18	14	8	8
iskoladráma	3	0	12	0	1
RMNy	80	53	163 + 422	23	40
ordináció	128	105	180	114	78

Mivel az adatok sűrűsödése alapvetően összefügg a nyomdai kapacitással is, ezért a disputációs rangsort többé-kevésbé követi az a táblázat is, amit az iskoladrámákra vonatkozó nyomtatványok (meghívók, színlapok) alapján állíthatunk fel (az első négy helyezettet kiemelve):⁸⁹

	Eperjes	Besztercebánya	Sopron	Szepesolaszi
adatok évköre	1637–1683	1620–1671	1616–1617	1668–1669
iskoladráma	12	3	2	2
disputáció	14	28	0	0
RMNy	163 + 422	80	1	29
ordináció	180	128	33	32

⁸⁷ Lásd alább Függelék 1.

⁸⁸ Lásd alább Függelék 2.

⁸⁹ Lásd alább Függelék 3.

Alsó-Magyarországon főleg az evangélikusok számára elérhető nyomdai kapacitás korlátozza az itt bemutatott rekonstrukciós módszer alkalmazhatóságát (a jelentős disputációs tevékenységet folytató Bán és Pozsony például nyomdák hiányában igen alulreprezentált az alkalmi nyomtatványokban). Sőt, jelentős dunántúli iskolák (Csepreg, Győr, Keresztúr, Kőszeg) ebből a szempontból teljesen le is kerülnek a térképről.

Iskolázási adatok az ordinációs anyakönyvekből

A lelkészavatásokhoz kötődő önéletrajzok alapján mintegy 1100 diák iskolai pályája rekonstruálható az 1610-1673 közötti időszakban.⁹⁰ A forráscsoport előnye, hogy megbízható származási, családi információkat közöl (azaz a személyek azonosítása nem lehet kérdéses), jóllehet az iskolázás pontos kronológiája nem mindig tisztázható.⁹¹ A három fennmaradt ordinációs anyakönyv közül ugyan kettő (a bajmóci és a biccsei) megszakad 1673-ban, de a harmadik (az ötvárosi) a század utolsó két évtizedéből is megőriz további önéletrajzokat. A legnagyobb hátrány itt mégis a bányakerületi anyakönyv hiánya, hiszen emiatt annyira alulreprezentáltak – jelentőségük dacára – a breznóbányai, körmöcbányai, selmecbányai, zólyomi iskolák. Most kivételesen az első nyolc helyezettet kiemelve a következő rangsort kapjuk:⁹²

	Eperjes	Lőcse	Besztercebánya	Bártfa	Bán	Kassa	Zsolna	Trencsén
ordináció	180	144	128	126	114	114	106	105
RMNy	163 + 422	264	80	137	23	84	4	53
disputáció	14	5	28	4	8	4	4	18
iskoladráma	12	2	3	1	0	0	0	0

Hierarchikus átalakulás a 18. században:

Bél Mátyás pedagógiai reformjai és Pozsony kiemelt szerepe

A 18. század elejétől kezdve Bél Mátyás (1684–1749) pietista ihletésű pedagógiai reformja vált meghatározóvá a hazai evangélikus oktatásban. Bél 1708-tól a besztercebányai, majd 1714-től a pozsonyi iskolát reformálta meg,⁹³ és módszereit azonnal követték Győrött, majd az artikuláris helyekre visszaszorított falusi gimnáziumokban is (Nagyvázsony, Vadosfa, Nemescső, Felpéc). Ugyan az új pietista tanterv hangsúlyos elemei az anyanyelvek művelése és a reáliák oktatása voltak, de ezek mellett bőven nyílt tér az antik, ill. a szent nyelvek tanulmányozására is. Ugyanezt a mintát követték majd az új iskolatípusban, a líceumban is a 18. század utolsó harmadától kezdve.

Hogy megfelelő perspektívában láthassunk rá a török kiűzése után kibontakozó országos iskolahálózatra, egy mindentől elég távoli nézőpontot kell választanunk: Békés vármegyét. A békési evangélikus egyházszervezet lényegében zöldmezős alapításként a 18. század első harmadában kezdett kiépülni. Meghatározó középiskolákkal a Türelmi Rendelet (1781) előtt nem rendelkezett, az ifjúság ezért oda ment tanulni, ahová éppen tudott. Az iskolázási adatokat a fent ismertetett elemzésekhez hasonlóan ismét az ordinációs önéletrajzokból érdemes

⁹⁰ A lelkészjelöltek iskolázási adatait jelen vizsgálathoz az ELEM adattár 17. századi köteteiből gyűjtöttem ki (II/1–4).

⁹¹ Ordinációs adatok iskolatörténeti felhasználása egy korábbi időszakra nézve: Csepregi, 2015.

⁹² Lásd alább Függelék 4.

⁹³ Markusovszky, 1896, 165–171; Tóth, 2007, 2009.

vennünk. Vizsgálati mintaként az 1781 előtt Békésben szolgált 33 lelkész életútja szolgál, vannak közöttük itt születettek és máshonnan ide származottak egyaránt.⁹⁴

Bár gyakran találkozni a szakirodalomban olyan optimista becslésekkel, hogy a magyarországi protestánsok papjelöltjeiktől rendszerint megkövetelték a (külföldi) egyetemi tanulmányokat, és túlnyomórészt magasan iskolázott személyeket alkalmaztak lelkészként, a valós műveltségi állapotok nem voltak ilyen rózsásak. A 18. századi papoknak jó, ha a fele jutott el peregrinusként külföldre.⁹⁵ Ehhez képest a Békés vármegyei adatok kiugróan jók:

Peregrinus	22	67%
Domidoctus vagy nincs adat	11	33%

Pedig itt még azt is figyelembe kell venni, hogy ennek a fegyverrel frissen szerzett földnek az infrastruktúrája (úthálózat, közintézmények) sokáig hagyott kívánnivalót maga után. Még Belgrád elveszte után, 1737-ben is komolyan számoltak az új telepesek a török uralom visszatérésével, ami valószínűleg valamelyest csökkentette az itteni egyházi állások és karrieresélyek vonzerejét.

Mindennek ellenére kétharmad az akadémiták aránya a papok között, ami mindennél beszédesebben tanúskodik a békési lelkészi állások presztízséről. Ehhez valószínűleg az a kivételes egyházpolitikai béke és nyugalom is hozzájárult, amely (más vármegyékhez képest) Békésben uralkodott, de kétségtelenül az anyagi megbecsültség is. A magasabban képzett munkaerő többbe kerül, és a gazdag hozamú termőföldeken gazdálkodó békési egyházközségek nyilvánvalóan meg tudták ezt a különbözetet fizetni. Természetesen más források alapján is meg lehet becsülni az itteni evangélikusság anyagi erejét, teherbíró képességét, de a lelkészek iskolázottsága is egy olyan indikátor, ami igen hízelgő bizonyítványt állít ki e közösségek jólétéről.

Magukat a tanulmányi helyszíneket vizsgálva már csökken az iménti lelkesedés. A 18. századi innovációs központok közül előfordul ugyan Erlangen és Halle a lista végén, de Göttingen egyáltalán nem:

Wittenberg	10	30%
Jéna	7	21%
Altdorf	3	9%
Erlangen	3	9%
Halle	3	9%
Lipcse	2	6%

A tudományosan ekkor már kevésbé jelentős Wittenberg első helye családi tradícióknak lehet köszönhető, meg annak az ösztöndíjrendszernek, amely itt a magyarországi diákok megélhetését segítette. Talán még az itt második helyen álló Jéna (mely a 18. századi egyetemi rangsorokban sohasem szerepelt ugyan az élen, de mindig valahol az élbolyban) jelenthette a békési papok számára a legtöbb kulturális inspirációt és teológiai kisugárzást.⁹⁶

A hazai iskolavárosokat szemlélve az előbb mondottaknak pont az ellenkezőjére következtethetünk. Az első három középiskola, Pozsony, Besztercebánya és Győr ekkor egyértelműen az ország legkorszerűbb, legszínvonalasabb tanodái, a nálunk Bél Mátyás nevéhez fűződő pietista iskolareform sikeres példái, melyek az anyanyelv(ek) ápolásában is élenjártak.⁹⁷ Ugyanennek az

⁹⁴ Csepregi, 2017.

⁹⁵ Csepregi, 2010.

⁹⁶ Haan, 1858.

⁹⁷ Fallenbüchl, 1985; Tóth, 2023.

éremnek másik oldala a nagy múltú és rangos, ám ekkoriban meglehetősen konzervatív és inkább csak régi dicsőségéből táplálkozó Sopron és Eperjes feltűnő lemaradása.

Pozsony	17	51%
Besztercebánya	9	27%
Győr	7	21%
Selmecbánya	6	18%
Késmárk	5	15%
Körmöcbánya	4	12%
Modor	4	12%
Sopron	4	12%
Eperjes	3	9%
Trencsén	3	9%

A fenti listában együttesen szerepelnek az akadémiták és a *domidoctusok* iskolázási adatai. Mivel, mint szó volt róla, Körösök vidéke mindentől egyformán messze esett, ezért regionális vonzások és praktikus választások nemigen befolyásolták az iskolázási szokásokat. Sőt, a szinte legtávolibb Pozsony abszolút vezeti a mezőnyt.

A kép összességében igen biztató. Amennyiben Békés vármegyében a török uralom után az evangélikus egyházi életet az alapoktól kezdve kellett újjáépíteni, sokszor bevált minták nélkül, kipróbálatlan körülmények között kellett ötletekkel kísérletezni, akkor a lelkészi kar ezekre a példa nélküli feladatokra és kihívásokra a legjobb hazai tanintézményekben készült fel, s a külföldre utazók arányát tekintve valószínűleg igen jó tanulmányi eredményekkel.

A Békés vármegyei minta szűkös volta miatt ellenőrzésként hadd szerepeljenek itt hasonló, a lelkészjelöltek önbevallásán nyugvó adatok az evangélikus lelkészi adattár 18. századi dunántúli kötetéből is.⁹⁸ A legnépszerűbb tanintézmény itt Sopron (95 említés, 50%), amit a már említett regionális vonzerővel magyarázhatunk, ezt követi Pozsony (38%), majd Győr (20%). A mintegy 200-as mintában ezeken kívül egy iskola sem éri el a 10%-os előfordulási értéket. (A külföldi tanulmányok versenyében viszont Jéna már 36:32 arányban lekörözi Wittenberget, amit itt nagyrészt pietista hatásnak tulajdoníthatunk.)

Pozsony itt mért 38%-os eredménye ugyan elmarad a Békésben regisztrált 51%-tól, de még így is kiugróan magas, ami alátámasztja az alfejezet címében megfogalmazott tézist az evangélikus iskolahálózat hierarchikus felépítéséről. Ám még tanulságosabb annak tudatosítása, hogy a pozsonyi iskolázás valamiképpen a külföldi peregrináció előszobájául is szolgált. A nagy többségben akadémitákat összegyűjtő békési minta alapján ez szinte kötelező mobilitási útvonal volt: a 17 pozsonyi diák közül csak 2-en nem folytatták tanulmányaikat külföldön, 15-en viszont eljutottak az egyetemekre. De még a dunántúli mintában is (ahol a *domidoctusok* voltak jelentős többségben) a pozsonyi diákok több mint fele (72-ből 41) választotta folytatásul a felsőfokú tanulmányokat.

Ennek a mobilitási szokásnak a magyarázatát könnyen megtalálni az átlagosnál bőbeszédűbb lelkészavatási önéletrajzokban. Van, aki őszintén megvallja, hogy nem érezte még magát késznek az egyetemi kurzusokra, ezért iktatott be előtte felzárkóztatásként, felsőfokú előtanulmányként egy-két szemesztert Pozsonyban. Mások még őszintébben arról számolnak be, hogy a pozsonyi professzorok ajánlóleveleivel felvértezve szerettek volna elindulni a nagyvilágba. Természetesen olyanról is gyakran olvasni a beszámolókból, hogy valaki tervezte ugyan pozsonyi diákként a külföldi utat, de vagy valamilyen betegség, családi tragédia tartotta végül idehaza, vagy a szükséges pénzt nem sikerült itthoni albizálással összegyűjtenie.

⁹⁸ ELEM, III/1. k.

Összefoglalás

Luther teológiailag alapozza meg programját. Kiindulópontja az isteni akarat: evangélium és törvény. Minden tudománynak az ige szolgálatába kell állnia. Ugyan a gyermekek oktatásában elsősorban a szülőknek és a keresztény közösségnek lenne feladatuk, de a kijózanító tapasztalat arra indít, hogy ezek helyett mégis a világi hatóságoknak kell helytállniuk: iskolák szervezésével, fenntartásával, az oktatás tartalmának szabályozásával és az iskolakötelezettség rendeleti előírásával. Így lesznek iratának címzettjei, a német városi tanácsosok Isten engedelmes szolgálivá és terve végrehajtásának hasznos munkatársaivá. Luther javaslatai azonban közvetlenül elvezettek nemcsak a tanári, hanem többféle értelmiségi hivatás presztízsének növekedéséhez és az írástudás, az olvasottság, a műveltség megbecsüléséhez.⁹⁹

A magyarországi viszonyokra rátérve: az ordinációs anyakönyvekből szerezhető tapasztalatok általánosabb összefüggésekre világítanak rá. A hazai közép fokú iskolarendszer fejlettségének és színvonalának informatív indikátorai lehetnek. Az a mód pedig, ahogy a diákok mozognak ebben az oktatási térségben, változtatják iskoláikat, országhatárokat is átlépve mobilisak, a soknyelvűség jelentőségére irányítja figyelmünket. A több népnyelv egyszerre akadály és eszköz, tananyag és lehetőség, de akár így, akár úgy, vonz vagy taszít, a diákok iskolaválasztását irányítja és motiválja.¹⁰⁰ Valószínűleg e két tényező, a fejlett oktatás és az összetett nyelvi térben való eligazodás, rugalmas alkalmazkodás vezetett a lelkész- és tanítópálánták magyarországi túlképzéséhez, exportjához és a határon túli munkaerőpiacok átmeneti meghódításához.

A 17. századi iskolázás vonatkozásában megállapítható, hogy az alkalmi nyomtatványok és az ordinációs önéletrajzok jól használhatóak a diáknév sorok rekonstrukciójához, hiszen adataik részben megerősítik, részben kiegészítik egymást. Megerősítik, hiszen a fent vizsgált három szempont alapján három iskola is végzett rendre az élbolyban (Besztercebánya, Eperjes, Lőcse), és kiegészítik, hiszen emellett jelentős forrásfüggő szóródás mutatkozott az adatok eloszlásában aszerint, hogy a nyomdai kapacitás hiányzott éppen, vagy az ordinációs feljegyzések kallódtak el az adott földrajzi területen.

Az ismertetett rekonstrukciós lehetőségek éppen ezért távol állnak a teljességtől. A fennmaradt besztercebányai anyakönyv segítségével tudjuk a rekonstrukciós metodika lehetőségeit és korlátait hozzávetőlegesen megbecsülni. Úgy tűnik, itt a diákság 20-25%-a azonosítható másodlagos forrásokból is. 1641 és 1673 között 428-an iratkoztak be a legfelső osztályba. E három évtizednyi mintát vizsgálva a névsorban szereplő diákoknak 22%-a (93 fő) szerepel alkalmi iskolai nyomtatványokban, körülbelül egynegyedük (105 fő) találkozik velünk az ordinációs anyakönyvek lapjain, és körülbelül egyötödük (86 fő) fordul elő a *Régi magyarországi szerzők* (RMSz) kézikönyvben.

Visszatérve a virágzásnak és hanyatlásnak a problematikájára: éppen az adatok forrásfüggő szóródása akadályoz abban, hogy egyértelmű ítéletet alkossunk a 17. századi evangélikus iskolázás minőségi kérdéseiről. A benyomás továbbra is kettős, színvonalbeli egyenetlenséggel és vonzó tanáregyenlőségekkel egyaránt találkozunk. Annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy az akkori evangélikusságnak volt veszténivalója, ugyanis a 17. század közepén elért pedagógiai sikerek a század utolsó harmadából, az üldözések korszakából nézve egyértelműen fénykorként tündököltek.

A 18. századi diákmozgásoknak a kvantitatív és kvalitatív adatait pedig úgy summázhatjuk, hogy a 18. század közepére egyértelműen a pozsonyi gimnázium emelkedett ki a hazai evangéli-

⁹⁹ Mokrosch, 2006; Schweitzer, 2016.

¹⁰⁰ Csepregi, 2011.

kus iskolahálózatból, és teológiai, filozófiai kurzusaival valamiféle főiskolai szerepet kezdett játszani már azelőtt, hogy formálisan is líceumi rangot szerzett volna.¹⁰¹

Függelék

1. *17. századi evangélikus gimnáziumok diákjai az alkalmi nyomtatványokban 1685-ig*
Eperjes 585, Lőcse 264, Bártfa 137, Igló 96, Kassa 84, Besztercebánya 80, Késmárk 60, Breznóbánya 55, Körmöcbánya 53, Trencsén 53, Selmezbánya 52, Pozsony 40, Illava 30, Szepesolaszi 29, Bán 23, Privigye 12, Szepesváralja 10, Rózsahegy 7, Zsolna 4, Galgóc 2, Modor 2, Mosóc 2, Rozsnyó 2, Sopron 1, Turócszentmárton 1, Turócszentmihály 1.
2. *17. századi evangélikus gimnáziumok nyomtatott disputációi 1683-ig*
Besztercebánya 28, Trencsén 18, Eperjes 14, Bán 8, Pozsony 8, Breznóbánya 6, Privigye 6, Rózsahegy 6, Selmezbánya 6, Körmöcbánya 5, Lőcse 5, Bártfa 4, Kassa 4, Zsolna 4, Galgóc 2, Illava 2, Mosóc 2, Turócszentmárton 1, Turócszentmihály 1.
3. *17. századi evangélikus gimnáziumok nyomtatott drámai emlékei 1685-ig*
Eperjes 12, Besztercebánya 3, Sopron 2, Szepesolaszi 2, Bártfa 1, Igló 1, Illava 1, Lőcse 1, Pozsony 1, Privigye 1, Selmezbánya 1.
4. *17. századi evangélikus gimnáziumok diákjai az ordinációs önéletrajzokban 1681-ig*
Eperjes 180, Lőcse 144, Besztercebánya 128, Bártfa 126, Bán 115, Kassa 114, Zsolna 106, Trencsén 105, Pozsony 78, Breznóbánya 71, Biccse 70, Privigye 69, Galgóc 67, Jolsva 46, Késmárk 46, Németlipcse 46, Kisszeben 45, Rózsahegy 45, Illava 40, Selmezbánya 40, Körmöcbánya 39, Zólyom 36, Szepesváralja 35, Igló 34, Liptószentmiklós 33, Sopron 33, Mosóc 32, Szepesolaszi 32, Berzevice 31, Rajec 23, Vágújhely 23, Turócszentmárton 22, Szenic 21, Csejte 17, Csetnek 17, Okolicsnó 17, Puhó 17, Kőszeg 16, Várna 16, Csepreg 15, Rozsnyó 15, Úrvölgy 15, Bellus 14, Korpona 13, Győr 12, Kiszucaújhely 12, Bajmóc 11, Bazin 11, Modor 11, Necpál 11, Szepesszombat 9, Zólyomlipcse 9, Szakolca 6, Turócszentmihály 4, Szepesbela 3.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári források

- EOL, AGE = Evangélikus Országos Gyűjtemény (Budapest), Evangélikus Országos Levéltár, Archivum generalis ecclesiae
- EOL, AGE, V.45 = Collectanea ad elucubrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam deservientia, adnitente dextra Josephi Schulek, Welicsna Arvensis Past. tum Lybethensis an. 1795–1797. compilata. Tomus XIV.
- EOL, AGE, V.49 = Collectanea ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek, Welicsna Arvensis, VDMinistri Lybethensis an. 1796–1800 congesta. Tomus XVIII.

¹⁰¹ Durovics és Keresztes, 2018. 10–18.

Rövidítések

- ELEM = Csepregi Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. I/1–III/1. MEDiT, Budapest, 2014–2022.
- KKHI = *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai*. 1–5. Szerk.: Reuss András. Luther Kiadó, Budapest, 2008–2020.
- LVM = *Luther válogatott művei*. 2–9. Szerk.: Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest, 2011–2024.
- MEEE = *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. I. Szerk.: Prónay Dezső és Stromp László. Hornyánszky, Budapest, 1905.
- MPEA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1–15. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1902–1934.
- RMNy = Bors, Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–5. 1473–1685. Akadémiai, Budapest, 1971–2023.
- RMSz = Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők (RMSz)*. I. A kezdetektől 1700-ig. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. OSzK, Budapest, 2008.

Felhasznált irodalom

- Albert Dávid (2005): *Székeludvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. SzTE, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum 8.)
- Balogh Béla (2000): *A máramarosszigeti református líceum diáksága 1682–1851*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transtibiscani 8.)
- Böröcz Enikő (1993): *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa*. OSZK, Budapest. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai – Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 10.)
- Brecht, Martin (1981): *Martin Luther*. Bd. 2: *Ordnung und Abgrenzung der Reformation, 1521–1532*. Calwer, Stuttgart.
- Breznyik János (1883): *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I–II. Joerges Ágost özv. és fia, Selmebánya.
- Briebrecher, Rudolf (1909–1911): *Mitteilungen aus der Nagyszeben (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel. Programm des evangel. Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule zu Nagyszeben (Hermannstadt) 1909/10*. 1–26; 1910/11. 25–78.
- Bura László (1994): *Szatmári diákok 1610–1852*. JATE, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum 5.)
- Csepregi Zoltán (2010): *Der Pietismus in Ungarn und das Luthertum in der Tolnau. Evangelische Kolonistenprediger in Transdanubien (1718–1775)*. In: Seewann, Gerhard; Krauss, Karl-Peter und Spannenberger, Norbert (Hg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. Oldenbourg, München. 173–194. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 40.)
- Csepregi Zoltán (2011): *Négynyelvű reformáció a Kárpát-medencében. Keresztyén Igazság Ú.F. 92. 4. 9–19.*
- Csepregi Zoltán (2015): *Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540–1610: a wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján*. In: Kónya, Peter és Kónyová, Annamária (szerk.): *Od reformácie po založení cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí = A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai Zsinat 400. évfordulójára*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov. 97–129.
- Csepregi Zoltán (2016): *A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján*. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. 91–106.
- Csepregi Zoltán (2017): *Békés vármegyei evangélikus lelkészek a Türelmi Rendelet (1781) előtt. Életrajzi adattár*. In: Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. MNL Békés Megyei Levéltára, Gyula. 311–328.
- Csepregi Zoltán (2022): *„Az ígét szóhoz juttatni”: Luther és Melanchthon a nyelvtanulás hasznáról*. In: Szűcs Kinga, Bácskai Károly és Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyelv. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. 180–195.
- Csepregi Zoltán (2024): *A héber nyelv oktatása a 17. századi evangélikus iskolákban*. In: Kodácsy-Simon Eszter, Seres-Busi Etelka és Balogné Vincze Katalin (szerk.): *Teológia és ifjúság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. (sajtó alatt.)

- Dingel, Irene (2014): Luthers Schrift An die Ratsherren aller Städte deutsches Lands (1524). Historische und theologische Aspekte. In: Dingel, Irene und Jürgens, Henning P. (Hg.): *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. GVH, Gütersloh. 180–190, 277–280.
- Durovics Alex (2020): *Evangelikus líceumok felsőfokú hallgatói 1771–1850: Késmárk, Lócse, Selmezbánya, Sopron, Szarvas*. MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 21.)
- Durovics Alex és Keresztes Veronika (2018): *A Pozsonyi Evangelikus Líceum felsőfokú hallgatói 1714–1851*. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 15.)
- Erdélyi Gabriella (2011): *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán (1985): *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*. OSZK, Budapest.
- Gilly, Carlos (1991): *Das Sprichwort „Die Gelehrten, die Verkehrten” oder der Verrat der Intellektuellen im Zeitalter der Glaubensspaltung*. Olschki, Firenze.
- Fazekas István, Kádár Zsófia és Kökényesi Zsolt (2020): *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*. 1–2. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Budapest.
- Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovác Bálint (2020): *Jezsuita gimnáziumok diáksága három jezsuita gimnázium, a győri, a pozsonyi, a nagyszombati gimnáziumok példáján*. In: Kónya, Peter és Kónyová, Annamária (szerk.): *Egyház és vallás a korai Magyarországon*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov. 403–418.
- Haan, Ludovicus (1858): *Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Jenensi adscriptorum*. Leopold Réthy, Gyula.
- Heltai János (2008): *Műfajok és művek – a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Universitas Kiadó; OSZK, Budapest. (Res Libraria II.)
- Hörschik Richard (1998): *A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospataki Református Kollégium, Sárospatak.
- Imre Mihály (2000): *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csokonai Könyvtár. Források 5.)
- Ittész Gábor (2014): A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben. *Történelmi Szemle* 56. 3. sz. 423–453.
- Jakó Zsigmond és Juhász István (1979): *Nagynyeddi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest.
- Jürgens, Henning P. (2014): Luthers Schrift An die Ratsherren aller Städte deutsches Lands (1524). Entstehungskontext und Druckgeschichte. In: Dingel, Irene und Jürgens, Henning P. (Hg.): *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. GVH, Gütersloh. 191–197, 280–281.
- Köblös József (2006): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 9.)
- Kodácsy-Simon Eszter (2017): A szabadság és felelősség néhány vonása az oktatásban Luther Márton írásain keresztül. In: Bacskai Katinka (szerk.): *A felekezeti oktatás új negyedszázada. Tanulmányok Pusztai Gabriella tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 17–27.
- Kodácsy-Simon Eszter (2018): „Mit jelent” a Kis káté tanítása napjainkban? *Lelkipásztor* 93. 8–9. sz. 296–302.
- Koerrenz, Ralf (2012): Schule als strukturelles Arrangement. Eine gegenwartsorientierte Lektüre von Luthers Schulschriften. In: Huber-Rebenich, Gerlinde (Hg.): *Lehren und Lernen im Zeitalter der Reformation. Methoden und Funktionen*. Mohr Siebeck, Tübingen. 1–19. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 68.)
- Kothmann, Thomas (2017): Luther als Erzieher: seine Vorstellungen von Lehren und Lernen damals und heute. In: Lásek, Jan B. und Kónya, Peter (Hg.): *Reformation in Mitteleuropa. Beiträge zur Reformationsgeschichte in den Ländern der Donaumonarchie*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prag–Prešov. 91–111.
- Kubinyi András (1971): A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 19. 23. 58–78.
- Markusovszky Sámuel (1896): *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Wigand, Pozsony.
- Martuliak, Pavol (2001): Ozbór literatúry a prameňov k dejinám banskobystrického školstva. *Acta Historica Neosolien-sia* 4. 7–16.
- Mészáros András (2003): *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*. Kalligram, Pozsony.
- Mészáros István (1981): *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Humanizmus és Reformáció 11.)
- Mokrosch, Reinhold (2006): Nevelés és oktatás evangélikus szemszögből. *Lelkipásztor* 81. 6. sz. 207–213.
- Mokrosch, Reinhold (2010): Erziehung und Bildung aus Luthers Sicht – heute noch aktuell? In: Mähling, Patrik (Hg.): *Orientierung für das Leben: kirchliche Bildung und Politik in Spätmittelalter, Reformation und Neuzeit. Festschrift für Manfred Schulze zum 65. Geburtstag*. LIT Verlag, Berlin. 172–185. (Arbeiten zur historischen und systematischen Theologie 13.)

- Müllner, Matthias (1857): *Geschichte des evangelischen Gymnasiums zu Oedenburg nebst den Denkwürdigkeiten der evangelischen Gemeinde daselbst*. Seyring & Hennicke, Oedenburg.
- Nagy Andor (2019): *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750)*. PhD értekezés. Kézirat. EKE Történettudományi Doktori Iskola.
- Ósz Sándor Előd (2006): *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 16.)
- Ósz Sándor Előd (2022): *Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet; Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 7–24. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 32.)
- Rosenauer Károly (1876): *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*. Machold Fülöp ny., Besztercebánya.
- Schiel, Friedrich (1862–1866): *Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810. Programm des Evangelischen Gymnasiums in Kronstadt 1862/63. 1–46; 1863/64. 47–87; 1864/65. 88–154; 1865/66. 155–210*.
- Schluß, Henning (2014): *Die Reformation als Bildungskatastrophe. Luthers Pädagogik zwischen Mangel und Utopie*. In: *Spurenlese. Wirkungen der Reformation auf Wissenschaft und Bildung, Universität und Schule*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 69–89. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 22.)
- Schwarz, Reinhard (1990): *Luther als Erzieher des Volkes. Die Institutionalisierung der Verkündigung. Lutherjahrbuch 57. 114–127*.
- Schweitzer, Friedrich (2016): *Erziehung und Erlösung. Notwendige Unterscheidungen im Horizont der reformatorischen Ethik und Erziehungslehre. Zeitschrift für Pädagogik und Theologie 68. 461–470*.
DOI: <https://doi.org/10.1515/zpt-2016-0047>
- Szabadi István (2013): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. 1–2. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére 1.)
- Szabó András Péter (2014): *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. Egy nélkülözhetetlen adattár „koraújkorász” szemmel. Történelmi Szemle 56. 1. sz. 133–170*.
- Thury Etele (1904): *A pápai református főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig*. In: Thury Etele és Faragó János (szerk.): *A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának értesítője 1903–1904*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa. 3–33.
- Thury Etele (1908): *Iskolatörténeti adattár*. 1–2. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa.
- Thurzó Ferenc (1905): *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*. Függelék: Matrix Illustris Scholae Rivulinae. Kovács Gyula, Nagybánya. (Művelődéstörténeti értekezések 13.)
- Tonk Sándor (1994): *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. JATE, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum 6.)
- Tóth Gergely (2007): *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 5. 179–208*.
- Tóth Gergely (2009): *Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények 7. 135–170*.
- Tóth Gergely (2023): *Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról*. In: Békés Enikő, Kasza Péter és Molnár Dávid (szerk.): *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*. Lazi Könyvkiadó, Szeged. 47–62. (Convivia Neolatina Hungarica 5.)
- Töpfer, Thomas (2014): *Christliche Schule und Gemeiner Nutzen. Schulordnungen zwischen Normierung, Bildungsnachfrage und Schulwirklichkeit im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Dingel, Irene und Kohnle, Armin (Hg.): *Gute Ordnung. Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 169–188. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 25.)
- Török István (1906): *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora*. In: *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium Értesítője az 1905/6. tanévről*. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár. Függelék, 1–94.
- Varga Júlia (2007): *A kolozsvári jezsuita gimnázium és Akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*. MTA Egyetemtörténeti Albizottsága – ELTE Levéltára, Budapest. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 6.)
- Zedelmaier, Helmut (2016): *Viel zu viele Bücher. Bibliotheken im Spiegel des Nachdenkens über Glaubenssicherung und Wissensbewahrung im 16. Jahrhundert*. In: Zerbe, Doreen (Hg.): *Wissensspeicher der Reformation. Die Marienbibliothek und die Bibliothek des Waisenhauses in Halle*. Verlag der Franckeschen Stiftungen in Kommission bei Harrasowitz, Halle. 19–33. (Franckesche Stiftungen: Kataloge der Franckeschen Stiftungen 34.)
- Zsengellér József (2023): *Miért éppen a 17. század? In: Koltai Kornélia és Zsengellér József (szerk.): שיר פשוט ומחולק = Héber üdvözlőversek és a peregrináció. Magyar Hebraisztikai Társaság; L'Harmattan Kiadó, Budapest. 31–48. (Studia Hebraica Hungarica 9.)*

Az eperjesi evangélikus szellemi központ a 17. században

KÓNYA Péter

PhD egyetemi tanár, rektor, Prešovská univerzita v Prešove

MTMT: 10046032 | ORCID 0009-0009-9079-8282
peter.konya@unipo.sk

KEYWORDS

- 17th century
- College of Prešov
- Upper-Hungary
- intellectual centre
- establishment of an institution

KULCSSZAVAK

- 17. század
- eperjesi kollégium
- Felső-Magyarország
- szellemi központ
- intézményalapítás

ABSTRACT

The lutheran spiritual centre of Prešov in the 17th century | The Lutheran College of Prešov was founded in 1665 as a college of the Upper-Hungarian orders, under special conditions, at the will of the Upper-Hungarian (Protestant) orders. The establishment of the school was made possible by the generosity and cooperation of the town council, but the town's more than two and a half centuries of school tradition played an equally important role in the founding of the college. In this paper, I will present the background and circumstances of the founding, with particular reference to the interests and the individuals and groups of individuals who directly guaranteed the financial and intellectual base of the institution. It is well known that in the period under study anti-Habsburg movements were concentrated in Upper Hungary – the study also shows that Prešov and the College of Prešov were not only a major intellectual centre for Lutherans in general, but also for the independence struggles.

ABSZTRAKT

Az eperjesi evangélikus kollégiumot 1665-ben alapították a Felső-Magyarországi rendek kollégiumaként, speciális feltételek között, a felső-magyarországi (protestáns) rendek akaratából. Az iskola létrehozását a városi tanács áldozatkészsége és együttműködése tette lehetővé, de legalább olyan jelentős szerepet játszottak a kollégium alapításánál a város több mint két és fél évszázados iskolai hagyományai. A tanulmányban az alapítás előzményeit és körülményeit mutatom be, különös tekintettel azon érdekekre és személyekre, személyek csoportjára, amelyek közvetlenül garantálták az intézmény anyagi és szellemi bázisát. Közismert, hogy a vizsgált időszakban Felső-Magyarországon koncentráltak a Habsburg-ellenes mozgalmak – a tanulmányból az is kiderül, hogy Eperjes és az eperjesi kollégium nemcsak általában az evangélikusoknak, hanem a függetlenségi küzdelmeknek is egyik fő szellemi központja volt.

Bevezetés

A Magyar Királyságban a kora újkorban és az újkorban három helyen létezett evangélikus teológiai és lelkészképzés – ezek miatt Sopront, Pozsonyt és Eperjest tekinthetjük a lutheránusok legfőbb szellemi központjainak. Eperjesen, az evangélikus kollégium keretében, megszakítással több mint kétszázötven éven át fejlődött a teológiai oktatás. Ráadásul az eperjesi kollégium volt az első evangélikus főiskola a királyság területén.

Az eperjesi evangélikus kollégiumot 1665-ben alapították a Felső-Magyarországi rendek kollégiumaként, speciális belföldi és nemzetközi feltételek között, a felső-magyarországi (protestáns) rendek akaratából. Az iskola létrehozását a városi tanács áldozatkészsége és együttműködése is tette lehetővé, de legalább olyan jelentős szerepet játszottak a kollégium alapításánál a város több mint két és fél évszázados iskolai hagyományai.

A tanulmányban az alapítás előzményeit és körülményeit mutatom be, különös tekintettel azokra az érdekekre és személyekre, személyek csoportjára, amelyek közvetlenül garantálták az intézmény anyagi és szellemi bázisát. Közismert, hogy a vizsgált időszakban Felső-Magyarországon koncentráltak a Habsburg-ellenes mozgalmak. Az alábbiakból az is kiderül, hogy Eperjes és az eperjesi kollégium nemcsak általában az evangélikusoknak, hanem a függetlenségi küzdelmeknek is egyik fő szellemi központja volt.

A kollégium megalapítása

A kollégium alapítása a hazai társadalmi-politikai viszonyokból, valamint a nemzetközi helyzetből és az európai erőviszonyokból következett. A 17. század első felében a törökellenes háborúk, Habsburg-ellenes felkelések és a harmincéves háború miatt a Habsburg-uralkodók Magyarországon nem léphettek fel erélyesen a magyarországi protestáns rendek ellen, sőt néhányszor kénytelenek voltak szabad vallásgyakorlatot biztosítani számukra.¹ Az 1648-as vesztfáliai béke változtatott ezen: az egyre inkább abszolutista uralkodó erőteljesebben támogathatta a rekatolizációt. Ez a fordulat összekötődött I. Lipót trónra lépésével. A katolikus egyház jelentős támogatása folytán, főleg Dunántúlon és Alsó-Magyarországon², rövid időre erőteljesen meg is nyilvánultak a rekatolizációs politika következményei.³ Ebben a politikában hagyományosan jelentős helyet foglalt a Nagyszombati Egyetem, mint az országos katolikus egyház kulturális és műveltségi központja, és a papság nevelésének helye. Keleten, Felső-Magyarországon a század közepétől a kassai jezsuita akadémia vette át ezt a feladatot.

A harmincéves háború és a vesztfáliai béke következtében egyre nehezebbé vált a magyarországi evangélikus értelmiségiek németországi egyetemjárása. Így az evangélikus egyház számára kikerülhetetlenné vált a saját teológiai tanulmányok alapítása, amelyek méltó ellensúlyt képezhettek mindkét jezsuita egyetemnek. Míg a református egyház már néhány évtizeden át két főiskolával rendelkezett ebben a régióban (a Partium közelében a debreceni⁴ és Felső-Magyarországon a sárospataki kollégiummal⁵), az evangélikusok a 17. század közepén is okkal hiányoltak ilyen típusú intézményt.

Ezért az evangélikus főiskola alapítása nem volt új gondolat. Már a század elején foglalkoztak vele az egyház főképviselői, akik például Nagybiccsét (ma Bytča, Szlovákia) vagy Lőcsét javasolták az iskola színhelyéül. A 17. század második felében a haladó rekatolizálás folytán az ország keleti részén, Felső-Magyarországon alakultak ki a feltételek ilyen intézmény létrehozásához.⁶ Annak ellenére, hogy ebben az országrészben már néhány évtizeden át működtek a jezsuiták Kassán és Homonnán, a ferencesek, pálosok és más rendek pedig több helyen, a protestáns egyházak mindig állandó, erős pozíciókkal rendelkeztek a lakosság minden rétegében. A felső-magyarországi rendek ebben a helyzetben 1655-ben elhatározták a kollégium, mint az ország első evangélikus felsőbb iskolájának megalapítását. Természetesen ez a lépés egyúttal erődemonstrációként is értelmezhető az erősödő abszolutizmussal és rekatolizációval szemben.

Az iskola színhelyéről és más kérdésekről még 1665 nyarán tanácskoztak a felső-magyarországi rendek követői.⁷ Több ok miatt Eperjes szabad királyi várost választották, amely

¹ Először 1608-ban az első koronázás előtti törvénycikkkel, amely 1618-ban megújított, s utána már az egyértelműen fogalmazott törvénnyel 1647-ben. Ezek az 1608-as és az 1647-es törvénycikkek követték a sikeres Habsburg-ellenes felkeléseket.

² Alsó-Magyarország a 16. század első felétől egy önálló katonai és gazdasági egységet képezett, a pozsonyi Magyar kamara és a Bányavidéki vagy Alsó-magyarországi főkapitányság fennhatósága alatt. Ez tizenegy észak-nyugati vármegye (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Zólyom, Nógrád, Komárom, Turóc, Árva és Liptó vármegye) területét jelentette, ahol hét ún. alsó-magyarországi királyi bányaváros volt: Selmechánya, Kőrmöcbánya, Besztercebánya, Bélabánya, Bakabánya, Újbánya és Libetbánya.

³ Annak ellenére, hogy még néhány évtizedig Magyarország lakossága nagyjából protestáns maradt, sikerült Pázmány Péternek jelentősen megerősíteni a katolikus egyházat és a további rekatolizáció számára szilárd bázist teremteni.

⁴ Az ún. részek, azaz Magyarország részeinek területe, amelyet a 16. századtól fokozatosan csatoltak Erdélyi fejedelemséghez.

⁵ Felső-Magyarország, mint a legnagyobb országrész, tizenhárom északkeleti vármegye területét foglalta el (Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Torna, Ung, Bereg, Ugocsa, Gömör, Heves, Borsod, Szabolcs és Szatmár vármegye). Területén a Pentapolitana városszövetséget alkotó öt szabad királyi város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben) és a felső-magyarországi bányavárosok (Szomolnok, Rozsnyó, Gölnicbánya, Dobsina, s mások) terjedtek el. Az országrész központja Kassa volt.

⁶ Szabad királyi városokban Szepes és Sáros vármegye területén, amelyek az á. h. evangélikus egyház bástyáit képezték.

⁷ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó Lajos átírása (1932).

több tekintetben is a legjobb feltételeket kínálta a leendő intézménynek. A hat felső-magyarországi szabad királyi város közül csak Kassa és Eperjes rendelkezett erős, korszerű erődítménnyel, s csak Eperjesen volt egyedüli felkezet az evangélikus.⁸ Tekintettel a város nemzetiségi viszonyaira, a leendő diákok könnyen el tudták volna sajátítani a német, a szlovák és a magyar nyelvet is. Nem érdektelen az is, hogy a városi tanács mindenképpen támogatta a kollégium alapítását, és kész volt nemcsak alkalmas helyet kínálni számára, hanem át is vállalta kiadásainak jelentős részét.⁹

Ezek, illetve további kérdések tisztázása után a felső-magyarországi főnemesek, vármegyék és szabad királyi városok képviselői Kassán 1665. november 18-án kinyilvánították a kollégium megalapítását. Tekintettel az építés és az iskola berendezésének magas költségeire, a rendek segítségkéréssel fordultak minden magyar és európai protestáns egyház felé.¹⁰

Az evangélikus polgárok, nemesek és főurak az építésre különböző összegeket fordítottak, de ingatlanokat is, továbbá felkínálták a belőlük származó jövedelmeket is. Eperjes városa két jobbágyfaluját – Kajátát (ma Kojatice, Szlovákia) és Monyhádot (ma Chmiňany, Szlovákia) – szánta oda, valamint két további nemesi birtokot. A következő hónapokban, az egész országban és a határokon túl megindult a gyűjtés. Az erdélyi rendek mellett nem kis összegekkel járultak a kollégium alapításához a németországi városok, egyes német fejedelemségek, holland rendek, a svéd király például egyedül 20.000 forintot adományozott.¹¹ Mindezeknek köszönhetően 1666 elején a begyűjtött összeg több mint 50.000 forintot tett ki.

Jelentős szerepet játszottak ebben a német fejedelmek, akik nemcsak nagy összeget ajándékoztak a kollégium építésére, hanem politikai támaszt is adtak a rendeknek az intézet alapításánál, és közvetítettek a többi uralkodónál.

Az anyagi források előteremtése és a szükséges előkészületek után, 1666. április 6-án, a polgárság többségének és számos vendégnek a jelenlétében ünnepélyesen letették a Felső-Magyarországi Evangélikus Rendei Kollégiumának alapjait. Még az alapkő letétele előtt Szelepcsényi György prímás, esztergomi érsek megpróbálta megakadályozni az intézményalapítást. I. Lipót király pedig elrendelte az eperjesi magisztrátusnak az építés beszüntetését, és a parancsát kétszer is megismételte. A városi tanács válaszában határozottan elutasította a császár vádjait (miszerint nem egyetemet vagy akadémiát építene), és megerősítette egy új iskolai épület szükségességét, mivel a régi már nem felelt meg a diákság magas létszámának, amelyet a felső-magyarországi rendekkel együtt épített.¹²

1667. április 16-án, röviddel az építés befejezése előtt, a felső-magyarországi rendek és Eperjes szabad királyi város szerződést kötöttek a jövőbeli kollégium közös használatáról és igazgatásáról. Minthogy a kollégium megnyitásával megszűnt az addigi eperjesi humanista gimnázium, az új iskola a továbbiakban annak a szerepét is betöltötte. Minden más kérdés mellett a kollégium tanáraitól, felügyelőitől és gondnokairól is megállapodtak. A nemesi rendből ezt a funkciót Semsey Ferenc sárosi alispán, Keczer András, Keczer Menyhért, Dobay András, Sárossy Sebestyén és Fajgel Péter. Jellemző, hogy többségüket néhány év múlva a Thököly-felkelés résztvevőinek soraiban találhatjuk. A kollégium egyik fő jótevője, II. Thököly István részt vett a Wesselényi összeesküvésben, és az ostromlott Árva várában szerzett halálos

⁸ Kassán ugyanis a század elejétől voltak a jezsuiták, és 1647-től katolikus plébánia és református gyülekezet is működött a városban.

⁹ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665.

¹⁰ ŠA Prešov, EKP, 101: Az eperjesi evangélikus kollégium alapítólevele 1665. november 18-ról.

¹¹ EOL (Evangélikus Országos Levéltár) Budapest, V. 11: Az 1655-ös kollégiumi építkezésről szóló gyűjteményeskönyv. Korabinsky, 1786. 154., Hörk, 1896. 9.

¹² Hörk, 1896. 9-11.

sebesülése mentette meg a kivégzéstől. Keczer András és Menyhért birtokainak nagy részét a kamara elkobozta.¹³ Géczi István Thököly Imre udvari kapitánya volt, Fajgel Péter Kassa parancsnoka, Fleischhacker György pedig Eperjes főbírája volt a felkelés alatt. Ők néhány év múlva, 1687-ben nem véletlenül jelentek meg újból Caraffa eperjesi vértörvényszéke előtt.¹⁴ A kollégiumot támogató államok vagy uralkodók (Erdély, Svédország) sem tartoztak a Habsburgok barátai közé – egyértelmű, hogy politikai célból adakoztak az intézmény javára.

A rendek és a város viszonyát jelezte, hogy a kollégium alapításakor és a továbbiakban is a hat kollégiumi felügyelő közül három-három a nemesség és az eperjesi polgárság köréből került ki. Rendkívüli felügyelővé tizenöt nemest választottak a hat szabad királyi város magisztrátusai és a felső-magyarországi bányavárosok, valamint a 13 szepességi város közös vezetői.¹⁵ E pontok mellett a szerződés olyan rendelkezéseket is tartalmazott, amelyek a tanárokat, a diákokat és a kollégium belső törvényeit érintették. Minden kollégiumi tanárnak és diáknak hűségesnek kellett lennie az Ágostai Hitvalláshoz, a tanárok fel is esküdtek az Augustanára és a Formula Concordiaera.¹⁶

A kezdetekkor a kollégium élén Michael Pancratiusz, a városi iskola utolsó rektora állt. Helyét 1667 októberében az első rektor, Samuel Pomarius vette át. A híres teológus több német egyetemen is tanult korábban, s eperjesi meghívása előtt, 1667 nyarán¹⁷ Magdeburgban szolgált lelkészként. Továbbá a kollégiumban működött a két híres filozófus, Isak Zabaniusz és Elias Ladiver.¹⁸ Ladiver számos népszerű iskolai színdarab szerzője volt, amiket a diákokkal mutatott be az évről-évre. Eleazar Constans és Papinianus Tetragnon című iskolai drámái, amelyeket a záróvizsgákon németül, magyarul és szlovákul, nyilvánosan adtak elő, nagyon népszerűek voltak épp katolikus- és Habsburg-ellenes szellemiségük miatt.

A Felső-Magyarországi Rendei Kollégiuma – a „Collegium Thökölyanum” korszaka

A Felső-Magyarországi Evangélikus Rendei Kollégiumát ünnepélyesen 1667. október 18-án nyitották meg. A tanrend szerint tízosztályos gimnázium lett – a magasabb tudományok, a filozófia és a teológia tanításával a legfelsőbb classisokban. Ezek az osztályok nemcsak az országból, de külföldről is vonzották a diákokat, és a kollégiumot kiemelték az evangélikus középiskolák sorából. A diákok száma a tanítás megkezdése után kb. 200-zal emelkedett ezekben az osztályokban (1668–69-es év: 258).¹⁹ Az iskola első tanulói között ott volt Thököly Imre gróf, aki 1668-tól a Wesselényi-összeesküvésig tanult itt.²⁰ Vele együtt tanult Petrőczy István báró, későbbi generális, Johann Klesch Eperjes Rákóczi-kori bírája, Bubenka Jónás, a későbbi festő és író, vagy Bogdány Jakab, későbbi híres barokk festő.²¹

¹³ A Rothal János vezetése alatt működő rendkívüli bíróság 1670–71-ben Pozsonyban ítélte el a Wesselényi-összeesküvésben részt vevő személyeket.

¹⁴ Kónya, 1992.

¹⁵ ŠA Prešov, EKP, 101.

¹⁶ ŠA Prešov, EKP, 101: Leges Illustris Gymnasii Epperiensis.

¹⁷ ŠA Prešov, EKP, 101: Pomarius levele Wittenbergből 1667. augusztus 15-ről, amelyet a kollégium kurátorának és felügyelőjének címzett.

¹⁸ Fabiny, 1995. 22–23.

¹⁹ Hörk, 1896. 28.

²⁰ Thököly Imre levele Teleky Mihálynak 1668. október 25-ről. Gróf Thököly Imre levelei. Budapest 1882, 1. l.

²¹ Ladiver, Elias: Eleazar constans. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602.

A Thököly-felkelés több jelentősebb részvevője tanult Eperjesen a második tanévben is: a későbbi diplomata Petenády György, a várkapitány Izdenczy Márton, a szepesi kamarai tanácsos Szirmay András, Jánoky Farkas ezredes, Thököly jószágigazgatója, Kelemessy János, valamint főtisztjei: Bertóty Zsigmond, Dobay Zsigmond és Ottlyk György.²² Rajtuk kívül a diákok soraiban megtalálható Rezik János, a kollégium későbbi rektora is, aki az *Eperjesi mészárszék* és a *Gymnasiologia* szerzőjeként vált híressé.

A kollégium folytonos fennállásának rövid ideje alatt komoly hírnévre tett szert az egész országban és külföldön is. Professzorai olyan eredményeket értek el, hogy a legfelső osztályok végzősei egyetemi végzettség nélkül is el tudtak helyezkedni az iskolai rektori és lelkesítő tisztségekben.²³ A kollégium, ha nem is formálisan, de valójában főiskolává, akadémiává vált, s Pomarius már az egyetemmel alakítással foglalkozott.²⁴

A Wesselényi-összeesküvés leleplezése (1670 nyara) után néhány felső-magyarországi vármegye és szabad királyi város az ellenállás oldalára állt, a polgárok és a nemesség nyílt konfliktusba került az uralkodóval. Rövid szervezetlen ellenállás után Spankau generális katonaságával az ország keleti részét elfoglalta. Az összeesküvés leverése annak az időszaknak az elején történt, amikor megszilárdult az abszolutizmus és felerősödött a rekatolizáció. Még a felső-magyarországi vármegyék elfoglalása idején került sor a protestáns templomok, parókiák és iskolák erőszakos elvételére. Karhatalmi erővel kiűzték az evangélikus lelkészeket és tanítókat, helyettük pedig katolikus papokat, főleg szerzeteseket telepítettek. Ekkor Sáros vármegyében is tucatjával szűntek meg ideiglenesen az evangélikus gyülekezeti iskolák. A szabad királyi városokban változatlanok maradtak az egyházi viszonyok, de néhány hónap elteltével az uralkodó, mint egyedüli patrónusuk, elrendelte az evangélikus egyház minden vagyonának elkobzását.

Elsőként az eperjesi kollégium került sorra – bizonyosan nem véletlenül. Az uralkodói parancsmegtagadás, az egyetemi ambíciók, valamint Ladiver, Cabán és Pomarius jezsuitákkal folytatott hitvitái nehezítették az iskola helyzetét, amelynek léte nem illeszkedett az udvar abszolutisztikus politikájához. A kollégiumot Spankau generális foglalta el 1671. május 23-án, majd hadi raktárrá alakította át az épületet. Néhány hónap múlva a tanároknak végleg el kellett hagyniuk az intézményt. 1672 júniusában az egri kanonok, Kolosváry István elrendelte az evangélikusok vagyonelkobzását, ami mindhárom templomukat és a parókiát is érintette. Július elején azután a Szepesi Kamara átadta a kollégiumot a jezsuitáknak.²⁵

A jezsuiták még 1673 márciusában a régi iskola épületében nyitották meg a katolikus gimnáziumot, és a kollégiumot rendházukká alakították át. Az új jezsuita gimnázium a kollégium vagyonát is megszerezte, elsősorban Kajáta és Monyhád jobbágyfalcákat, de 1673. március 15-én a gergelaki és salgói birtokokkal együtt elkobozta a Szepesi Kamara.²⁶

Az intézet elkobzása után az evangélikus tanárok elvesztették a lehetőséget hivatásuk gyakorlására, s jobbára külföldre távoztak. Isak Zabanius először Németországban keresett menedéket, de a rövid thorni, danzigi, tübingeni tartózkodás után Erdélyben telepedett le, s a szebeniek választották meg papjukká. Ebben a hivatalban 1707-ig működött, és már nem tért haza. Eperjesen született János nevű fiát később szebeni főbíró és a szászok grófja lett.²⁷ Elias Ladiver is először Németország felé indult, amikor a tiszolci és késmárki működése után Thornba, Danzigba és Königsbergbe ment. Végül ő is Erdélyben telepedett le, ahol először

²² Ladiver, Elias: Papinianus tetragonos... Lőcse 1669. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára, FM 2/1045. *Thaly*, 1875. 5., *Thaly*, 1880. 411–414.

²³ Hörk, 1896. 31.

²⁴ Gömöry, 1933. 17.

²⁵ Hörk, 1896. 34–35.

²⁶ MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősége, E 706: Libri bonorum fiscalum.

²⁷ Binder, 1995. 98

Szebenben, majd Segesvárott működött. A segesvári gimnázium rektori hivatalában 1682-ig maradt, és sikeresen megreformálta az ottani tanítási rendszert.²⁸ Több kollégiumi diák is száműzetésbe ment, mint például Rezik János, aki Thornban fejezte be tanulmányait.²⁹

Miután 1678-ban újabb Habsburg-ellenes felkelés tört ki, amelynek élén a kollégium egykori diákja, Thököly Imre állt, rövid időre az ország nagyobb része a felkelők oldalára állt. A kurucok katonai sikerei és a nemzetközi helyzet nyomása megváltoztatta I. Lipót korábbi politikáját, és 1681-ben összehívta Sopronba az országgyűlést. Az országgyűlés megszavazta a protestánsok korlátozott vallásszabadságát, törvénycikkei azonban nem foglalkoztak az elkobzott templomokkal vagy iskolákkal.³⁰

A soproni országgyűlés után az evangélikus polgárok – a katolikus városi tanács ellenállása ellenére – helyreállította ugyan a protestáns vallásgyakorlatot, a tényleges vallásszabadságra azonban még várni kellett. Amikor 1682. augusztus 17-én Thököly Imre Eperjest elfoglalta, a kuruc katonákkal együtt visszajöttek száműzetésből az evangélikus lelkészek és tanárok. Ekkor az evangélikus egyház nyomban visszakapta az egy évtizeddel azelőtt elkobzott templomait és iskoláit. A polgárok kiűzték a jezsuitákat és a minoritákat, s augusztus 20-án új, evangélikus többségű városi tanácsot választottak.³¹

A gyülekezet helyreállításával újból megnyílt az evangélikus kollégium is. Maga Thököly gondoskodott az iskola működéséről: mivel az elkobzások következtében a kollégium majdnem egész vagyonát (az alapokkal együtt) elveszítette, segítség nélkül nem kezdhette meg a rendes tanítást. Thököly viszont még 1682 nyarán meglátogatta a várost, a helyszínen megismerte az iskola siralmas állapotát, és a Tállya város határában található 600 hold tokaji szőlővel, valamint Rimaszombat bevételének a felével ajándékozta meg.³² Rektornak visszahívta a száműzetésből kedvenc tanárát, Elias Ladivert. Vele együtt tanított még a felsőbb osztályokban Johann Schwartz János és Heinrich Georg Sapphun.³³ Ladiver aztán idehívta még tanárnak a volt diákját, Rezik Jánost, aki akkor Thornban tanított, a gimnáziumban.³⁴

A többéves protestáns oktatás hiánya után az evangélikus képzést teljesen újra kellett építeni. Ennek következtében nagymértékben megnőtt a diákok száma nemcsak a magasabb, hanem az alacsonyabb osztályokban is, s nem egyszer felnőttkorúak is jártak az iskolába. A költségek egy részét, illetve a tanárok fizetését Eperjes város vállalta.³⁵ A háborús helyzet és a nehéz nemzetközi feltételek ellenére a kollégium vezetése igyekezett felújítani kapcsolatait a protestáns uralkodókkal, akiktől politikai és anyagi támogatást várt. Ennek nyomán 1682-ben a svéd királytól érkezett – pontosan nem ismert – pénzsegély is.³⁶

A gyorsan romló háborús helyzet és számos nehézség ellenére a kollégium rövid időre újból jelentős oktatási, tudományos és kulturális intézmény lett. Természetesen, Eperjes szabad királyi városhoz hasonlóan, a kollégium is határozottan jótevőjének, Thököly Imrének az oldalára állt. Ebben a szellemben tartották az iskolai ünnepségeket, az évnyitó és a záró vizsgákat. A kollégium tanárai több népszerű írásban és más művekben is hangsúlyozták a Thököly-felkeléshez való hűségüket. Ilyen volt például Ladiver ünnepi verse 1683-ból: *Natale*

²⁸ Fabiny, 1995. 27.

²⁹ Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiensiensi Praepositorum. Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.

³⁰ Novellae seu Articuli Regni Hungariae. Corpus Iuris Hungarici, Tyrnavia 1734, 332 - 333. l.

³¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, 2539.

³² Hörk, 1896. 42.

³³ Fabiny, 1995. 28.

³⁴ Series Primariorum.

³⁵ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, II. A – a, 8, 15: Számviteli könyv 1684 – 85.

³⁶ Hörk, 1896. 44.

presagium victoriarum Emerici Thököly.³⁷ Johann Schwartz tanár az 1684/85. évben diákjaival a *Helena Menelao reddita* című színjátékot adta elő, amelyben a Thököly Imre elől menekülő I. Lipót fejéről lehullott a királyi korona.³⁸ Így ebben az időszakban (1682–1686) az iskola számára nagyon is jellemző a Ladvirtól származó elnevezés, a „Collegium Thökölyanum”.

Eperjes lakosai háromszor fogtak fegyvert a császári sereg ostromakor: 1683 decemberében, 1684 júliusában és 1685 szeptemberében.³⁹ Az utolsó csata végén a polgárok 1685. szeptember 11-én nagyon kedvező feltételekkel kapituláltak. A kapitulációval nem szűnt meg a tanítás a kollégiumban, ugyanis Schulz generális garantálta a felkelők vallási jogait.⁴⁰ Ennek köszönhetően, a fokozódó rekatolizáció dacára, 1686 végéig működött a kollégium. Elias Ladvir rektor halála után, 1686 áprilisától Johann Schwartz állt az intézmény élére.⁴¹

Ez azonban nem felelt meg I. Lipótnak és a radikális udvari arisztokratáknak. Így 1686 őszén gróf Csáky István kassai főkapitány vezetésével bizottság alakult, amelynek a felső-magyarországi vallási viszonyok „helyreállítása” volt a célja a soproni cikkek értelmében. A szabad királyi városokban a protestánsoktól elvették a felkelés alatt szerzett templomokat, s külvárosi telket adtak az új fatemplomok és iskolák felépítésére.⁴² A bizottság 1687. január 7-én jelent meg Eperjesen, és mindkét főtéri templommal együtt⁴³ a kollégiumot is elfoglalta. A soproni törvénycikkek értelmében az evangélikusoknak a Felső Hustákon (külvárosban) szabott helyet, amelyet viszont a protestánsok elutasítottak.⁴⁴ Így 1687 elején a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma ismét megszűnt.

A „Collegium Rákóczyanum” korszaka

Néhány hét múlva a város egy, az eperjesi vértörvényszékként ismert tragikus történelmi eseménynek lett a színhelye.⁴⁵ Az evangélikus lelkészekkel együtt a kollégiumi tanároknak is távoznuk kellett a városból. Most is többen választották a külföldi száműzetést. Johann Schwartz rektor elkerülte a kivégzést, a murányi várbörtönbe került, szabadulása után rövid időre visszajött Eperjesre, s utána Pozsonyba, majd Németországba távozott. Rezik János ismét Thornban talált menedéket, ahol tanári álláshoz jutott.⁴⁶ A tanárokkal együtt a diákok nagy része is elhagyta a várost, sokan beléptek a hadseregbe vagy elmentek külföldre, netán a bujdosók sorát szaporították, és részt vettek a kisebb Habsburg-ellenes mozgalmakban. Az eperjesi magyar őrség katonái és a kollégiumi diákok állítólag részt vettek az 1697. évi hegyaljai felkelésben is.⁴⁷

Ez a helyzet majdnem két évtizedig tartott. 1705 elejéig, amikor a Rákóczi-szabadságharc sikerei lehetővé tették a kollégium újraindulását. A kuruc hadsereget, amely majdnem egy évig tartó ostrom után 1704. december 4-án elfoglalta a várost, az evangélikus polgárok felszabadítóként üdvözltek. A vallásszabadság helyreállítása nem történet azonnal, a katolikus városi tanács

³⁷ Fabinyi, 1995. 28.

³⁸ Mivel a felkelés már mindenhol hátrált, a vers már fölösleges volt és az egész városnak kárt hozott. Hörk, 1896. 46.

³⁹ Kónya, 2000.

⁴⁰ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, 1630 – 1705, B-2: Eperjes kapitulációja, 1685. IX. 11.

⁴¹ Hörk, 1896. 47.

⁴² ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, 2773: Instructio Leopoldi z 19. XI. 1686.

⁴³ Mivel a szlovák templomot már 1686-ban Keczerék (a templom patrónusai) átadták a minoritáknak.

⁴⁴ Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis 1671 – 1721. Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.

⁴⁵ Kónya, 1992. 135, Kónya, 1994, 1994b. 50-66., 1996. 98-114., 1997, 1997b. 71-118.

⁴⁶ Hörk, 1896. 337. Series Primariorum...

⁴⁷ R. Várkonyi, 1987. 163.

csak a fejedelem közvetlen nyomása alatt engedte meg az evangélikus és református lelkészek működését, két polgárházban és a városi fogadóban.⁴⁸ A politikai fordulat ellenére a kollégiumi épületben továbbra is jezsuiták laktak, akik pénzt is kaptak a városi kasszából. Rákóczi az evangélikusok panaszai után Bertóthy Ferenc főhadibiztost küldte ki, aki 1705. január 2-án elrendelte, hogy a jezsuiták adják át a kollégiumot az evangélikusoknak. Tekintettel az oktatás majdnem tízéves hiányára, a vezetésnek sok problémája adódott. Ebben a helyzetben az iskolafelügyelők Rezik Jánost nevezték ki rektorra, aki 1705 márciusában lépett hivatalba.⁴⁹ Rezik nehéz helyzetben találta az intézetet, és lendületesen fogott hozzá az újraképzéshez.⁵⁰

A vallási viszonyok normalizálódásához és a felekezeti feszültségek elhárításához hozzájárult az 1705 októberében tartott szécsényi országgyűlés, amely törvénybe iktatta a három bevett vallás (katolikus, evangélikus és református) szabadságát. Emellett az egész országban elrendelte a templomok és más egyházi vagyon igazságos elosztását. Eperjesen 1705. október 21-én jelent meg az országgyűlés vegyes bizottsága, amely a német és a magyar templom mellett a kollégiumi épületet, s a hozzátartozó tokaj-hegyaljai szőlőket is odaítélte az evangélikusoknak.⁵¹

Am a tokaji szőlők és más vagyonelemek részleges visszaadása sem fedezhette a kollégium kiadásait. Az anyagi helyzet javítása érdekében 1705 márciusában a felügyelők és a kurátorok újból támogatást kértek a magyarországi evangélikus közösségektől a kollégium számára.⁵² Bár a gyűjtés közel sem érte el az 1665. évi szintet, sikerült összegyűjteni néhány ezer forintot. A politikai és anyagi támogatás érdekében a kollégiumi vezetés újból elhatározta, hogy meg fogja szólítani külföldi jótévedőit, különösen a svéd királyt. Miután 1705 nyarán a polgárok megegyeztek a nemesekkel, egy küldöttség indult XII. Károly svéd királyhoz, aki vállalta négy, teológiát tanuló magyar diák greifswaldi egyetemen, a királyi alumnisták között való tanulásának költségét, illetve négy diák tanulását a királyi kincstár költségén.⁵³

Jelentős helyet foglalt el a magyarországi evangélikusok történetében az 1707. évi rózsahegyzi zsinat. Követői az egyház legfontosabb kérdéseivel foglalkoztak, a többi közt a lelkészképzéssel és az eperjesi kollégium helyzetével. A kollégiumot Szirmay Miklós, Brezinay János és Johann Haydenreich képviselte a zsinaton. Eperjesről Michael Roth és Johann Klesch, a volt és az akkori városi bíró, valamint Johann Schwartz vett részt a zsinaton.⁵⁴ A zsinat fokozott figyelmet szentelt a kollégiumnak, két záró cikkelyében (az 5. és a 24.) foglalkozott vele. Kiemelt helyet jelölt ki neki a magyarországi középiskolák rendszerében, és mind a négy szuperintendensnek elrendelte, hogy figyeljen rá. Az intézet nehéz anyagi helyzetét megoldandó, országos pénzügyi tervet tervezett.⁵⁵ A külföldi segély megszerzése érdekében XII. Károly svéd királyhoz és más protestáns uralkodókhoz induló küldöttségről határoztak. A küldöttség, amely Daniel Krman dunáninneni szuperintendensből és Pohorszky Samuból állt, siker nélkül járt. A svéd király a hosszú északi háború következtében nem volt képes anyagilag segíteni, és csak a politikai támogatásáról biztosította a kérőket.⁵⁶

A háborús események, a fokozatosan romló gazdasági helyzet és a hosszan tartó pénzügyi nehézségek ellenére Rezik Jánosnak mind a négy évfolyamban sikerült biztosítani az oktatást. A nemzetközi kapcsolatoknak köszönhetően néhány diák külföldi evangélikus egyetemeken

⁴⁸ Annales fata et vicissitudines...

⁴⁹ Series Primariorum...

⁵⁰ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539.

⁵¹ Annales fata et vicissitudines...

⁵² EOL Budapest, V. 12: Lectori Bonis literis faventi Cultum, Officia, Amorem 1606-1610.

⁵³ Hörk, 1896. 79.

⁵⁴ EOL Budapest, I. a 9. 20: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.

⁵⁵ EOL Budapest, I. a 9. 20.

⁵⁶ Hörk, 1896. 79.

folytathatta tanulmányait. A többi professzorral együtt (Viczy Péter, Burius János, Motúz Mátyás) a rektor olyannyira felvirágoztatta az egész intézetet, hogy működésének utolsó éveiben is úgy tündökölt, mint megalapításakor. Az 18. század elején Eperjesen tanult ismert személyiségek közül ki kell emelnünk a későbbi rektort, Samuelt Matthaeidest, az orvos-természettudós Rayman János Ádámot vagy a pedagógus-író Bárany Györgyöt. Mivelhogy a kollégium működése és ígéretes fejlődése II. Rákóczi Ferenc vallási politikájának volt köszönhető, így a kollégium képviselői az intézetet „Collegium Rákóczyanum”-nak nevezték el.

Eperjesen 1710-ben kitört az utolsó pestisjárvány, amelynek 3000 ember esett áldozatul, köztük a kollégium rektora, Rezik János is. Helyére Samuel Matthaeidest, a greifswaldi egyetem fiatal végzősét választották meg.⁵⁷ Az iskola és vezetése azonban már nem volt képes a járvány után újból talpra állni. A pestis után a császári hadsereg közeledett a városhoz. A háborús kimerülés, a gazdasági válság és a járvány folytán a polgárok elvesztették a harci kedvet, és a város kuruc parancsnokának akarata ellenére letették a fegyvert.

Befejezés

Az 1710. december 10-i fegyverletételt megelőzte az evangélikus és a katolikus polgárság egyezsége, amely szerint az evangélikusok lemondtak a nagy (német) templomról és parókiáról, a katolikusok pedig elismerték az evangélikusok jogait a kollégiumra és a kisebb (magyar) templomra. Az egyezséget Virmond marsall is betartotta. Szeptemberben aztán a királyi parancsra és Pálffy János gróf ismételt nyomására át kellett adni a kollégiumot. Diákjai a távozás előtt megrongálták az egész berendezést, s így a jezsuitáknak először teljesen fel kellett újítaniuk az épületet, mielőtt 1713 végén végre beköltözhetek.⁵⁸

Az eperjesi evangélikus kollégium, mint főiskola, több mint egy fél évszázadra megszűnt. Szerepét és feladatait csak nagyon kis mértékben vehette át a fából készült külvárosi iskola, amely a jezsuiták ellenállásának dacára 1715-ben épült. A kollégium épületében újból a jezsuiták telepedtek le, akik csak hatvan év múlva, a Jézus Társasága feloszlata után, 1773-ban hagyták el.

Az erős történeti alapokon a 18. század végén a környék evangélikussága ismét újjászervezte a kollégiumot, s néhány évtizeden belül el is érték, hogy ismét Eperjes legyen az egyik legfontosabb lutheránus iskolaváros.

⁵⁷ Matthaeides Sámuel egészítette ki és egységesítette Rezik művét a Gymnasiológiát, a magyarországi gimnáziumokról.

⁵⁸ Hörk, 1896. 89.

Források

- Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiessensis 1671-1721. Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.
- EOL = Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), I. a 9. 20: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.
- EOL = Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), V. 12: Lectori Bonis literis faventi Cultum, Officia, Amorem 1606-1610.
- MOL = Magyar Országos Levéltár (Budapest), Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősege, E 706: Libri bonorum fiscalum.
- ŠA = Štátny archív v Prešově, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539.
- Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiesiensis Praepositorum. Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.
- Korabinsky, Johann Matthias (1786): Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg.
- Ladiver, Eliás: Papinianus tetragonos... Lócse 1669. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára, FM 2/1045.
- Ladiver, Eliás: Eleazar constans. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602
- Novellae seu Articuli Regni Hungariae. Corpus Iuris Hungarici, Tyrnavia 1734,
- Thököly Imre levele Teleky Mihálynak 1668. október 25-ről. Gróf Thököly Imre levelei. Budapest 1882, 1. l.

Felhasznált irodalom

- Binder, Paul (1995): Slowaken und Zipser in Siebenbürgen. In: Ladiver, Eliáš a Greguš, Michal: *Osobnosti a ich dielo v obraze doby*. (Ed. Kónya, P., Káša, P.) Podnik výpočtovej techniky, Prešov.
- Fabinyi Tibor (1995): Egy hányatott életű eperjesi tudós Ladiver Illés. In: Ladiver, Eliáš a Greguš, Michal: *Osobnosti a ich dielo v obraze doby*. (Ed. Kónya, P., Káša, P.). Podnik výpočtovej techniky, Prešov.
- Gömöry János (1933): *Az Eperjesi Ev. Kollégium*. Eperjes.
- Hörk József (1896): *Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története*. Kassa.
- Kónya, Peter (1992): *Krvavý súd*. Expertízny a vzdelávací inštitút, Prešov.
- Kónya Péter (1994): *Az Eperjesi Vértörvényyszék*. Evangélikus Országos Múzeum – PVT Bratislava, Budapest–Eperjes.
- Kónya, Péter (1994b): K problematike Prešovského krvavého súdu. In: *História III*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Prešov, 50-66.
- Kónya, Péter (1996): Das Blutgericht von Prešov/Eperies im Jahre 1687. In: Švorc, Peter: *Die reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*. Evangelischer Presseverband, Wien, 98-114.
- Kónya, Péter (1997): *Prešovské jatky alebo Prešovský krvavý súd r. 1687*. Ján Rezik, Verejná prešovská poprava čize Prešovské jatky 1687. Košice, 71-118.
- Kónya, Peter (2000): *Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní 1670–1711*. Biskupský Úrad Východného Dištriktu, Prešov.
- R. Várkonyi Ágnes (1987): *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Thaly Kálmán (1875): Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In: *Történelmi naplók 1663–1719*. Budapest.
- Thaly Kálmán (1880): Thököly Imre és iskolatársai, mint színjátársók. In: *Századok*, 14(5), 411–414.

Adalékok és adatok az ágostai hitvallású líceumok diákságáról (1790-1850)

DUROVICS Alex

Tudományos segédmunkatárs | HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport

MTMT: 10058011 | alex.durovics@gmail.com

KEYWORDS

- 1790-1850
- hierarchy of schools
- matricula
- numbers of students
- methodology

KULCSSZAVAK

- 1790-1850
- iskolák hierarchiája
- matrikulák
- diáklétszámok
- metódika

ABSTRACT

Additions and data on the students of the Lutheran lyceums (1790-1850) | The political changes of the 1780s and 1790s created a new situation for Lutherans. In the midst of the new circumstances, some schools continued the development of higher education they had begun earlier, while others, gaining new momentum, built up their higher studies. Lutheran lyceums underwent significant changes in the first half of the 19th century, often providing unique responses to different challenges. Through the data on lyceum students we can see this varied picture in great detail. In terms of the number of students and the area covered, the lyceum in Bratislava was at the top of the hierarchy, followed by the institutions in Prešov and Kežmarok. In between were the schools of Sopron and Levoča, while Banksá Štiavnica and Szarvas were among the developing schools. In terms of size and geographical location, these schools have provided, in varying proportions, but often in a complementary way, a place of education for students of other denominations.

ABSZTRAKT

Az 1780-as és 1790-es évek politikai változásai új helyzetet teremtettek az evangélikusok számára. Az új körülmények közepette egyes iskolák folytatták a korábban megkezdett felsőbb fokú oktatást célzó fejlődésüket, míg mások új lendületet nyerve újonnan építették ki a felsőfokú stúdiumokat. Az evangélikus líceumok a 19. század első felében jelentős változásokon mentek keresztül, s sokszor egyedi választ adtak a különböző kihívásokra. A líceumi hallgatók adatain keresztül ezt a változatos képet láthatjuk igen részletesen. Hallgatói létszáma és vonzáskörzetre nézve e hierarchia élén Pozsony líceuma állt, amelyet az eperjesi és késmárki intézmény követett. Köztes csoportba tartozott Sopron és Lőcse iskolája, Selmechánya és Szarvas pedig a fejlődő tanintézetek körébe sorolható. Nagyságuk vagy éppen földrajzi elhelyezkedésük szerint ezek az iskolák különböző arányban ugyan, de nem egyszer hiánypótló módon jelentettek képzési helyszínt más felekezetek diákjainak is.

Egy új század küszöbén

Ahhoz, hogy megérthessük mindazon folyamatokat, amelyek az ágostai hitvallású evangélikusok iskoláinak szervezését befolyásolták a 19. század első felében, röviden meg kell emlékeznünk mindazokról az eseményekről, amelyek ugyan e korszakunk előtt történtek, hatásuk mégis „átért” időszakunkra. Egyik első és legfontosabb állomása az 1777-es Ratio Educationis megjelenése volt. Ugyan a 18. század folyamán a protestánsok iskolaszervező tevékenysége korántsem ért nyugvópontjára, igazi komolyabb lendületet csakis egy ún. külső impulzus, idegen behatás nyomán vett, mely nem volt más, mint a Ratio. Ez ugyan a protestáns iskolákra nem vonatkozott, az ágostai hitvallású intézmények igyekeztek az abban foglaltakhoz alkalmazkodni. A cél természetesen nem az idomulás volt a katolikus tanintézetekhez, hanem az, hogy ezzel elejét vehessék az állami szervek felőli támadásoknak.¹

Az iskolánkenti reakciók – éppen úgy, ahogy a 18. század korábbi évtizedeiben – korántsem mutattak egységes képet. Míg egyes intézmények – királyi engedély vagy legalább az uralkodó jószándékának birtokában – lehetőségeik szerint igyekeztek megteremteni képzésük fejlettebb

¹ Szelényi, 1915. 133

kereteit (Pozsony, Késmárk), addig Sopron a hatóságok szigorú tekintete elől rejtve oktatott felsőbb tudományokat, míg például Eperjes pedig korábbi oktatási céljához képest méltatlan körülmények között tengődött. Ebben a türelmi rendelet, majd az 1790/91:26 tc. által biztosított jogosítványok hoztak javulást. Az országgyűlés által megerősített törvény a protestáns iskolákra és azok alapítványaira vonatkozó részeinek fordítása mindenképpen ide idézendők.

„5. Nemcsak azon mind alsó, mind grammatikai iskolákat, melyekkel bírnak, megtartaniok, hanem újakat és mindenütt, a hol szükségesnek látszik, valamint felsőbbeket is, ezeket azonban előleges királyi jóváhagyás hozzájárulásával, állítani s azokba mestereket, tanárokat, igazgatókat, aligazgatókat hívni és őket elbocsátani, számukat szaporítani vagy csökkenteni, valamint bármely iskoláik részére úgy helybeli, mint felsőbb és legfelsőbb tanfelügyelőket vagy gondnokokat hitvallásuk tagjai közül választani; a tanítás és tanulás módját, szabályát és rendjét (érintetlen maradván ez iskolákra nézve és fönt nevezett ő felsége legfőbb királyi felügyeletének, mint mondatott, az ország törvényes kormányzói útján gyakorlandó joga) megállapítani mindig szabad legyen a mindkét hitvallású evangélikusoknak; a közoktatási rendszer azonban, mely karok és rendek aláosztásához képest Ő felsége által lesz meghatározandó, ezen iskolákra is egyaránt ki fog terjesztetni, de ide nem értvén a vallási tárgyakat, melyek minden vallásnak saját rendelkezése alatt kell hogy maradjanak.”²

„10. Az evangélikusoknak egyházaik, lelkipásztoraik, mindenféle iskoláik, valamint kórházaik, árvaházaik, és az ágostai s helvét vallású bármely szegények avagy az ifjuság részére tett vagy jövőben teendő alapítványai, valamint a könyöradományok tőlük semmiképpen el ne vétessenek, se kezeikből s igazgatásuk alól semmi szín alatt ki ne vétessenek; ez alapítványok igazgatása továbbá közölük azoknak kezében, kiket helyes renddel illet, épségben és érintetlenül meghagyassék; azok az alapítványok pedig, melyek mind a két hitvallású evangélikusoktól az utolsó kormányzat idejében netalán elvették, azonnal visszaadassanak, a királyi főfelügyelet, hogy ez alapítványok az alapítók szándéka szerint kezeltesse és fordítassanak céljukra, ezekre is kiterjesztetvén.”³

A törvény homályos, részletekbe nem bocsátkozó passzusai visszalépést jelentettek az állami szervek által a korábbi időszakban képviselt azon elvhez, mely egy egységes oktatásügyi rendszer megvalósítását célozta, és visszalépést a Ratióban foglalt állásfoglaláshoz is.⁴ Megjegyzendő, hogy az, ha nem is biztosított a protestánsok számára minden szempontból kielégítő megoldást, mégis hatékony eszköznek bizonyult a számukra ahhoz, hogy azt mintegy pajzsként használhassák a továbbiakban az állami beavatkozások nagy részével szemben.⁵ Sérelmes részekként maradt meg, a többi között, a protestáns hitre való áttérés ügye, melyről minden esetben jelentést kellett tenni az uralkodónak. Azonban protestáns győzelmek is születtek a törvényt megelőző tárgyalásokon, amennyiben a vegyes házasságok esetében a katolikus lelkészek jelenléte kötelező maradt, de bárminemű ellenkezés kifejezése a számukra tiltottá vált.⁶

Egyéni utakon 1780–1806

A fent említett jogszabályok által biztosított új, szabadabb időszakot kezdetben az egyes intézmények között kapcsolatot nem kereső, egyéni tantervek jellemezték. Egyes iskolák már a türelmi rendelet után lázas szervezésbe kezdtek, mások csupán csiszoltak tantervükön, vagy épp

² II. Lipót 1790. évi decretuma. 26. cikkely. A vallás ügyéről 5. bekezdés In: *Magyar Törvénytár 1740-1835. évi törvényczikkek.* Budapest, 1901. 173-175.

³ Uo. 10. bekezdés 175-177.

⁴ Kosáry, 1988. 215.

⁵ Zsilinszky, 1907. 566.

⁶ Marczali, 1907. 288. A törvény 13. pontjában az alábbi olvasható: „szigorú büntetés alatt hagyassék meg továbbá, hogy végül senki ne merészeljen valamely katolikust bármiféle módon az evangélikus vallás fölvételére csábítani.”

meglévő képzésükkel várták ki az újabb fejleményeket. Az előbbieket csoportjába tartozott a nagyobb intézmények közül Pozsonynak az ekkor még „gymnasium illustre” néven szereplő ágostai iskolája. Élve a helyzet adta lehetőségekkel a felsőbb osztályok szerkezetét még 1785-ben alakították át. Képzési rendszerének csúcsán egy 5 éves teológia, filozófia-retorika tanfolyam állt három tanerő vezetése alatt.⁷ A forrásokban ennek diáksága mint „*auditores trium professorum*” szerepel, és sokszor nem lehet elkülöníteni, hogy mely diák éppen hol tartott tanulmányai-ban.⁸ Hozzá hasonlatosan szervezkedett a késmárki iskola is, melynek képzésében 1787-ben szervezték meg a bölcsészeti, 1801-ben a teológiai, végül 1805-ben a jogi tanfolyamot.⁹

A harmadik és egyben talán legnagyobb hírnévnek örvendő iskola, az Eperjesi Kollégium ügye 1790 után rendeződött: a külvárosba üzött iskola az 1786/87-es tanévét már régi, időközben visszavásárolt épületében kezdte meg. 1771-ben a prima tantervében héber és görög nyelv, statisztika, logika, egyetemes történelem, egyházjog, filozófia, természeti teológia, gyakorlati egyetemes filozófia, természettan, erkölcsfilozófia és politika, valamint egyháztörténet tárgyaival találkozunk a többi között.¹⁰ Ezen kisebb változtatást csupán 1806-ban hajtottak végre, mikor azon primanusok számára, akik jogi pályára készültek, a korábbiaknál kevesebb hittani előadásokat írtak elő.¹¹

Lőcse iskolája 1793-ban Martin Liedemann rektorra választását követően ment át szintén jelentős változáson. Az iskola főiskolai jellegét egy új tanszék felállítása mellett, a „prima” osztály 3 éves tanfolyama adta.¹²

Annak ellenére, hogy e nagy intézményekhez hasonlóan az újjászervezés gondolata Sopronban is hamar napirendre került, az ottani ágostai iskolának sokkal rögzösebb utat kellett bejárnia felsőbb képzése reformjához. Az első reformtervezet már 1785-ben a felső két osztály hárommá bővítésére és három szaktanár alkalmazására tett javaslatot. A terv, amelyben külön tanára lett volna a bölcsészet, teológia és jog tárgyainak 5 éves képzéssel, s a keleti nyelvek oktatásával is számolt.¹³ Megfelelő tanerő és pénzalap hiányában végül 1788-ban egy szolidabb tervet valósítottak meg. A két felsőbb osztályt valóban bővítették egy harmadikkal. A képzési idő pedig osztályonként másfél évet, vagyis összesen 4,5 évet jelentett.¹⁴ Az egyes tervezetek azonban irreális elvárásokat támasztottak a tanítókkal és diákokkal szemben. A helyzeten az újabb törekvések (pl. Raics Péter 1789. évi tanterve vagy Stanislaides Dániel 1791. évi korrekciója) sem segítettek.¹⁵ Jellemző, hogy az 1788-as tanterv 31 tudomány oktatására tett javaslatot, három év múlva viszont már 54 rendes tárgy és további 10-nek a magánelőadásokon való hallgatásáról volt szó. Megnyugvást az 1803-ban Eperjesről átkerült volt rektor, Kralovánszky Endre hozott, ő – számolva az iskola lehetőségeivel – egy sokkal realisabb tantervet léptetett életbe 1804-ben. Ekkor a felsőbb tanfolyam hosszát 3 évre csökkentették, az oktatott tárgyak számát pedig 18-ra csökkentették.¹⁶

Az ágostai iskolahálózat friss hajtása volt Mezőberény – később Szarvasra átköltöztetett – intézménye. A többi lutheránus iskolától távol eső intézet felállításával biztosították, hogy az

⁷ Markusovszky, 1896.

⁸ Ezekben az években advenae/jövevények, újak, újoncok (mint beiratkozók) és translocati ex syntaxi in classem Auditorum vagyis a syntaxis osztályból ennek hallgatói közé áthelyezettek felsorolásával és azok adataival találkozhatunk. Különbséget tenni a Prima és Secunda hallgatói között csak az 1802-es tanévtől lehet.

⁹ Bruckner, 1922. 535-536.

¹⁰ EOL. Series Lectionum scholae Eperjesiensis 1771.

¹¹ Hörk, 1896. 136.

¹² Bruckner, 1922. 515.

¹³ Müllner, 1854.

¹⁴ Müllner, 1854.

¹⁵ Fabinyi, 1986. 55.

¹⁶ Müllner, 1854. 107-108.

Alföld protestáns diákjai is megfelelő, költségkímélő alternatívához jussanak.¹⁷ Annak ellenére, hogy az eredeti elképzelés mindössze a syntaxis osztályig tartó kisebb iskola tervét körvonalazta, a hallgatói létszám emelkedése és a térségi tanítói utánpótlásra vonatkozó igény csakhamar egy teljesebb szerkezetet követelt meg. Így az iskola a poétika, retorika és filozófia tanfolyammal bővült.¹⁸ Ám itt az 1802/03. tanévben csupán 10, 1803-ban 17, míg 1804-ben 12, 1805-ben pedig 9 diák tanult.¹⁹

A nagyobb iskolák mellett a kisebbek is önálló tanterveket hoztak létre. Így tett például Besztercebánya, Osgyán, Breznóbánya,²⁰ valamint Selmecebánya²¹ ekkor még kisebb gimnáziumként működő intézménye is.

Mint láthattuk, az új, külső beavatkozásoktól mentesebb²² időszakát az ágostai iskoláknak valóban az egyéni útkeresés jellemezte, mely nem foglalkozott a többi intézmény képzésével, és így az esetleges átjelentkezések során felmerülő problémákkal sem. A hasonlóságok vagy azonos jeleket mutató elképzelések megvalósítása így azokra hárult, akik oktatói/iskolaszervezői tevékenységüket egy másik intézménybe átkerülve folytatták.

A Schedius-féle tanterv és az intézményi válaszok

Ezen az elszeparált kezdeményezéseken túlmutató, országos jelentőségű próbálkozásnak tekinthető az a törekvés, amelyet a 19. század kezdetén az ágostai evangélikusok egyetemes gyűlésein kezdeményeztek. 1804. augusztus 20-21-én a nyolc szuperintendencia Pesten tartott gyűlést, hogy sok más egyéb között rendezzék iskoláik ügyét. Ekkor hirdették meg, hogy a következő gyűlésre várnak tantervi javaslatokat. Az 1805. augusztus 20-án Prónay Sándor alfelügyelő elnöklete alatt tartott gyűlésre két tervezet is beérkezett: a Schedius Lajos-féle, valamint a Lovich Ádám által készített és Prónay Gábor megjegyzéseivel ellátott terveket a kerületekhez véleményadásra küldték meg.²³

Szelényi Ödön kutatásaiból tudjuk, hogy Lovich Ádám *Opinio de scholis aug. confessionis in Hungaria reformandis* nevet viselő munkája teljesen külön mű Schedius Lajosétól, még ha Haán Lajos művének megfogalmazása miatt úgyis tűnhet, hogy a végleges változat a két tudós munkájának ötvözete volt.²⁴ Nagy lehetett a közös tanterv szervezési munkálatai körüli lelkesedés, hisz a tanterv/tantervek felől az 1805. augusztus 24-i ülésen azok helvét hitvallású testvéregyházaknak való megküldése felől is döntöttek. Saját szuperintendenciáik pedig 1807. március 1-ig kaptak a tanterv véleményezésére határidőt. Vélemények a tantervhez csak az 1809. február 13-14-i ülésre érkeztek, amelyek alapján a Schedius-féle terv következő évi bevezetését határozz-

¹⁷ Az iskoláról lásd: Szögi, 2017. 329-342.

¹⁸ Benka, 1895. 56.

¹⁹ Békés Megyei Levéltár VIII/54. fond, A Szarvasi Ágostai Evangélikus Vajda Péter Gimnázium iratai 1796-1950. Nomina eorum qui primi erant Auditores

²⁰ Zsilinszky, 1907. 590.

²¹ Breznyik, 1889. 273.

²² Az 1790. 26 törvénycikk bár megfelelő védelmet nyújtott korszakunkban az iskolák számára a nagyobb állami beavatkozásoktól, mindez nem jelentette azt, hogy pl. a Helytartótanács időről időre megfogalmazott kisebb rendeleteivel szemben is teljes körű védelmet nyújtott volna. Ezek többsége azonban olyan racionális rendelkezés volt, amelyeket idővel az egyes iskolák saját törvényeik, mindennapos gyakorlatuk részévé is tettek. A táblázatos kimutatások követelménye, a tanulók magaviseletének vizsgálata és javításának kísérlete akárcsak és korábbi tanulmányaikról bizonyosságot felmutatni képtelen diákok felvételének tilalma nehezen sorolhatók a „protestáns önkormányzatiság” megsértéséhez. A rendelkezések e korszakra vonatkozó kincses tárháza az EOL. AGE. V. 110.E számot viselő Mandata Annorum 1780-1837 (királyi rendeletek rövid kivonatai) kötete.

²³ Haán, 1882. 23.

²⁴ Szelényi, 1915. 134.

ták el. Ez azonban elmaradt: bár az 1811. január 26-án tartott gyűlés hivatalvesztést helyezett kilátásba a tervet akadályozó oktatók számára, az ügy pénzügyi válság éveiben elsikkadt.²⁵

A líceumok céljának megértéséhez érdemes Schedius Lajos 1806-ra datálható művét megvizsgálunk. A két főrészből és kilenc fejezetből álló munka első főrészében ad teret az egyes kívánatos iskolatípusok leírásának. Falusi iskolák (Land-Schulen), polgári iskolák (Bürger-Schulen), latin iskolák vagy gimnáziumok mellett a IV., V. és VI. fejezet ír a felsőbb tanulmányokról. A líceumok iskolatípusát az alábbiak szerint definiálja: „Azoknak, akik gimnáziumi tanulásukat befejezték és akiknek szükséges nagyobb fokú tudás, hogy fontosabb állami hivatalokat helyesen és szakszerűen láthassanak el, tovább kell lépniük a filozófia stúdiumra vagy líceumra. Itt részben némely magasabb tudományokat, pl. filozófiát, matematikát, fizikát, sajátíthatnak el, másrészt jogi, politikai tudományokra, orvosi szaktudásra, teológiára, ki-ki arra, amire saját érdekében szüksége van, kellően előkészülni képes.”²⁶ A bölcsészeti tárgyak elsajátítását 2 éves tanfolyam keretén belül véli elsajátítandódnak. Azok számára pedig, akik teológiai tanulmányok folytatására külföldi egyetemekre nem tudnak ellátogatni, az itthoni líceumokban kell megfelelő – lehetőleg külföldön képzett – tanítókról gondoskodni. Tíz tudományterület elsajátítására szintén 2 éves tanfolyam keretében kellene sort keríteni. A jogi tárgyak, melyek magának a líceumi képzésnek a megkoronázását jelentették, főképp a hazai jog oktatását kínálták. A teológiához hasonlóan, a jogi stúdiumok szervezését sem tartotta mindenhol szükségesnek a tervezet. Míg előbbieknél kapcsán „in duobus nempe (pluribusve)”,²⁷ addig utóbbiaknál csak azon helyeken, ahol a szükség és a nagyobb közpénztárak (tehát nemcsak az egyházközség) anyagi lehetőségei ezt lehetővé teszik. Itt fontos kiemelni az egyes iskolák későbbi szerkezeti bemutatásához, hogy a jogi tanfolyam megvalósítását 3 osztályból álló képzésben ajánlja a tervezet megvalósítani. Természetesen a tanterv, ahogy azt felső tanfolyamok ajánlásaiból is láthattuk, egyfajta mintának szánt dokumentum volt az ágostai hitvallású evangélikus iskolák szervezésére, kötelezőség hiányában pedig az egyes iskolák iskolaszervező oktatóin állt, hogy mit hasznosítanak belőle.²⁸ A szándék és elképzelés helyes volt, de talán túl korán jött a kezdeményezés: az egyes egyházkerületek még nem értek meg az együttműködésre, s szűkös anyagi lehetőségeik is behatárolták mozgásterüket.

Egy utolsó kísérlet: a zayugróci tanterv

1836. szeptember 1-i ülésén az egyetemes gyűlés kiadta Schediusnak a tantervről a Munyai Antal Lajos, az Eperjesi Evangélikus Kollégium igazgatója által összegyűjtött észrevételeket. Schedius Lajos ezek alapján látott munkához, s a következő évi szeptemberi gyűlésen bemutatta új tantervét, amelyet a kerületek számára véleményadásra szét is küldtek.

A tanrendszer oly régen szorgalmazott reformját azonban nem lehetett véglegesen megoldani csupán a Schedius-féle tanterv kiigazításával, így 1841 májusában több iskolához, köztük az Eperjesi Kollégiumhoz, az alábbihoz hasonló levél érkezett be.

„Az oskolai újrendszernek tettelegi alkalmaztatásában észrevett némely hiányok következtében, ezeknek kijavítására vagy az egész rendszernek netalán máskénti alakítására egyszersmind a közkívánságnak is megfelelni akarván Zay-Ugrócra f.e. Julius 20-ra s következő napjaira kisgyűlést tűztem ki, melyre a Főtitelendő Superintendens Urak s Főiskolák Tisztelendő Professor Urai hivatalosak. A gyűlés helyéül

²⁵ Haán, 1882. 26-31.

²⁶ Barkó, 1992. 33.

²⁷ Kettőben vagy többben.

²⁸ Mészáros, 1988. 61.

*Zay-Ugróczot azért választottam, minthogy minden főiskolához sokkal közelebb esik mint Pest s minthogy á. t.sz. Uraknak ott lenniük semmi költséggel sem járand, s ezen oknál fogva hosszabb ideig együtt lehetvén, az egész ügy alaposan megfontoltathatik s a g(ene)ral convent elibe mint tökéletesebb munka terjeszthetik. Ennél fogva szerencsém van a Tekintetes Tisztelendő Igazgatóságot hivatalosan felszólítani, miszerint az említettem Kis gyűlésre az Eperjesi J. Collégium részéről is legalább is egy egyedet kiküldeni szíveskedjék.*²⁹

A felszólításra az iskolák megfeleltek és az alábbihoz hasonló módon küldték el képviselőiket a tanácskozássra:

*„Mi kerületi eperjesi Collegium vidéki és helybeli Felügyelői Igazgatói s Tanítói adjuk tudtára mindenkinek kit ezen dolog illetve ezen kiküldetési megbízó levelünk által, hogy mi Méltóságos Zajugróczy Gróf Zay Károly magyarországi evangélikus ágostai vallás tételt követők egyházi s iskolai köz, Fő Felügyelő Zajugróczon folyó év Julius hónap 19én tartandó iskolai közgyűlésre meghívó levelének következtében, Tisztelendő és Tudós Munyay Antal Lajos Igazgató s Hittudomány, nem különben Vandrak András bölcselkedési Tudomány Tanító Urakat, fent írt közgyűlésre, mint egész Collegium testületnek képviselőiket, teljes hatalmunkal felruházva kiküldtük légyen a végett: hogy a meghívó levélben kitűzött határnapon Zajugróczon a közgyűlés színe előtt megjelenjenek, az általuk kiadott utasítás minden pontjaihoz híven ragaszkodván, annak értelmében tartván mindazonáltal mindig szemeik előtt és tekintetbe vévén a nevezett eperjesi Collegium helybeli körülményeit a reájok bízott iskolai ügyünket, kérésünket, kívánságunkat és akaratomkat, ottan előterjesszék, jogainkat és szabadságainkat védjék...”*³⁰

Jelen írásomban nincs mód ezen és a később Pozsonyban, Selmezbányán, végül Sopronban tartott gyűlések³¹ és az egyes iskolák észrevételeinek bemutatására, annyi azonban bizonyos, hogy az e tanácskozások eredményeként megszületett tervezetet még ugyanazon év szeptember 8–10. között tartott egyetemes gyűlésen benyújtották. Ennek a tantervnek a bevezetése sem ment zökkenőmentesen. Miután 1842-ben megtárgyalták az ágostai kerületek és esperességek észrevételeit, a tervezetet elfogadták, mégpedig a hátráltatók, akadályozók számára szankciók kilátásba helyezésével. Az idő haladtával az adminisztráció is fejlődött, hiszen mikor az 1844 szeptemberében tartott egyetemes gyűlés megismételte szankcióit, egy olyan állandó bizottság létrehozásáról is döntött, melynek feladatává tette az egyházkerületek és egyházközségek jelentéseinek összegyűjtését azok iskoláiról.³²

Az 1842-ben elfogadott tanterv, mely „A Magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok iskolai rendszere” címen került kiadásra Pesten, a népiskolák között megkülönböztetett falusi és polgári iskolákat, az ún. tudós iskolákat pedig gymnasiumok (grammatikai, tehát progymnasiumok és humanitási iskolák vagy teljes gymnasiumok) és lyceumok szerint osztotta nagyobb csoportokra.³³ A lyceumi képzés első osztályát egy 2 éves bölcsészeti tanfolyam jelentette,³⁴ melyben már megkezdődött a hit tudományának megalapozása néhány tantárgy oktatásával. A második osztályt a szintén 2 éves jogtani képzés jelentette, míg a tanfolyam zárásaként került sor a harmadik osztály keretében további 2 éves hittani képzésre.³⁵ Fontos rendelkezése a tantervnek, hogy a teológiai pályára készülők számára, a bölcsészeti képzés elvégzését követően, kötelező

²⁹ Štátny archív v Prešove. Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Presove 1549-1954. 132 43 Zay Károly levele Bucsány 1841. május 22

³⁰ Štátny archív v Prešove. Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Presove 1549-1954. 131 42

³¹ Szelényi, 1915. 136.

³² Haán, 1882. 71.

³³ A Magyarhoni Ágost. Hitv. Evangélikusok Iskolai Rendszere. Pest. 1842. 5.

³⁴ A tanterv átvette a régi jegyzőkönyvekben is olvasható felosztást, melyben a Logica az első évi, míg a Physica a második évi bölcsészeti osztályt jelentette.

³⁵ A Magyarhoni, 1842. 32-36.

volt a jogi képzés egy évének elvégzése, amit teljesítve kezdhették csak meg az ifjak a teológiát.³⁶ Azt, hogy az egyes iskolák, mennyit és mi módon valósítottak meg ebből a szép elképzelésből, arra csakis az iskolák történetének egyenkénti, alaposabb vizsgálatával láthatunk rá. Annyi azonban bizonyos, hogy a 2 évesre tervezett jogi képzés megvalósítására csupán az eperjesi és a késmárki iskola vállalkozhatott. Az igazsághoz tartozik, hogy a jogi képzés kapcsán már az 1842-es tárgyalások során világossá vált, hogy

„a jogtani pálya melly ha csak két évi kiterjedéssel, és legalább két tanítóval nem bír, olly felületes törvényi tudossággal fogja ellátni az Evangélikus ifjakat, melynél fogva attól kell tartanunk, hogy a tudomásnak ezen nemében majd egészen hátra maradunk.”³⁷

A teljes jogi képzés megvalósítására így csak kevés iskola vállalkozhatott még a nagyobbak közül is.

Érdekes kérdés, hogy az evangélikus iskolák e típusai merre fejlődhettek volna tovább, ha 1848 tavaszán a kormánnyal folytatott tárgyalások és előnyös kilátások mind megvalósulhatnak, és nem söpri el azokat a szabadságharc bukása, illetve az Entwurf.³⁸ A szabadságharc alatt megszakadt líceumi képzés, mivel annak hallgatósága és sok esetben tanársága is csatlakozott a szabadságharchoz, már sosem térhetett vissza régi önmagához. Idővel pedig az intézmények közül régi felsőbb jellegét nagy küzdelmek és erőfeszítések árán csupán két iskola, Pozsony és Eperjes, szerezte vissza.

A lyceum név kérdéséhez

Szelényi Ödön Schwartner Márton egy korábbi munkáját idézve szól – az írásom tárgyát jelentő iskolák kapcsán – a polymathia³⁹ jelenségéről.⁴⁰ A szabadabb környezetben jogaikkal élve az iskolák tanárai törekedtek minél szélesebb körű tudás biztosítására, azonban számtalan esetben figyelmen kívül hagyták intézményük gazdasági és ebből fakadóan személyi lehetőségeit, a diákok terhelhetőségét, a tantervekben pedig a tudományok elsajátításához szükséges időt. Így a nemes szándék kútba esett, s nem egyszer a németországi tanulmányokból hazatérő fiatalok, a kint látottak megvalósítására törekedve, nagyobb kárt okoztak, mint hasznot. Így fordulhatott elő, hogy némely evangélikus iskolában még a 19. század legelején is rendezetlen viszonyokkal találkozhatunk.

Schwartner Mártonhoz hasonlóan Magda Pál is belülről bírálta a korszak evangélikus iskolai viszonyait.⁴¹ Ő a soproni gimnáziumban a filozófia, statisztika és a történelem tárgyának tanára volt. Az 1770-ben a Gömör megyei Rozsnyón, polgári családba született Magda tanulmányai, majd oktatói pályája alatt sok iskola belső életével ismerkedhetett meg. Egyik működési helyéről, Besztercebányáról épp kritikái miatt – melyet két latin nyelvű programban fogalmazott meg – kényszerült távozni. Rövid tescheni tanárkodását követően, 1814-ben ment Sopronba, hol egészen 1822-ig oktatott.

Jóllehet az iskola levéltári forrásaiban az 1819-es évtől jelenik meg a gymnasium nevet lecserélő lyceum kifejezés, erről az iskolatípusról Magda nem tett említést. Nála falusi, városi, és

³⁶ Štátny archív v Prešove. Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Presove 1549-1954. 129. Studiorum Systema per Generalem Conventam propositum

³⁷ Štátny archív v Prešove. Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Presove 1549-1954. 129. Studiorum Systema per Generalem Conventam propositum

³⁸ Mészáros, 1988. 82.

³⁹ Schwartner, 1811. 406.

⁴⁰ Szelényi, 1917.

⁴¹ Magda, 1819.

latin iskolák vannak, mely utóbbiak sorába sorolja Pozsony, Sopron, Lőcse, Késmárk, Eperjes és Selmechánya intézményeit. Két iskoláról emel ki jeles dolgokat. Pozsonyról azt, hogy három kerület iskolája, Késmárkról pedig annak tényét, hogy ott a hazai jognak külön tanára van. A polymathia fent kifejtett problémája nála már mint kiveszett, csak kevés helyen élő, ugyanakkor *verdebliche* jelzővel illetett fogalomként tűnik fel.⁴² Nem kétséges, hogy véleményének van alapja, ugyanakkor figyelmen kívül hagy sok időközben bekövetkezett javulást és fejlődést. Kiemelendő, hogy az egyes iskolák levéltári forrásaiban a líceum név felvétele, ha sok esetben meg is előzte a változást, szinte minden esetben együtt járt a képzésnek az elnevezéshez méltó finomításával.

Pontosabb képet kapunk Fényes Elek életművének egyik becses darabjából.⁴³ Sok mélyreható változás történt a két szerző művének megszületése között, amelyekről az alábbiakban magam csak vázlatos, általános képet adhatok. Egy azonban bizonyos: az első közös ágostai hitvallású evangélikus tantervnek Fényes Elek azt az 1809-ben elfogadott és bevezetésre érdemesnek tartott változatot vette, mely a líceummal, mint külön a gimnáziumra épülő iskolatípussal számolt.⁴⁴

A Fényes által másfél oldalon át felvázolt szisztéma szerint, melyet az egyes iskolák történetével kissé finomítva magam is elfogadok, a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus iskolák hierarchiája a következő:

- seniorális és grammatikai iskolák,
- gymnasiumok,
- lyceumok
- collegium.

Természetesen szerepét tekintve ez utóbbi kettő egy kategóriának is vehető felsőbb iskolaként meghatározva. E felosztás megerősítésére érdemes idézni a zayugróci tárgyalások során 1842-ben keletkezett levéltári forrás következő sorát:

„A felsőbb iskolákba tartoznak, azon tanulmányok, mellyekkel beavatva kell lenniök mindazoknak, a kik általánosan a’ műveltség magasabb fokára emelkedni s ennél fogva vagy tudományos élet állásra közönségesen vagy különösen az úgy nevezett Politikaira vagy Egyházra helyezkedni kívánnak.”⁴⁵

Evangélikus líceumok – fontosabb egyéni adatokkal Intézmények hallgatói létszáma

Nincs mód minden iskola részletes történetére kitérni, de legalább azokra az érdekességekre felhívom a figyelmet, amelyet az elkészült és kiegészített, az évek során többször, többféle módon átdolgozott hallgatói adatbázisom birtokában ismerek. Elsőként az 1790 és 1850 között történt 15406 beiratkozás megoszlását mutatja az alábbi ábra.

	Pozsony	Késmárk	Eperjes	Sopron	Lőcse	Selmechánya	Szarvas
1790–1850	4649	3319	2807	1815	1413	800	603

1. táblázat: Beiratkozások 1790–1850 között a diákok száma szerint

⁴² Magda, 1819. 108.

⁴³ Fényes, 1847

⁴⁴ Fényes, 1847. 175

⁴⁵ Štátny archív v Prešove. Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Presove 1549-1954. 129. Studiorum Systema per Generalem Conventam propositum

E táblázaton az adott iskolába időszakunkban történt beiratkozásainak összlétszáma látható oly módon, hogy abba egy diák – bármennyi évet is töltött el az adott iskola falai között – csupán egyszer vététt számításba. Bár a hallgatói listák korántsem teljesek, a hiányok kevésbé a hallgatók nevét, tehát számát, mint inkább részletesebb adatait (születés helye, apja neve, tanfolyamon eltöltött pontos évek száma) érintik. Az mindenesetre jól megmutatkozik, hogy a felsőbb iskolákat, azok líceumi diáksága kapcsán 3 nagyobb csoportra oszthatjuk fel. Az ún. líceumi/akadémiai tagozatok hallgatói száma szerint Pozsony mellett Késmárk és Eperjes állt a rendszer csúcsán, míg Lőcse és Sopron egy köztes, Szarvas és Selmechánya pedig a kisebb oktatási intézmények csoportját alkották. Ezek a pozíciók magyarázhatók a települések vagyoni lehetőségeivel, földrajzi elhelyezkedésével, valamint vállalt és betöltött szerepükkel egyaránt.

Még pontosabb következtetésekre ad alkalmat, ha mintaévek vizsgálatán keresztül teszünk kísérletet az összehasonlításra.

Tanév / Város	Pozsony	Eperjes	Késmárk	Sopron	Lőcse	Szarvas	Selmechánya
1815/16	147	99	113	77	na	na	
1825/26	178	132	186	68	66	10	
1835/36	211	200	123	75	68	15	48
1845/46	177	164	147	67	97	42	53
Összesen	713	595	569	287	231	67	101

2. táblázat: A líceumi tanfolyam hallgatói létszámai egyes mintaévekben

Az 1815/16., 1825/26., 1835/36. és 1845/46. tanévek számai is megerősítik a fentieket, annyi különbséggel, hogy Eperjes Kollégiuma és Késmárk Líceuma tabellánk 2. és 3. fokán helyet cserélt. Lőcse esetében pontos, számozott táblázatos kimutatások 1822/23-as tanévtől maradtak fenn (abból az évből 30 diákkal), míg a szarvasi iskola esetében a filozófia-retorikai tanfolyam egyesített listája okoz nehézséget.⁴⁶ Annyi bizonyos, hogy az 1819/20-as tanévben mindössze 6 filozófiát hallgató diák tanult Szarvason.

Vallási adatok

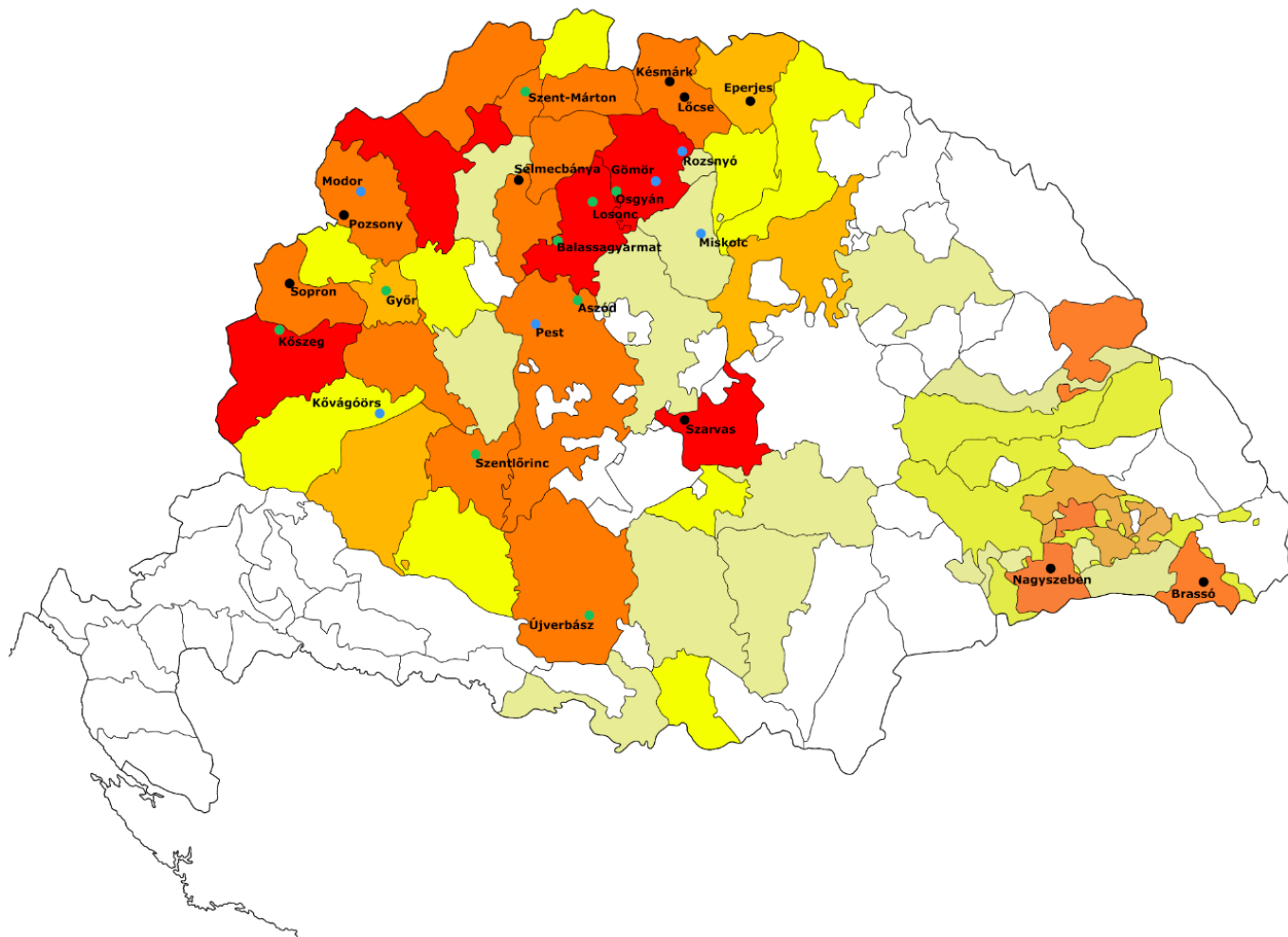
Az egyes iskolák további adatainak értelmezéséhez célszerűnek mutatkozott egy térképvázlat⁴⁷ elkészítése, mely a korszakunk evangélikus népességének áttekintésére szolgál. A szűkebb értelemben vett Magyar Királyság közigazgatási egységeire vonatkozó adatok kapcsán Fényes Elek *Magyarország leírása* című, 1847-ben közreadott kötetének adatait, Erdélyhez pedig az 1869-es népszámlálás számait vettem alapul. Vörös színnel láthatók azok a megyék, melyekben 50.000-200.000, narancssal, ahol 20.000-49.999, halvány narancssal, ahol 10.000-19.999, citrommal pedig, ahol 5.000-9.999 evangélikus élt, míg az utolsó alkalmazott szín az 1.000-4.999 közötti ágostai népességű megyéket ábrázolja. A Magyar Királyság területén feltüntettem azokat a településeket is, amelyek komolyabb evangélikus iskolákat tartottak fenn. Itt három csoportot különítettem el: a grammatikai iskolákat zölddel, a gimnáziumokat késsel, míg a líceumi tanfolyamot is biztosító intézményeket feketével jelölöm.

⁴⁶ Az megállapítható, hogy mely tudomány hallgatására iratkoztak be a hallgatók, de a többihez hasonlóan rendezett képet ennek az iskolának a forrása a nevezett évre nem mutat.

⁴⁷ Térképvázlatom alapját a Marczali Henrik tervezte és Kogutowicz Manó által rajzolt 1847-re vonatkozó képe mellett az alábbiak segítségével készítettem el: Homolka, 1894, Edelényi, 1928. 654.

Szépen kirajzolódik a térképvázlaton, hogy a legnagyobb evangélikus népességgel a Magyar Királyság területén Gömör-Kishont, Vas, Békés, Nyitra, Nógrád, Pest, Bács, Zólyom és Liptó vármegyék, Erdély területén pedig Brassó vidéke rendelkezett. További 68 megyében élt az evangélikus lakosság további közel 52%-a.

1. ábra

Adattáram Fényes Elek művei mellett, azok egyidejűsége okán tartalmazza Franz Raffelsperger⁴⁸ és Lenk Ignác⁴⁹ vonatkozó műveinek adatait is, amelyek a későbbi 1869-es népszámlálás nyomán készült helységnévtár⁵⁰ sok eltérését igazítják ki. A népszámlálás – Lenk művével szemben – a székely népet a magyarral veszi egynek, és már alkalmazza a rendezett tanácsú város 1870-ben bevezetett fogalmát. Ezt a művet így leginkább a már meglévő adatok körültekintő ellenőrzésére, kiegészítésére használhattam fel, bár tagadhatatlan előnye, hogy a közigazgatás elemeinek értékeit megbízható módon, a nagy megyerendezést megelőzően adja közre.

Természetesen bár az említett intézmények hallgatóinak legnagyobb számát az ágostai hitvalláshoz tartozók adták, rajtuk kívül a többi felekezet eltérő arányban ugyan, de képviseltette magát.

⁴⁸ Allgemeines, 1847.

⁴⁹ Siebenbürgens, 1839.

⁵⁰ A magyar, 1873.

	Megye	Fényes	%	1869/70	%
Magyar Királyság	Gömör-Kishont	75601	40,56	65241	37,63
	Vas	62972	21,08	70787	21,35
	Békés	58121	37,48	75126	35,82
	Nyitra	55876	15,34	51306	14,62
	Pest	40213	6,81	55652	7,18
	Bács	38765	7,86	52101	9,19
	Nógrád	52415	27,28	50189	25,31
	Turóc	28513	64,49	25960	57,25
	Zólyom	36085	40,95	36993	36,28
	Liptó	34672	45,29	34881	44
Erdély	Beszterce vidék			20900	79,30
	Segesvár			15481	56,75
	Medgyes			21286	54,41
	Nagysink			12621	52,65
	Kőhalom			10620	49,66
	Brassó			39336	47,34

3. táblázat: Ágostai evangélikus népesség száma
és százalékos aránya a teljes népességhez képest
Fényes Elek és az 1869-es népszámlálás adatai alapján

Vallás	Pozsony	Eperjes	Késmárk	Sopron	Lőcse	Szarvas	Selmechánya
Evangelikus	3027	1856	1604	1392	860	266	603
Görögkatolikus	0	2	0	0	0	3	0
Katolikus	1	26	7	7	2	22	18
Óhitű	247	190	284	45	11	188	1
Református	285	417	677	54	533	22	21
Unitárius	0	0	0	0	0	0	0
Zsidó	204	28	16	9	4	7	0
Összesen	3765	2519	2588	1507	1410	508	643
Nincs adat	884	288	731	308	3	95	157

4. táblázat: A Magyar Királyság 1847-es közigazgatási beosztásának vázlata, valamint egy,
dolgozatomban alkalmazott, népességeire nézve arányosabb, beosztás

A katolikus diákok távolmaradását részint a katolikus iskolák széles választéka, részint a központi akadályozó rendeletek magyarázzák. Így 80 katolikus diákkal csak az 1840 utáni években találkozunk a líceumi tanfolyamokon, míg azt megelőzően mindössze 9-re van adat. Hozzájuk hasonlóan az izraelita hallgatók iskolalátogatásában is éles határ mutatkozik: a 268 diák közül 1807 és 1834 között csupán 58-cal találkozhatunk, s csak 1835 után nő meg a létszámuk.

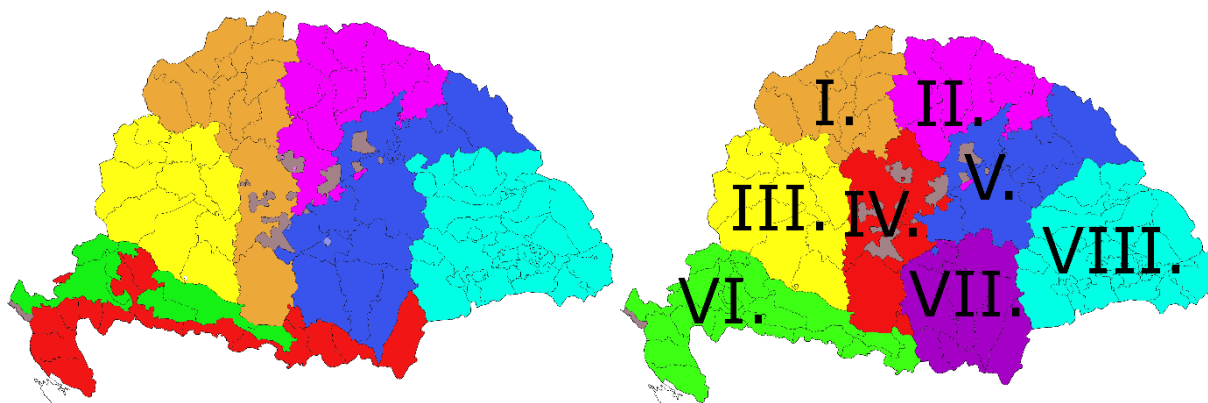
A református diákok evangélikus iskolákba való beiratkozásában nincs semmi különleges. Képviselőik az egyes evangélikus iskolákat azok földrajzi közelsége miatt éppen úgy választották, mint azok a diákok, akik azokat a német nyelv anyanyelvi környezetben való tanulása céljából keresték fel. Természetesen ezek mellett a meglévő, rendelkezésre álló olyan nagy református iskolák, mint Debrecen, Sárospatak vagy Pápa, megfelelő alternatívát jelentettek, kivált a kisebb evangélikus intézményekkel szemben. A táblázat közölt számai közül erre a legjobb példa a Dunántúl térsége, ahol Győr és Kőszeg kisebb iskolái, valamint Kővágóórs kisgimnáziuma mellett egyedül Sopron líceuma jelentett az ágostaiak részéről kínált felsőbb képzést.

Ez az iskola azonban kevésbé mutatkozott versenyképesnek református „testvérintézményével” szemben. A pápai kollégium az első korszakban 1815, a második korszakban viszont már 2626 főt fogadott. A kölcsönösség és protestáns egység példája, hogy a pápai kollégium diákjai között is szép számban találunk ágostaiakat: 1833-1849 között 200 evangélikus hallgató iratkozott be Pápára 18-as átlagéletkorral. Meg kell jegyezni, hogy a szám ennél feltehetően jóval magasabb, mivel kutatócsoportunk pápai adatbázisa jelenleg még hiányos. A jövőben talán éppen ezeket a hiányokat is felszámolhatjuk az iskolák adatbázisainak összekapcsolásával.

Diákok térségek szerint és az iskolák vonzáskörzete

A vallási tagozódás mellett érdekes megvizsgálni a licisták tagozódását a nagyobb térségek szempontjából is. A korábbi munkáim során ezt a korabeli kerületi rendszer szerint tettem meg, ami ugyan történetileg elfogadható volt, azonban a népesség szempontjából bizonyos aránytalanságokhoz vezetett. A KSH⁵¹ később alkalmazott szisztémájához hasonlatos berendezkedést dolgoztam ki, mely arányosabb területeket alkalmaz. Az alábbi 2 ábra a két említett változat összehasonlítását szolgálja.

2. ábra

A két térképvázlat közül a második nagy előnye, hogy – kisebb átalakításokkal – az 1850 és 1918 között működött iskolák összevetésére is alkalmazni lehet, összevetve azokat a megelőző korok értékeivel. Az alábbi táblázat e második változat szerint tünteti fel a líceumok hallgatóságának megoszlását – összesen és iskolák szerint is, míg az egyes intézmények szűkebb vonzáskörzetéről és azok településszerkezeti vonatkozásáról az egyes iskoláknál esik majd szó.

⁵¹ A magyar, 1912. 12-13.

	Eperjes	Késmárk	Lőcse	Pozsony	Selmecbánya	Sopron	Szarvas	Összesen
Duna bal partja ⁵²	462	661	306	2236	542	160	55	4422
Tisza jobb partja ⁵³	1422	1155	780	463	27	49	30	3929
Duna jobb partja ⁵⁴	37	17	7	594	7	1412	11	2085
Duna-Tisza köze ⁵⁵	123	224	44	506	110	62	154	1220
Tisza bal partja ⁵⁶	258	194	198	154	15	32	121	972
Horv. Szlavonorsz. ⁵⁷	28	39		80	1	25	17	190
Tisza-Maros szöge ⁵⁸	151	110	6	131	12	15	191	616
Erdély ⁵⁹	14	2		75	1	6	3	101
Kiváltságolt ker. ⁶⁰	256	308	63	59	1	11	6	704
Külföldi	39	54	9	316	4	36	2	460
Ismeretlen	17	555		35	80	7	13	707
összesen	2807	3319	1413	4649	800	1815	603	15406

5. táblázat: Az iskolák hallgatóságának származása nagyrégiók szerint

Ami először szembetűnik e táblázat értékeinek áttekintésekor, elsősorban az, hogy valamennyi líceum, mesterséges kerületeink szempontjából, rendelkezett egyfajta súlyponttal. Eperjes, Késmárk és Lőcse esetében – természetesen – ennek legnagyobb része a Felvidék keleti felére esett, míg Pozsony és Selmecbánya líceumainál éppen a térség másik fele volt hangsúlyosabb. Egyáltalán nem meglepő, hogy ezek sémájától gyökeresen eltérő képet láthatunk a térségi jelentőségű Sopron és Mezőberény/Szarvas iskolái kapcsán.

Késmárkot leszámítva nincs olyan iskola, ahol a diákok születési helye (legalább vármegyék szintjén) ne került volna feltárásra. Eperjesnél 15, Pozsonynál 35, Selmecbányánál 80, Sopronnál 7, Szarvasnál pedig 13 esetben kizárólag a diák nevét ismerjük. Másik három bejegyzésnél

⁵² Az I. kerület megyéi közé soroltam: Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc, valamint Zólyom vármegyéit. Ez megegyezik a Duna bal partja területének.

⁵³ A II. kerület Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Ung és Zemplén megyékből áll. Ez szintén megegyezik megyéit tekintve a Tisza jobb partja területének.

⁵⁴ A III. kerület a Dunántúl térségét jelöli: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyék sorolhatók ide.

⁵⁵ A IV. kerület szolgál a korábban alkalmazott kerületi rendszer aránytalanságainak korrekciójául. Annak területét a vármegyék közül Bács, Csongrád, Heves, Pest, a katonai végvidékből pedig a Csajkás kerület területe alkotják.

⁵⁶ Északnyugati irányban az V. kerületet Békés, Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék és Kővár vidéke alkotják. Itt már jelentősebb eltérések vannak a később a KSH kiadványaiban alkalmazott Tisza bal partjának területéhez képest.

⁵⁷ A VI. kerület megfeleltethető a horvát- szlávon területeknek. Abba Kőrös, Pozsega, Szerém, Verőce, Zágráb, a végvidék, azaz a határvidék területéről pedig a Báni-végvidék két ezrede (I. és II.), a Károlyvárosi végvidék (Likkai, Ogulini, Ottosaczi, Szluini ezredek), a szerémi végvidék (Bródi, Gradiskai és Pétervárad ezredek), valamint a varasdi végvidék (Körösi ezred, Szentgyörgyi ezred) területe tartozik.

⁵⁸ A VII. kerületet a IV-ikhez hasonlóan a korábbi területi aránytalanságok javítására alakították ki, s Arad, Csanád, Krassó, Temes, Torontál vármegyékből, valamint a Német bánási és Oláh-Illír bánási ezredek területéből áll.

⁵⁹ A VIII. kerülethez tartoznak Erdélyből: Alsó-Fehér, Belső-Szolnok, Doboka, Felső-Fehér, Fogaras vidéke, Hunyad, Kolozs, Küküllő, Torda, Aranyos-szék, Csík-szék, Három-szék, Maros-szék, Udvarhely-szék, Beszterce vidéke, Brassó vidéke, Kóhalom-szék, Medgyes-szék, Nagy Sink-szék, Segesvár-szék, Szász-Sebes-szék, Szászváros-szék, Szeben-szék, Szerdahely-szék, Ujgyház-szék és Zaránd.

⁶⁰ Az utolsó ún. csonka kategóriát azok a korabeli különleges közigazgatási egységek alkotják, melyek egyéni jogosítványaik útján kiváltságokat élveztek. Közéjük tartoznak a Hajdúkerület, a Jász és Kun kerületek, a magyar tengerpart mellett a 16 szepesi város. Korábban e rendszerem megalkotásakor kérdésként merült fel, hogy utóbbiak közé a Nagykikindai Kiváltságos Kerület területét miért nem veszem fel, de egyrésztől annak fennállása alatt mindvégig „harcot kellett vívnia egyfelől a temesvári kamarai adminisztrációval és a Kerületet minden irányból szorongató magyar földesurakkal”, másfelől Torontál megye újjászervezése után legfőbb ügyeit, korszakunkban, nem végezhetette annak beleszólása nélkül. Gyémánt, 2014. 74.

pontos hely megjelölése helyett annyi áll, hogy a diák Erdély szülötte (1 pozsonyi, 2 eperjesi), 1 másiknál pedig csak annyi, hogy szülőhelye Szlavónia.

Pozsony

Csehország	102	32,28%
Morvaország	100	31,65%
Szilézia (osztrák)	56	17,72%
Ausztria	25	7,91%
Egyéb	33	10,44%
Összesen	316	100,00%

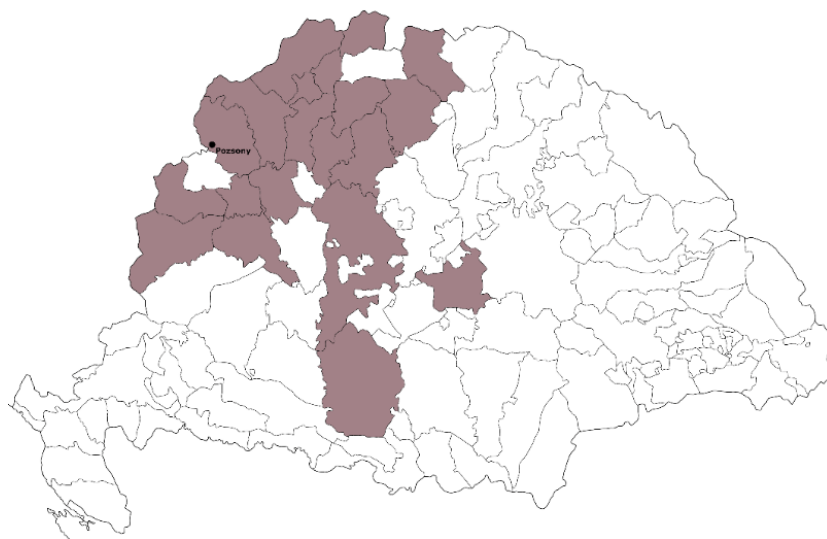
6. táblázat A Pozsonyi Líceum „külföldi” hallgatói

Megye	Létszám	Százalék
Pozsony	507	11,80%
Nyitra	394	9,17%
Pest	312	7,26%
Gömör	294	6,84%
Nógrád	293	6,82%
Zólyom	215	5,00%
Trencsén	209	4,86%
Hont	192	4,47%
Turóc	185	4,30%
Bács	161	3,75%
Komárom	132	3,07%
Győr	113	2,63%
Liptó	108	2,51%
Békés	95	2,21%
Bars	74	1,72%
Szepes	73	1,70%
Vas	65	1,51%
Sopron	62	1,44%
Veszprém	59	1,37%
Árva	55	1,28%
Összes többi	700	16,29%
Összesen	4298	100%
Hiányzó	35	0,75%
Külföldiek	316	6,80%

7. táblázat: Diákok korabeli
közigazgatási egységek szerinti
megoszlása

száma (41 fő), s csupán 8-an érkeztek mezőváros/Markt, 24-en pedig falunál nem nagyobb településről. Igaz, e diákok is csupán a pozsonyi iskola 1,63%-át tették ki.

A pozsonyi iskola kiterjedt vonzáskörzettel rendelkezett, mely egyedülként interregionális jelleggel bírt. A Magyar Királyság területén túl egy iskola esetében sem találkozunk olyan sok, jobbra cseh és morva tartományokból származó diákkal, mint Pozsony esetében. 316 diákjával egyértelműen megelőzi Késmárkot (54 fő) vagy Eperjest (39 fő).

3. ábra: pozsonyi diákok korabeli
közigazgatási egységek szerinti megoszlása

Vonzáskörzetének másik jellegzetessége, hogy bár annak súlypontja a korabeli királyság északnyugati régiójára esik, olyan távolabbi tájak – igaz, nem jelentős számú – hallgatóira is szinte egyedüli hatást gyakorol, mint Erdély (75 fő). Ők kivétel nélkül evangélikusok voltak, 65-en szászok, 10-en pedig magyarok. Születési településük rangjára nézve abszolút többségben voltak a szabad királyi városban születettek

A 4.298⁶¹ diák származási helye alapján a pozsonyi evangélikus iskola elsődleges vonzáskörzetét a Duna bal partján Pozsony, Nyitra, Nógrád, Zólyom, Trencsén, Hont és Turóc vármegyék, illetve kisebb részben Liptó, Bars és Árva vármegyék alkották. Összesen 2177 fő (50,65%) származott innen. A Duna-Tisza közéről csupán két vármegyéből érkeztek 50 főnél többen: Pest-Pilis-Solt vármegye az igen előkelő 3., míg Bács a 10. helyet foglalja el az összesítésben (444 diákkal – 10,33%). A Tisza bal partjának területéről szintén mindössze két megyéből érkeztek 50 főnél többen Pozsonyba: Gömörből és Szepesből. Utóbbi kapcsán ismét ki kell emelnem, hogy az adatokat torzítja a tény, hogy a XVI szepesi város, korszakban különleges közigazgatás alá tartozó, területét külön számoltam. Az utolsó tíz vármegye közül öt Komárom, Győr, Vas, Sopron és Veszprém a Duna jobb partjának régiójához tartozik, összesen 431 diákkal (10,03%). A Tisza bal partjáról, 95 diákkal, a jelentős evangélikus érdekeltséggel rendelkező Békés vármegye szerepel a táblázatban.

Adattáram jelen állapotában tartalmazza az egyes települések Fényes Elek által közölt minden adatát. Ennek köszönhetően lekérdezhető nem csupán az egyes települések típusa, de lakosainak nemzetisége is. Ezt a jövőben ki fogom egészíteni az 1869/70-es népszámlás vonatkozó adataival.⁶² Ezúttal, mintegy kísérleti jelleggel, az egyes iskolák vármegyéire térnek ki. A Pozsony vármegyéből származó 507 diák közül 505-nek ismerjük pontosan a születési helyét. Közülük 418-an valamelyik szabad királyi városban születtek. Természetesen a legtöbben

Település típusa	Létszámok	Százalék
szabad királyi város	418	82,77%
falu	58	11,49%
mezőváros	27	5,35%
puszta	2	0,40%

8. táblázat: A pozsonyi diákok
megoszlása azok származási
településének típusa szerint

pozsonyiak voltak (254 fő), míg az olyan jobbára szlovákok és németek által lakott városok, mint Modor (88 fő), Bazin (58 fő), illetve Szentgyörgy és Nagyszombat (9-9 fő) csak jóval kevesebb diákot küldtek a líceumba. Az ágostai evangélikustól eltérő felekezetűeket (51 fő) vizsgálva 17 református közül 14 érkezett a térség magyarok lakta falvaiból (Borsa, Deáki, Hodos, Magyar, Patony, Réthe, Zsigárd), 2 a magyarok és németek lakta Somorja mezővárosából és csupán 1 Pozsonyból. Velük szemben az izraelita hallgatók döntő többsége Pozsonyban született (27 fő), de voltak kisebb szám-

ban Nagyszombatból (2 fő), Stomfa, Galánta és Szered mezővárosaiból (3 fő). Csupán egy diák, a kereskedő családból való Breuer Maximilianus származott a falvak csoportjába tartozó Padány településéről. E diák „*vitae genus futurum*” vagyis jövőendő életpályájának rovatában a medicus/orvos bejegyzés olvasható. Későbbi tanulmányai során sok diáktól eltérően e hallgatónk elhatározásának megfelelően cselekedett, hiszen képzését 1843. szeptember 9-én mint doctor medicus zárta le. Egyedüli Pozsony vármegyéből való óhitű diákként a szintén kereskedő családból, de Nagyszombat szabad királyi városából való volt Silics Radozius. 1842-ben iratkozott be a líceumba, hol két évig bölcsészeti tanfolyam diákja volt.

⁶¹ 316 külföldi diákról már írtam, de azokkal e táblázat esetében éppen úgy nem számoltam, ahogy az adattal nem bíró és korábban szintén említett 29 hallgatóval sem.

⁶² Fontos megjegyezni, hogy ezeket az adatokat is megfelelő óvatossággal szabad kezelni, és kivált a nemzetiségek esetében nem szabad messzemenő következtetéseket levonni az egyes diákokra vonatkozó adatok megvizsgálása nélkül. Ezt mindig szem előtt tartva nem egyszer sikerült összekötni a bizonytalanak tűnő települést az ott birtokkal bíró evangélikus családdal, sok esetben így oldva fel a korábbi kétségeket.

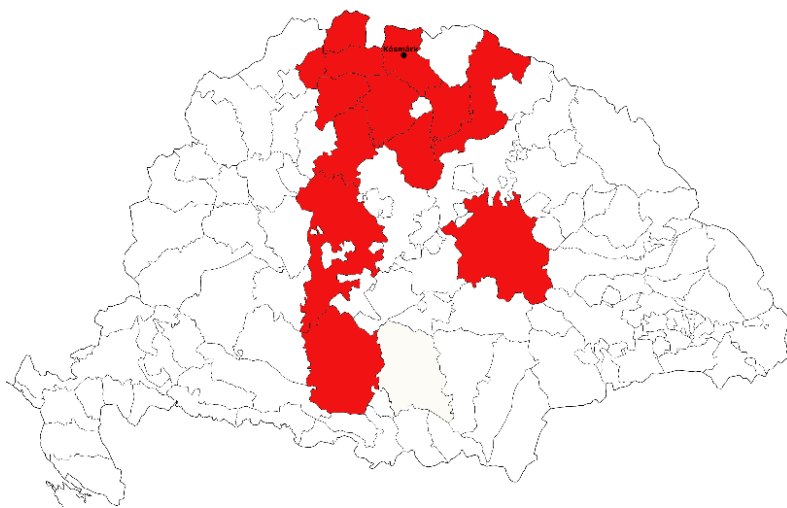
Késmárk

Megye	Létszám	%
Gömör	412	15,20%
Szepes	311	11,48%
XVI Szepesi Város	271	10,00%
Liptó	207	7,64%
Borsod	190	7,01%
Turóc	186	6,86%
Bács	106	3,91%
Zemplén	100	3,69%
Nógrád	93	3,43%
Abaúj	80	2,95%
Pest	79	2,92%
Zólyom	73	2,69%
Bihar	70	2,58%
Árva	68	2,51%
Összes többi	464	17,12%
Összesen	2710	100%
Külföldi	54	1,63%
Ismeretlen	555	16,72%

9. táblázat: Késmárki diákok korabeli közigazgatási egységek szerinti megoszlása

Az 1790-1850 közötti időszak levéltári forrásai is igencsak hiányos képet mutatnak. Jelenleg a lőcsei levéltárban őrzött, 1803 és 1818 közötti anyag a prima osztályra vonatkozóan nem is tartalmaz mást, mint a prima osztály hallgatóinak névsorát, hallgatott tudományait és osztályzatát, illetve az ágostai evangélikusoktól eltérő felekezethez tartozók vallásának megjelölését. Ilyen előzményeknek tudható be, hogy a késmárki líceum esetében 1790 és 1850 között, az első 28 évre nézve, hiányosak az adatok, és bár 1803 és 1818 között a hallgatói listák létszámaikra nézve teljesek, azok sokszor csupán az egyes diákok vezetéknévét jegyzik. Az iskola 1790 utáni hallgatóságának 3319 diákja közül 555-nek így ismeretlen a származási helye, míg vallásának megjelölése (noha a legtöbb esetben az evangélikus felekezethez való tartozás a források alapján megerősíthető) továbbra is hiányzik. 44 diáknál 1818-ig a többi líceum forrásaival való összehasonlítás és az adatok átvétele vezetett eredményre, mely átiratkozási szám 1803 és 1818 között alacsony, különösen annak fényében, hogy Késmárk egyike volt az ágostai felsőbb intézmények legnagyobbikának. Az intézmény népszerűségének felfutását jelzi, hogy az 1819-et követő 540

A korszak második legnagyobb evangélikus intézménye Késmárkon működött. Felsőbb hallgatóságáról időszakunk első 28 évre vonatkozóan igen eltérő az egyes források adatai. Az 1711–1805 közötti anyakönyvekben az érkezés dátuma, a diák származási helye mellett, csupán szerencsésebb esetekben találhatunk jelzést arra nézve, hogy a diák az iskola mely osztályába iratkozott be, milyen társadalmi háttérrel rendelkezett, távozásakor tanulmányait hol folytatta. Ezzel szemben korszakunkat megelőzően a második⁶⁴ és első⁶⁵ osztály anyakönyvei már rendezettebb formában közlik a fentebb jelzett adatokat. Sajnos az idő vasfoga e dokumentumokat sem kímélte, így napjainkra némely bejegyzésük olvashatatlaná vált.

4. ábra A késmárki líceum vonzáskörzete

⁶³ Matricula studiosa iuventutis in schola ev. Kesmarkiensis 1711-1805 cui praefixus est: Index Rectorum scholae ab anni 1570-1752.

⁶⁴ Nomina scholarium classis 2 dae in Lyceo evang. Caesareoforensi 1736-1770. nec non: Ordo et series lectionum eiusdem classis 1769-1771.

⁶⁵ Nomina discentium classis Imae sub Rectore Josepho Benczúr ab anno 1771-1775.

iskolaváltás közül, melyben a késmárki iskola érintett volt, 350 esetben ez az iskola volt a hallgatók tanulmányi célhelyszíne.

A vonzáskörzet és azokhoz tartozó különféle közigazgatási egységek részértékei itt leginkább az 1819–1850 közötti időszakra vonatkoznak. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ilyen előzményeket követően joggal feltételezhetjük, hogy a vonzáskörzet határai sem mutathattak az ábrázoltnál eltérőbb képet, és élesebb különbségek csupán az egyes közigazgatási egységek elért arányszámaiban lehetnek. Pozsonnyal összehasonlítva, Késmárk vonzáskörzetének súlypontja az ország felső vidékének középső területére, immár a Tisza jobb partjára helyeződött át: Gömör, Szepes, Borsod, Zemplén és Abaúj vármegyék a diákság 40,33%-át (1093 fő) biztosították. Ha ehhez hozzáadjuk a 16 kiváltságolt szepesi város értékét, akkor az arány meghaladja az 50%-ot (50,33%). A Pozsony esetében hangsúlyosabb Tisza jobbparti vármegyék közül Késmárk esetében az annak körzetének területével határos vármegyék értékei számottevőek: Liptó, Turóc, Nógrád, Zólyom és Árva vármegye diákjai választásának hátterében – feltehetően – elsődlegesen az iskola jelentősége és földrajzi közelsége dominálhatott (23,14% – 627 fő).

Település típus	Létszám	%
mezőváros	70	33,82%
falu	137	66,18%
Összesen:	207	

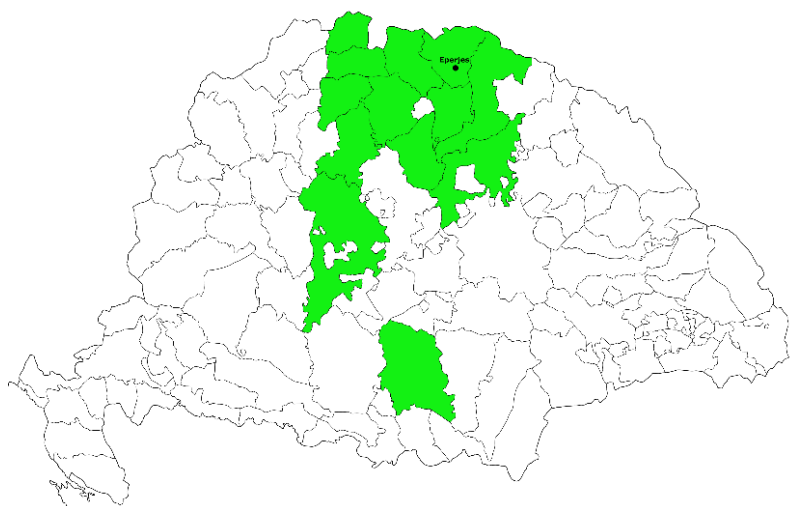
10. táblázat Liptói diákok település típus szerinti megoszlása

A liptói diákokat alapul véve azt is láthatjuk, hogy az innen származó diákok abszolút többsége szlovák többségű falvakból vagy mezővárosokból érkezett. A liptói diákok számára Késmárk a földrajzi közelség mellett azért is lehetett vonzó, mert itt elsajátíthatták a német nyelvet.

Pozsonyhoz hasonlatosan esett latba a Duna – Tisza közéről Bács és Pest vármegye, míg a Tisza bal partjáról mindössze Bihar (2,58%) került fel a táblázatra. Ezek jelenléte szintén a német nyelv elsajátításának vágyával magyarázható. A 70 bihari diák abszolút többsége református (54 fő) volt, míg rajtuk kívül 3 óhitű és 1 ágostai folytatott Késmárkon tanulmányokat. 12 diák esetében nem került feljegyzésre azok felekezeti hovatartozása, de debreceni származásukból a református hitet feltételezhetjük leginkább.

Eperjes

A harmadik legnépesebb iskola Eperjesen működött. A hallgatók származási helye itt csak 17 esetben hiányzik. Olyan diákok esetében, akik csupán egy évig voltak a kollégium felsőbb diákjai, nem volt mivel összekapcsolni a csak nevet tartalmazó rekordot.⁶⁶ Egyéb esetekben értékes segítséget nyújtottak a hiánypótlásra az Eperjesi Állami Levéltárban őrzött osztályozási naplók⁶⁷ és az éves vizsgálatok vázlataiban szereplő diákok

5. ábra:
Az Eperjesi Kollégium líceumának vonzáskörzete

⁶⁶ E kifejezés alatt értendő egy adott diák iskolai anyakönyveiben egyesített összes adata. Tehát az a hallgató, aki egy, és az is, aki 4 évet töltött el az adott iskola képzésén, azonos módon esik latba a létszámok számításánál. Ettől eltérően csak akkor számítom az adott iskola hallgatóságát, ha a diákok létszámához tartozó beiratkozások számát szeretném tudni. Utóbbi számítási mód különösen akkor fontos, ha figyelembe kívánom venni az adott iskola által nyújtott képzés hosszát is, illetőleg utalni arra, hogy a jelentkezők általában mennyi időt maradtak az adott iskola képzésén, mielőtt azt egy másik helyszínen folytatták volna.

⁶⁷ SAP, EK 257-263.

Megyék	Létszám	%
Sáros	408	14,83%
Gömör	358	13,01%
XVI Szepesi Város	235	8,54%
Zemplén	184	6,69%
Szepes	174	6,32%
Liptó	151	5,49%
Abaúj	136	4,94%
Szabolcs	100	3,64%
Borsod	97	3,53%
Nógrád	90	3,27%
Zólyom	74	2,69%
Torontál	62	2,25%
Pest	54	1,96%
Árva	52	1,89%
Összes többi	576	20,94%
Összesen	2751	100,00%
Külföldi	39	1,39%
Hiányzó	17	0,61%

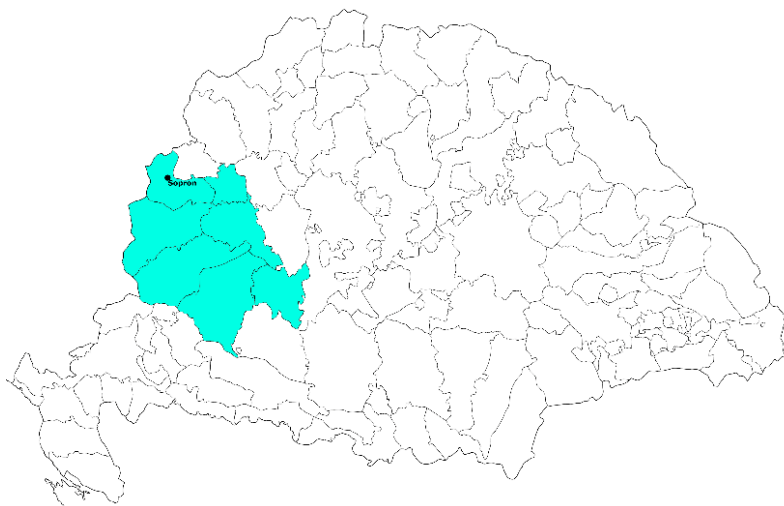
11. táblázat

Sopron

Közepes nagyságú evangélikus iskola működött Sopronban. Az 1785 után megannyi változtatáson átesett iskola forrásai szinte kivétel nélkül a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium és Kollégiumban lelhetők fel. Az iskola elhelyezkedéséből és lehetőségeiből fakadóan elsősorban a Duna jobb partjához eső vármegyék iskolájaként működött. Beszédes adat, hogy a térkép-vázlaton ábrázolt vármegyék a hallgatóságának (1362 fő) háromnegyedét fedik le, míg további 410 hallgató további 44 különféle közigazgatási egység között oszlik meg. A legtöbb hallgató az iskolának helyet adó vármegyéből érke-

katalógusai.⁶⁸ Így az eperjesi adatbázisunk a legteljesebb és legmegbízhatóbb. Az iskola vonzáskörzete sok szempontból mutat hasonlóságot a Késmárki Líceuméhoz. A súlypont ezúttal is Észak-Magyarország középső vármegyéire esik, de hangsúlyosabbak a keletebbre eső vármegyék. Míg Késmárk esetében az 50 fős hallgatói létszámot 5 közigazgatási egység érte el, Eperjesnél csak 4 ilyen megye van: Liptó, Nógrád, Zólyom és Árva megyék együttesen 13,34%-ot adtak ki 367 diákkal. A Tisza jobb partjáról Sáros, Gömör, Zemplén, Szepes, Abaúj és Borsod vármegyéből a diákok 49,33%-a érkezett. Feltűnő, hogy Eperjest sok diák kereszte fel Szabolcs vármegyéből. Az éppen 100 szabolcsi diák között abszolút többségben vannak az evangélikusok (56 fő), míg a reformátusok száma valamivel kisebb (41 fő). A protestánsokon kívül csupán egy izraelita diák érkezett Szabolcsból Eperjesre.

Új elemként jelenik meg Eperjes esetében a Tisza-Maros szöge (Torontál vármegye – 62 diák). Köztük a legtöbb (54 fő) az óhitűek voltak.

6. ábra:
A Soproni Líceum vonzáskörzete

⁶⁸ SAP, EK 254-256. Kivált ezekben a forrásokban osztják a hallgatókat két nagyobb csoportra. Az egyik a praesentium/jelenlévőké, míg a másik az absentium/távollévőké. Utóbbiak csoportját néha további alkategóriákra osztják az egyes dokumentumokban aszerint, hogy in paedagogiis morantur/házitanítóként működik, ad pastorum/lelkésznek vagy ad rectoratum/tanítónak állt, ad militiam/a katonasághoz csatlakozott, vagy ami a legfontosabb ad academias exterar et Hungaricas/tanulmányait külföldi vagy hazai akadémiákon folytatja. A hiányzó/távozó diákokra vonatkozó másik bejegyzések másik csoportját alkotják azok, akik ad politica/hivatali vállaltak vagy discesserunt ad alias scholas/másik iskolába mentek át.

Megye	Létszám	%
Sopron	548	30,93%
Vas	359	20,26%
Veszprém	142	8,01%
Győr	123	6,94%
Tolna	86	4,85%
Zala	54	3,05%
Somogy	50	2,82%
Összes többi	410	23,14%
Összesen	1772	100%
Külföldi	36	1,98%
Nincs adat	7	0,39%

12. táblázat pozsonyi diákok
korabeli közigazgatási egységek
szerinti megoszlása

zett az intézménybe – a többi intézménnyel összehasonlítva – jóval magasabb arányban. Az, hogy az iskola vonzáskörzete ilyen mértékben egy területre koncentrálódik, nem csupán az intézmény által nyújtott képzés jellegével magyarázható, hanem az evangélikus felsőbb iskolák zászlóshajójának számító Pozsony közelségével is.

Fényes Elek 1847. évi adatai alapján településtípusokba soroltam be a diákok lakhelyét. A 845 érintett diák 234 faluból érkezett. E települések 80%-át szinte kizárólag magyarok lakták, de magas (9,7%) volt a tisztán német falvak aránya is.

A szabad királyi városok közül 268 tanuló érkezett Sopron, 55 Kőszeg, 26 Győr és 16 Ruszt városából. A püspöki város Veszprém megye esetében természetesen Veszprém városát jelöli, melynek különleges helyzete és közigazgatása volt a korszakukban, s sikertelenül harcolt a szabad királyi városi rangért.⁶⁹ Eltekintve a pusztától és Veszprém városától, a legkisebb számban a mezővárosokból érkeztek diákok: a 135 diák 33 mezőváros között oszlott meg. A legnagyobb számban Pápa (24 fő), Palota (15 fő), Körmen (12 fő) városából indultak útnak.

	Győr	Somogy	Sopron	Tolna	Vas	Veszprém	Zala	Összesen
szabad királyi város	27		284		55			366
püspöki város						5		5
mezőváros		5	29	14	34	45	8	135
falu	96	44	235	68	267	89	46	845
puszta		1		4	3	3		11
Összesen	123	50	548	86	359	142	54	1362

13. táblázat A Soproni Líceum vonzáskörzetének települései azok típusa szerint

Lőcse

A lőcsei líceum hallgatóságáról két forrásból – egy, a Lőcsei Állami Levéltárban őrzött mikrofilmről⁷⁰ és az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött táblázatos kimutatásokból – szerezhettünk tudomást.⁷¹ Hasonlatosan Késmárk korai időszakához, itt is jelentős hiányosságokat tapasztaltunk. Egy szűkebb, az 1822-1845 közötti időintervallumra nézve viszont szinte hiánytalanok az iskola forrásai: ekkor 1053-an tanultak itt, s így a negyedik legnagyobb evangélikus intézménynek számított.

Pozsony	Késmárk	Eperjes	Lőcse	Sopron	Selmechánya	Szarvas
2209	1867	1855	1053	879	705	322

14. táblázat: Az ágostai evangélikus iskolák
líceumi tanfolyamának hallgatói létszámai 1822 és 1845 között

⁶⁹ Rácz, 2020. 195-196.

⁷⁰ Statný Oblastný Archív V Levoči, Nomina Studiosae Juventutis inde quae/ab initio Seculi XIX. in Gymnasio Illustri Augustunae Confessionis addictorum Leutschovensi studiis operam navavit. (mikrofilmen)

⁷¹ EOL, A Tiszai Evangélikus Egyházkerület (1743-1952) levéltára. VI.: Iskolák. 144-145. doboz. 1-2. Lőcsei főiskola.

A hallgatói létszámok mellett napjainkra egy másik adat, az iskolaváltások gyakorisága is segítségünkre lehet annak alátámasztására, hogy Lőcsén valóban egy közepes szintű iskola működött. Szűkebb időszakunkban 1193 diák vállalkozott arra, hogy egy adott líceumi tanfolyamra való beiratkozását követően tanulmányait egy másikban folytassa.

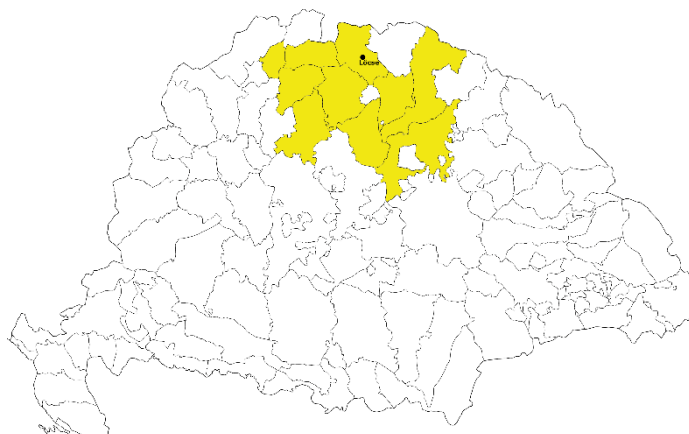
	Eperjes	Késmárk	Pozsony	Selmecbánya	Sopron	Szarvas	Összesen
Lőcsére	22	21	12	14	0	2	71
Lőcséről	122	107	48	5	2	1	285

15. táblázat: Átiratkozások az egyes iskolák között Lőcse szempontjából (1822-1845)

Az átjelentkezések közel 30%-a (356 fő) Lőcsét érintette. Az átjelentkezések zöme viszont Lőcséről való távozást jelentenek: 71 diák lőcsei beiratkozásával szemben 285-en távoztak a városból, leginkább Eperjesre vagy Késmárkra.

Vármegye	Létszám	%
Gömör	267	25,53%
Szepes	121	11,57%
Liptó	103	9,85%
Borsod	63	6,02%
Zemplén	59	5,64%
Szabolcs	49	4,68%
XVI Szepesi Város	47	4,49%
Nógrád	46	4,40%
Turóc	45	4,30%
Abaúj	34	3,25%
Zólyom	30	2,87%
Összes többi	182	17,40%
Összesen	1046	100,00%
Külföld	7	0,67%
Ismeretlen	0	0%
Összes	1053	100%

16. táblázat a lőcsei diákok
korabeli közigazgatási egységek
szerinti megoszlása

7. ábra:
A Lőcsei Líceum vonzáskörzete

A fenti térképvázlat az iskola 1822 és 1845 közötti hallgatóinak származási helyét mutatja. Az arányosság érdekében ennél az iskolánál az 50 fős létszámkövetelményt 30 főre csökkentettem, tekintettel a figyelembe vett kisebb időintervallumra. Még a 30 főre csökkentett értékhatár esetén is az látható, hogy Lőcse vonzáskörzete sokkal szerényebb, mint az (50 fős határral meghúzott) eperjesi és a késmárki. A Tisza jobb partjának települései közül Gömör, Szepes, Borsod, Zemplén és kisebb részt

Abaúj vármegye alkotta vonzáskörzetének magját 544 fővel, ami 52,01%, másodlagos szereppel pedig a Duna bal partjának régiója – főként Liptó, Nógrád, Turóc, Zólyom megye – jelenik meg. Innen érkezett az iskola diákságának további 21,4%-a.

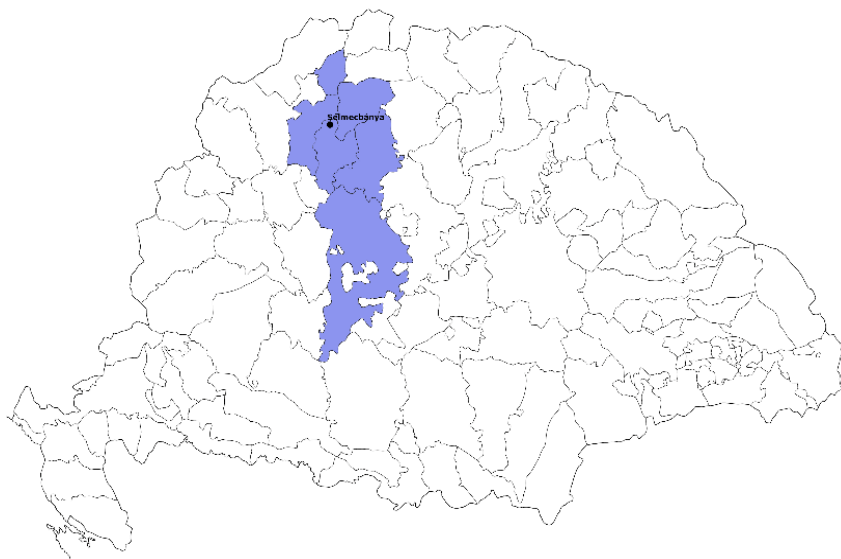
Selmecbánya

Selmecbányán 1778 óta oktattak bölcsészeti és teológiai tárgyakat, líceumi rangért 1839-ban folyamodtak először a felsőbb hatóságokhoz. A kor protestáns iskoláinak magatartására

jellemző, hogy bár a királyi engedélyt az intézmény 1841-ben nyerte el,⁷² már az 1836/37-es tanév levéltári forrásán az alábbi cím szerepel: *Relatio de Juventute seu Philosophicae Lycei Evang. A. C. Districtualis Schemniciensis Data Semestri primo et altero A. 1836/37.*⁷³ Annak ellenére, hogy az iskola forrásainak egy része a Bányakerület többi értékes anyagával együtt elpusztult 1945-ben, az 1826 és 1849 között időszakból az intézmény prima osztályának hallgatóiról jó adatoltsággal rendelkezem. Ezt részint a keresztvizsgálatokat lehetővé tevő másodlagos forrásoknak, részint pedig az 1826-tól 1863-ig vezetett, rossz állapotban lévő, beiratkozásokat rögzítő kötetnek köszönhetjük.⁷⁴ A forrásnehézségek és hiányosságok dacára, összeállíthatóvá vált Selmezbánya 1822 és 1849 közötti felsőbb hallgatóinak vonzáskörzetét ábrázoló térképvázlata. Ezen szépen megmutatkozik az iskola szerényebb képzési kínálata, valamint az a tény, hogy a tágabb értelemben vett térsége számára szinte egyforma távolságban feküdtek olyan jelentősebb iskolák, mint Pozsony és Késmárk, kisebb mértékben pedig Eperjes. Pozsony iskolájánál rengeteg korábban Selmezbányán tanulmányokat folytató diákkal találkozhatunk a forrásokban, ami arra mutat, hogy az ottani oktatás folytatásának hagyományos útja volt a pozsonyi diákélet.

Megye	Létszám	%
Zólyom	137	19,13%
Hont	135	18,85%
Nógrád	100	13,97%
Pest	91	12,71%
Turóc	61	8,52%
Bars	35	4,89%
Összes többi	157	21,93%
Összesen	716	100,00%
Külföld	4	0,50%
Hiányzó	80	10,00%

17. táblázat: selmeci diákok
korabeli közigazgatási egységek
szerinti megoszlása

8. ábra:
A Selmecbányai Líceum vonzáskörzete

A Selmecbányai Líceum vonzáskörzetének térképvázlatára pillantva az eddigiektől eltérő, érdekes kép tárul elénk. Két terület határán állva az iskola vonzáskörzete egyaránt beleesik Pozsony és Késmárk, kisebb részt pedig Eperjes területébe, amelyekből azok eltérő arányban ugyan, de egyaránt 50 főt meghaladó számban fogadtak diákokat. Azonban a táblázat adatait régiókra bontva jóval tisztább a kép. Egy megyét, Pest-Pilist leszámítva, minden a táblázatban szereplő közigazgatási egység a Duna bal partjához tartozott. Ennek területéről származott az összes ismert diák 65,36%-a (468 fő). A fennmaradó 21,93% további 30 megye között oszlik meg oly módon, hogy 23 diákkal Liptó, egy-egy diákkal pedig további 15 vármegye szerepel a listában.

⁷² Breznay, 1889. 312-313.

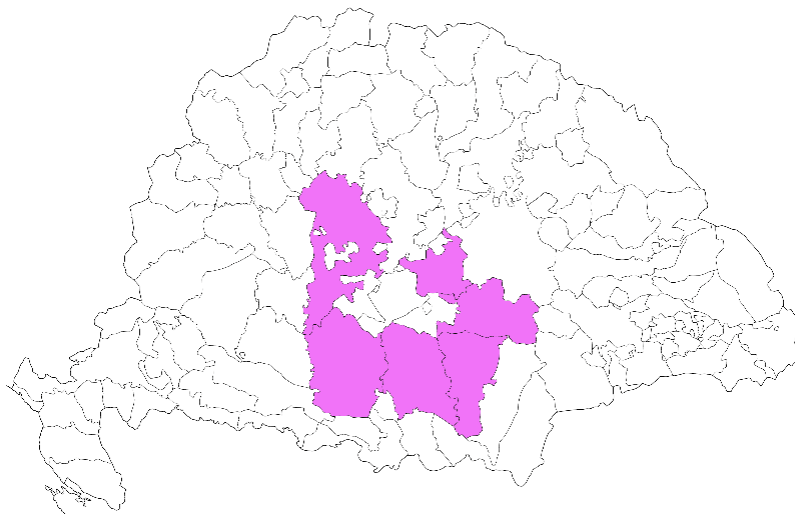
⁷³ Štátny archív v B. Bystrici, pobočka B. Štiavnica, Gymnázium v Banskej Štiavnici 1776-1953, Realtio-k.

⁷⁴ Štátny archív v B. Bystrici, pobočka B. Štiavnica, Gymnázium v Banskej Štiavnici 1776-1953, A selmeci ágost. hitv. evang. Lyceumnak Anyakönyve 21.

Szarvas

Vallás	Létszám	%
evangélikus	266	52,36%
óhitű	188	37,01%
református	22	4,33%
katolikus	22	4,33%
zsidó	7	1,38%
görögkatolikus	3	0,59%
Összes ismert	508	100,00%
Nincs adat	95	15,75%

18. táblázat: Szarvas Főtanodája
hallgatóinak felekezeti tagolódása

9. ábra:
A Szarvasi Líceum vonzáskörzete

Az összes iskola közül talán a legkülönlegesebb a mezőberényi, később Szarvasra áthelyezett intézet. A speciális céllal az Alföld evangélikusai számára felállított intézmény története során nem csupán térsége evangélikusainak jelentett képzési helyszínt. Ahogy azt az egyes iskolák hallgatóinak vallási összetételét összefoglaló táblázatban láthattuk, 603 diákja közül 95 ismeretlen mellett bár többségben voltak az ágostaiak, jelentősebb számban látogatták felsőbb tanfolyamát óhitű diákok. Ennek megfelelően vonzáskörzete – bár Békés vármegye jelentős evangélikus lakossággal bírt – olyan régiókra is kiterjedt, amelyek a többi iskola szempontjából is unikálisnak számíthatnak. Egyrészt a déli területek diákjaival a térkép-vázlatokon csakis a legnagyobb iskolák, így Pozsony, Késmárk vagy Eperjes esetében találkoztunk, de ezeknél is csak Bács vagy Torontál vármegyei érték el az 40 fős értékhátart. 558 diákot találunk ezekből a megyékből és bár kétségtelen, hogy akadnak köztük ágostaiak (118 fő) is, azok abszolút többségét az óhitűek teszik ki. (Csupán 44 diák vallási adata nem ismert, de azok között nevük és származási helyük lakossága miatt is elsősorban szerbeket kell a legnagyobb arányban feltételeznünk.)

Megye	Létszám	%
Békés	110	18,68%
Bács	81	13,75%
Temes	56	9,51%
Torontál	54	9,17%
Arad	49	8,32%
Pest	46	7,81%
Összes többi	193	32,77%
Összesen	589	100,00%
Nem ismert	13	2,16%

19. táblázat: szarvasi diákok
korabeli közigazgatási egységek
szerinti megoszlása

A Tisza bal partjához tartozó Békés vármegyét és a Duna-Tisza közéhez tartozó Pest és Bács vármegyét leszámítva, a legalább 40 főt meghaladó vármegyék csoportját további három másik (Temes, Torontál és Arad) alkotja. Békést leszámítva e területek közül csak Bács rendelkezett jelentősebb számú ágostai lakossággal. (Újverbász községben működött is egy evangélikus gimnázium.)

Az ábrán nem ábrázolt 193 diák további 41 vármegye között oszlik meg átlag 4 diákkal. Heves megyéből 15 diák, 18-ból pedig csupán 1 fő érkezett. Kijelenthető tehát, hogy Szarvas elsősorban földrajzi közelsége miatt, olcsó alternatívaként volt népszerű. Emellett pusztá létével hiánypótló funkciót töltött be az ortodoxok számára is.

Összegzés

Az 1780-as és 1790-es évek politikai változásai új helyzetet, lehetőséget teremtettek az ágostai hitvallású iskolák számára. Az új körülmények közepette egyes iskolák csak folytatták a korábban megkezdett felsőbb oktatást célzó fejlődésüket, míg mások új lendületet nyerve kezdték meg annak létrehozását. A líceum fogalmának értelmezésének meghatározásával és az egyes iskolák hallgatóinak levéltári forrásokon nyugvó adataival megerősíthetjük, illetve árnyalhatjuk a szakirodalom számokkal nem, vagy csak kevésbé alátámasztott állításait.

Ezek az intézmények a 19. század első felében jelentős változásokon mentek keresztül, nem egyszer egyéni választ adva egyetemes egyházuk iskolákat érintő szervezkedéseire. A líceumi hallgatók adatain keresztül éppen ezt a változatos képet láthatjuk Pozsony, Késmárk, Eperjes, Sopron, Lőcse, Selmechánya és Szarvas ágostai hitvallású iskolái esetében. Ezeknek az intézményeknek helyzetük szerint adott válasza és fejlődése eltérő helyet biztosított számukra a lutheránus iskolahálózaton belül.

Hallgatói létszámaira és vonzáskörzetére nézve e hierarchia élén Pozsony líceuma állt, amelyet az eperjesi és késmárki intézmény követett. Köztes csoportba tartozott Sopron és Lőcse iskolája, Selmechánya és Szarvas pedig a fejlődő tanintézetek körébe sorolható. Nagyságuk vagy éppen földrajzi elhelyezkedésük szerint ezek az iskolák különböző arányban ugyan, de nem egyszer hiánypótló módon jelentettek képzési helyszínt más felekezetek diákjainak is. Falaik között a korszakban megfelelő iskolákkal nem bíró óhitűeken kívül, a többi vallás képviselői közül, a nagyobb ágostai iskolákban – főként a kölcsönösség jegyében – reformátusokat találunk. A lutheránus lakosság korabeli elhelyezkedésének megfelelően létrejött „központok”, nem veszítve ágostai jellegüket, megfelelő képzési helyszínt jelentettek az egykori Magyar Királyság tudásra vágyó ifjúságának.

Források

Nyomtatott források

- A magyar korona országainak helységnévtára. KSH, Budapest. 1873.
A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. KSH, Budapest. 1912.
A Magyarhoni Ágost. Hitv. Evangélikusok Oskolai Rendszere. Pest, 1842.
Allgemeines geographisches Lexikon des österr. Kaiserstaates I-VI. Wien, 1847.
Fényes Elek (1847): Magyarország leírása. I. rész. Pest.
Magda Pál (1819): Magyarországnak és a határt örző katonaságnak vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.
Müllner Mátyás (1854): A soproni ág. hitv. evang. főtanoda története. 12. In: Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület soproni főtanodájáról az 1853/54 tanévben. Sopron, 1854.
Schwartner, Martin von (1811): Statistik des Königreichs Ungarn. Ofen, 1809-1811.
Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon, mittelst eines Versuches seiner Landkarten-Beschreibung bearbeitet und alphabetisch geordnet. I-IV. Wien, 1839.
Szilágyi István (1861): A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásuaknál, különös tekintettel a helv. hitv. tanároknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Különlenyomat a Sárospataki Füzetek 1861. évi III. és IV. számlítmányából. Sárospatak.

Felhasznált irodalom

- Barkó Endre (1992): *Az ágostai hitvallású evangélikusok iskolaügyének rendszere Magyarországon*. Budapest.
- Benka Gyula (1895): *A szarvasi ágost. hitv. ev. főgymnasium története 1802-1895*. Gyoma.
- Breznyik János (1889): *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. Selmecbánya.
- Bruckner Győző (1922): *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. kötet (1520–1745-ig)*. Budapest.
- Edelényi Szabó Dénes (1928): *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai*. Budapest.
- Fabinyi Tibor (1986): A soproni evangélikus líceum története. In: Györffy Sándor és Hunyadi Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyémánt Richárd (2014): Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagyikindai Kiváltságos Kerületben. *Acta Universitatis Szegediensis. Forum: acta juridica et politica*. 4. 1. 69-97.
- Haán Lajos (1882): *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest.
- Homolka József (1894): *Magyarország közigazgatási törvénykezési és közlekedési térképe*. Budapest.
- Hörk József (1896): *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa.
- Kosáry Domokos (1988): Oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története*. I. Tankönyvkiadó, Budapest. 211-255.
- Marczali Henrik (1907): *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Budapest.
- Markusovszky Sámuel (1896): *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony.
- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Nóra (2020): Veszprém dualizmuskori városi fejlődése. *Polymatheia*. XVII. 3-4. 191-210.
DOI: <https://doi.org/10.51455/Polymatheia.2020.3-4.11>
- Szelényi Ödön (1915): A magyarországi ev. középiskolák tantervének történetéhez (1805-1886). *Theológiai Szaklap*. 13. 2. 132-148.
- Szelényi Ödön (1917): *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig*. Pozsony.
- Szögi László (2017): A Mezőberényi, majd Szarvasi Evangélikus Líceum felsőfokú hallgatói (1802-1850). In: Héjja Julianna Erika és Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchivum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula, 329-342.
- Zsilinszky Mihály (1907): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest.

Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akadémikusok példáján keresztül

UGRAI János

PhD, habil. egyetemi docens | Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet

ORCID 0000-0001-7200-3006 | janos.ugrai@uni-miskolc.hu

KEYWORDS

- 19th century
- hierarchy of schools
- scientific elite
- academic scholar
- social capital

ABSTRACT

Characteristics of Lutheran schooling in the mid-19th century of the mid-century academics | We examined the characteristics of the education and schooling of Lutherans (31 and 28 respectively) among Hungarian academics elected between 1830-1847 and 1858-1870. In connection with their socialisation and career development, several group-specific traits are outlined, which probably also characterised the educational and cultural conditions of the denomination in general. There is convincing evidence of the diversified and decentralised nature of the Lutheran school network of the period, and of the associated internal migration of pupils and students, which was of major importance. This obviously only partially compensated for the frequent lack of genuine peregrination. External obstacles (central prohibition, war years, financial constraints) were only partly responsible for the fact that a third of the elected academics, and then a minority in the second period, studied abroad. At least as much can be explained by the initial spirit of the academic movement, the identity of those interested in the development of a national culture. The parental home also played an important role in the careers of the academics studied: the initial cultural capital provided by the family was many times higher than the average for society at the time. In most cases, this cultural and relational capital was multiplied in private tutoring after higher education.

KULCSSZAVAK

- 19. század
- iskolák hierarchiája
- tudományos elit
- akadémikusok
- társadalmi tőke

ABSZTRAKT

Az 1830-1847 és 1858-1870 között megválasztott magyarországi akadémikusok körében vizsgáltuk az evangélikusok (31, illetve 28 fő) neveltetésének, iskolázásának jellemzőit. Szocializációjuk és pályakezdésük kapcsán több olyan csoportosajátos jegy is körvonalazódik, amelyek valószínűleg általában is jellemezték a felekezet oktatási, kulturális viszonyait. Meggyőző adatokkal támasztható alá a korabeli lutheránus iskolahálózat diverzifikáltsága, decentralizáltsága, s az ezzel járó, kiemelkedő jelentőségű tanulói–hallgatói belső vándorlás. Mindez nyilván csak részben kompenzálta a valódi peregrináció gyakori elmaradását. A külső akadályoztatások (központi tiltás, háborús évek, pénzügyi akadályok) csak részben okozták, hogy a megválasztott akadémikusok harmada, majd a második korszakban a kisebbség fele tanult külföldön. Ez legalább ennyire magyarázható az akadémiai mozgalom kezdeti szellemiségével, a nemzeti kultúra kibontakozásában érdekelt identitásával. A vizsgált akadémiai tagok pályára állásában rendre fontos szerepet játszott továbbá a szülői ház: a család által biztosított induló kulturális tőke sokszorosan meghaladta a korszak társadalmának átlagát. Ez a kulturális és kapcsolati tőke legtöbbször a felsőbb oktatás után magánnevelői szolgálatban hatványozódott tovább.

Bevezetés

A 19. század közepi evangélikus szellemi csúcselit iskoláztatását vizsgáló közleményünket kissé talán rendhagyó módon két idézettel nyitjuk.

I.

„Elemi oktatást az apai háznál nyert és mint ágostai hitfelekezetűt Eperjesre vitték a donatista klaszsisba, Klein György tanár osztályába 1833-ban. S két év múlva a grammatikai osztályba előléptették Benczur József tanárhoz, a hol, mint szokás, két évig maradt novicius és veteránusnak. Aztán a sárospataki collegiumban lett superior syntaxista Vágó József tanár alatt, a rhetorica classisban pedig Bakó Baláznak volt tanítványa. Két évet eltöltvén Sárospatakon, visszatért Eperjesre, Krajzel András tanár alá került a rhetorikai osztályba; a bölcsészeti folyamat és a jogot Eperjesen végezte, amazt Vandrak András, ezt Csupka András tanárok alatt. Részesült a Roskoványi és Roth Johanna-

féle ösztöndíjakban. Vallásos érzületet erős protestáns szellemben a szülői ház oltott bele; bibliaolvasás, családi ima és ének, különösen vasárnaponként, ha Kükemezőre a templomba nem mehettek, a mi gyakran nehézséggel volt összekötve, soha el nem lett mulasztva. A két protestáns főiskola, ahol tanult, jellemét tovább kifejllesztette és megszilárdította.

Tanulmányait szép sikerrel és korán végezte, úgyhogy már 19 éves korában 1844-ben joggyakornoknak esküdt fel az eperjesi kerületi táblán s egyszersmind tiszteletbeli esküdti minőségben szolgált a megyénél.”¹

II.

„...az elemiekből otthon; a főlebbiekből Sopronban az itteni evang. lyceumban nyerte, melyet 1802-1813-ig látogatott, hittudományi pályára készülvén. Sopronban tanulta be az összes lyceumi tudományokon, latin, német és görög nyelven kívül az olasz és francia nyelvet, magukkal az 1809-ben itt benn lévő franciákkal is társalognán. Iskoláit milyen calculussal végezte, tanúsítja az a körülmény, hogy a dunántúli ev. egyházkerület egy tanuló ifjút, jövődő tanárnak kiképezendő, külföldi egyetemre közöltségen tervezvén küldeni: e nemes célra az 1812-diki főgyűlésben jegyzőkönyvileg ő lett elválasztva. De mivel a tanárkodás kizárólag a soproni lyceumhoz kötött, azért ő a kijellettetést nem fogadta el.

A francia háború folyvást tartván, ez idő tájban a külföldi egyetemre kimenés tiltva volt. Ő tehát ideiglen házi tanító hivatalt vállalt és folytatott pár éven át, úgymint 1813/4-ben báró Prónay Simonnál, a híres szépség Hirgeist Ninonnak, Kazinczy Ferencz barátnéjának férjénél; lakozván Nándorban és Tápjő-Szent Györgyön. 1814/5-ben pedig Kapolcsáni Appel Károly gazdasági főigazgatónak házában Úrményben. Ez években tett utazást az Alföldre Debreczenig, és a Kárpátok felé Trencsinig. Ezután a külföldre járás ismét felszabadulván, kiutazott Jénába, és az ottani egyetemen töltötte az 1815/6-dik évet. Innét több irányzatú kirándulásokat tett, elutazván például Weimárba, Gothába, Thüringiába, Osmanstädtbe (Wieland sírjához) és a dictendorfi Herrnhuter-gyarmatba. Hazafelé Bajorországon keresztül vette útját, és a Duna hátán érkezett meg Bécsbe. Jénában tanulta be a szaki tanok mellett az angol nyelvet. Megjövén a kedves szülőföldre azonnal kínálkoztak neki több szerencsék, például Erdélyben gr. Bethlen Gergelhez szólítottatott Döbrönteit által nevelőnek, de ő – születésénél fogva gyenge testalkatú, rövidlátó szemű és a csendes bevonult életre korán hajlandó lévén – a predikatori hivatalt tűzte ki célul magának. Melly végett october hóban 1817-ben egyházlátogatás alkalmával atyja mellé segédnek felszenteltetett Rétiben, Kis János superintendens által, segédpapi minőségben...”²

Az első idézet Duka Tivadar (1825-1908), a második pedig Edvi Illés Pál (1793-1871) neveltetésébe nyújt némi betekintést. A lelkész, író, költő Edvi Illés Pál 1835-ben lett a néhány évvel korábban alakult Magyar Tudós Társaság levelező tagja. Az eggyel későbbi nemzedékhez tartozó Dukát pedig – Angliában élő orvosként – 1863-ban választották az Akadémia szintén levelező tagjává. Mindkettejük önéletrajzi írása az akadémiai tagsághoz kötődik, ebbéli minőségükben készítették azt el.

Az idézeteket problémafelvető céllal azért választottuk, mert így, ketten együtt, e néhány sorban is számos a korabeli magyarországi protestáns iskolázás alapelemének számító tényezőt említenek visszaemlékezésükben. Ezek a szakirodalomban – nem véletlenül – állandóan ismétlődő, s fent is felbukkanó elemek a következők: az atyai háznál tanult elemi ismeretek, peregrinációs akadályoztatás (kivárás), magánnevelői megbízatás, tartalmas peregrináció, a református kollégiumban való „áttanulás”, s végül a jogászként sosem dolgozó, de jogot tanult, a

¹ Akadémikusok önéletrajzai. Kéziratok, 19-20. sz. Duka Tivadar önéletrajza. MTA Könyvtára Akadémiai Levéltár. A1031 / I. 445-446.

² Akadémikusok önéletrajzai. Kéziratok, 19-20. sz. Edvi Illés Pál önéletrajza. MTA Könyvtára Akadémiai Levéltár. A1031 / I. 466-468.

megyénél gyakornokoskodó művelt ifjú. Emellett két ősi evangélikus oktatási központ, Eperjes és Sopron kiemelkedő szerepe is körvonalazódik a rövid leírásokban.

Az alábbiakban a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1830-1870 között) megválasztott evangélikus akadémikusok kollektív biográfiai vizsgálatával arra keressük a választ, hogy a fenti tényezők közül mi az, ami tipikus volt a korabeli evangélikus iskolázás egészére nézve, s mi az, ami inkább csak a narratív szöveg elkészítőjének speciális, kivételes közlendőjének tekinthető. A fenti tényezők mérlegelésével az oktatási intézményeknek a pályaszocializációban betöltött valós súlyát is igyekszünk aránytartóan értékelni.

Evangélikusok az Akadémián a 19. század közepén

A Magyar Tudós Társaság (1840-től: Akadémia) a reformkorban összesen 236 rendes, levelező vagy tiszteleti tagot választott (az igazgató tagok körét az ő elkülönülő funkciójuk miatt nem elemezzük). A szabadságharc idején és az azt követő években az Akadémia szinte tetszhalott állapotba került, új tagokat nem választhatott, 1857-re az összlétszám vissza is esett az 1836. évi szintre (126 főre). Az újraindulás évében, 1858-ban ezért egy egyszeri nagy, 67 fős kontingens nyert bebocsátást, s 1870-ig összesen 169 fő választatott meg. 1870-ben az Akadémia osztályait átszervezték, ez a jelentős belső átstrukturálódás kínál lehetőséget egy szakaszhatár kitűzésére, vele az adatbázis-építés szegmentálására – s egyúttal a jelen tanulmány által vizsgált korszak lezárására.

Az Akadémia első és második korszaka közötti beválogatási szisztéma között jelentős különbségekre nem leltünk, inkább csak enyhébb hangsúlyeltolódások fedezhetők fel, amelyekről a kutatás időbeni kiterjesztésével lehet majd pontosan eldönteni, hogy egy tartós trend első szakaszai vagy valamilyen más okból bekövetkező elmozdulások inkább. Egyelőre azonban nincs olyan ismert ok, ami szakszerűtlenné tenné az első és a második korszak egységként való elemzését.

A reformkorban megválasztott 236 akadémikus 13,1%-a, 31 fő volt evangélikus. A 127 (53,4%) római katolikus és 68 (28,8%) református tudós tag mellett, egyetlen zsidóként Ballagi Mór, valamint a görögkatolikus Dohovics Vazul és Görög Demeter, s négy unitárius (Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel, Kriza János és Nagy Kovács Sándor) is beválasztatott. Három személy felekezeti hovatartozásában egyelőre bizonytalanok vagyunk. Helyenként az áttérések, illetve a hiányos életrajzi adatok okoznak némi besorolási nehézséget, ezért a fenti adatsor minimális mértékben változhat még a kutatás későbbi fázisában.

Egyedi mérlegelés eredményeként evangélikusként számolunk a jogász Sztrokay Antallal, aki a Vas megyei Salfán született, s csak római katolikus templomban tudták megkeresztelni:

*„Ottan [Salfán] evangélikus templom nem lévén, atyám azonban, mint salfai közbirtokos a római katolikus templom eránt pártfogói joggal bírván, helyben a plébánia által megkereszteltetett.”.
Ennek ellenére „valamint elődei, úgy maga is az ágostai vallást követte.”*

Nemcsak identitása maradt evangélikus, hanem ennek a felekezetnek az iskoláit is látogatta: alsófokú tanulmányait a Vas megyei Meszlen evangélikus iskolájában folytatta, majd pedig a soproni líceumba került.³

Csak korlátozottan számolunk Ballagi Mórral: közismert, hogy Bloch Mórként született, s ő volt a reformkori Tudós Társaság egyetlen izraelita származású tagja. Bloch 26 évesen, 1841-ben tért protestáns hitre, 1848-ban pedig magyarosította a nevét. Vallásváltása idején evangélikus

³ Akadémikusok önéletrajzai. Kéziratok, 19-20. sz. Sztrokay Antal önéletrajza. MTA Könyvtára Akadémiai Levéltár. A1031 /IV. 149.

körökben mozgott, a Skót Misszió saját megtérítettjeinek listáján rögzítette Blochot, ám ő később sem tartotta fontosnak pontosítani felekezeti hovatartozását. Ez azért lényeges, mert egy ideig a szarvasi evangélikus gimnáziumban tanított, 1848 után viszont a református szellemi élet egyik főszereplőjévé vált: előbb Kecskeméten tanított, aztán a pesti teológiai akadémia tanára lett, s ezutóbbi minőségében szerkesztette a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, s lett általában a református teológiai liberalizmus szellemi vezére. Ballagi Mórt a „szinte tökéletes asszimiláció példajaként” tartja számon a témával behatóan foglalkozó Kovács I. Gábor.⁴ Tisztázatlan protestáns felekezeti identitása nyomán nem számoljuk a 31 evangélikus taghoz.

Az 1858-1870 között bevásárolt 169 akadémikusnak megint az 53%-a (91 fő) volt római katolikus, a reformátusok aránya 23%-ra csökkent (39 fő), az evangélikusoké viszont közel 3%-kal nőtt (16,5%-ra – 28 fő). Ebben a 169 fős társaságban csak egy átkeresztelkedő volt: Czínár Mór Pál evangélikusként született, de már 9 évesen katolizált, s aztán igen erősen római katolikus jellegű pályát futott be (Nagyszombatban, Pannonhalmán, Győrött és Pozsonyban volt tanár), ily módon természetesen nem soroljuk a lutheránusokhoz.

Az evangélikusok 13,6, illetve 16,5%-os akadémiai aránya az országos népességi viszonyokhoz számítva kb. 1,3-szoros felülreprezentáltságot jelent.⁵ Ez jóval szerényebb volt, mint a reformátusok 1,7-szeres szorzója, s lényegesen alacsonyabb attól is, mint amit az alfabetizációs kutatások, vagy épp a polgári korszakra vonatkozó elitkutatások alapján feltételezhetnénk.⁶ Ezt eddig azzal magyaráztuk, miszerint az Akadémia eleinte erősen kötődött a magyar nyelv és kultúra ápolásához, s ez hátráltatta az evangélikusok német nyelvű szellemi vezetőinek megválasztását. Ahogyan aztán ez a szempont halványult valamelyest, cserébe viszont az orvosi és műszaki tudományok reprezentánsai nagyobb arányban választottak meg, nőtt is az evangélikus tudósok testületen belüli súlya. A tanulmány végén látni fogjuk, hogy az iskolázás alapos elemzése hipotetikus felveti majd másféle magyarázat ötletét is.

A szülői ház ereje

Edvi és Duka is említi, hogy az elemi ismereteket otthon sajátították el. A narratív források, visszaemlékezések aránylag csekély számából fakadóan azt természetesen nem tudjuk megállapítani teljes körűen, hogy az evangélikus akadémikusok hány százaléka válthatta ki az elemi iskolákat otthoni tanulással. Az azonban bizonyos, hogy a reformkorban megválasztott 31 tudós közül csupán hárman származtak kifejezetten alacsony sorból: Kis János és Vajda Péter apja jobbágy, Repiczky Jánosé pedig szerény körülmények között élő mészáros volt. További két-három főnek vagy ismeretlenek egyelőre a családi viszonyai, vagy az apa foglalkozásából (kézműves, takácsmester) fakadóan feltételezhetjük, hogy az otthoni tanulás nem lehetett túlságosan kiterjedt vagy jelentős. Székács Józsefről jegyezte fel nekrológirója, hogy apja, a sokgyermekes orosházi tímármester fontosnak tartotta, hogy József is kijárja az elemi iskolát, de utána Gyulára tervezte inasnak adni. Az orosházi evangélikus lelkész lépett közbe, aki az ifjú tehetségét felismerve meggyőzte az apát a továbbtanulás fontosságáról.⁷

⁴ Ballagi Mór életpályájáról az asszimilációs folyamat tükrében, a korábbi kutatási eredmények kritikai szintéziseként: Kovács I. és Takács Á., 2022. 172-177.

⁵ 1790-ben Magyarország, Erdély és a Partium népességének (Szlavónia, Horvátország és a Határőrvidék nélkül) 46,7%-a volt római katolikus, 7,5%-a görögkatolikus, 17,6 %-a görögkeleti vagy ortodox, 10,2%-a evangélikus és 16,4%-a református. Balogh M. és Gergely J., 1996. 149.

⁶ Ugyanígy ellentmond Karády Viktor e kötetben részletezett kutatási eredményének is, amelyben az evangélikusok általában mindig megelőzik a reformátusokat az iskolázási mutatókban. Karády, 2024.

⁷ Ballagi, 1879. 4-5.

A tehetséget kiskorban felfedező egyházi szolgálattevő Kis János életében is fontos szerepet játszott. Jóllehet Kis esetéből azt is tudhatjuk, hogy az apának a társadalmi ranglétra alsó fokain betöltött pozíciója nem feltétlenül jelent semmit, különösen, ha az átlagosnál sokkal jobb műveltségi mutatókkal rendelkező nyugat-dunántúli evangélikusokról van szó. A szegény jobbágyi sorba beleszülető Kis Jánosnak apja-anyja tudott olvasni, apja írni is, s mintegy tucatnyi darabból álló kis könyvtára is volt a családnak. Kis János a téti elemi iskolába úgy került be 10 évesen, hogy már tudott írni-olvasni. Ezzel együtt kétségtelen, hogy a téti, majd különösen a vadosfai tanító rátermettségeinek köszönhető, hogy a gyermek tehetségét felismerték, felkarolták, s ez így együttesen kompenzálta a család korlátozott művelődési lehetőségeit. Amikor Kis 12 évesen beiratkozott a soproni líceumba, egyszersmind életében először járt városi környezetben.⁸ Nem mellesleg Vajda Péterről is tudjuk, hogy 11 évesen került középiskolába, tehát alacsony rangja nem okozott semmilyen érveszteséget a számára.

Mindenesetre húszat közelítő számban olyan felmenőkkel rendelkeztek a reformkori evangélikus akadémikusok (lelkész – 8, kántortanító – 1, előkelő földbirtokos, régi nemes – 3, gyógyszerész – 1, uradalmi ügyész – 1, polgár – 3), akikről feltételezhető a középiskolai tanulmányok otthoni előkészítésének igénye és lehetősége is.

Ez a kétharmados arány valamivel jobbnak tűnik, mint amit a reformkorban megválasztott akadémikusok teljes csoportjánál tapasztalunk. A 236 érintett közül 201-nek a társadalmi helyzetéről van egyelőre tudomásunk (a maradék közel 10% java vélhetően gyengébb kulturális pozíciókkal rendelkező családból származhatott). Közülük 14 fő főnemesi, 22 birtokos nemesi, 23 tekintélyes, jómódú polgári származású volt, 31-nek lelkész, 9-nek tanító, 7-nek orvos, 3-nak pedig kollégiumi professzor volt az apja. A besorolási nehézségek miatt nehéz pontos számot mondani, de 20 körüli továbbá azoknak a száma, akiknek az apja vármegyei, városi vagy községi tisztséget viselt, esetleg magánzó jogászok, ügyvédek voltak. További 3-4 személy apja komolyabb – bár nem kiemelt – kormányzati tisztviselő volt. Észrevehető nagyságú csoportot alkottak még azok, akiknek az apja gazdatiszt, tisztartó, uradalmi gazdasági vezető (12 fő) volt. Összesen tehát 140 körüli a száma, és 60% körüli az aránya azoknak, akikről gyanítható, hogy az otthoni tanuláshoz elegendő kulturális tőkével rendelkeztek.

Figyelemre méltó egyébként, hogy mind az evangélikus kisebb, mind pedig a protestáns nagyobb halmazt illetően a reformkori akadémikusok 30%-a lelkész apától származott – a Pfarrhaus-jelenség közvetlen érvényesülésének meglehetősen gyakoriságáról beszélhetünk tehát.⁹

Az 1858-1870 között megválasztottak körében is nagyon hasonló szituáció körvonalazódik, jóllehet az időmetszet teljes mintájára a szülők foglalkozását illetően még sok adathiány nehezíti az összesítést. Egyelőre 21 evangélikus tudós apjának a foglalkozását ismerjük: kifejezetten szegény családból Fabó András, szerény (szegény) nemesi családból pedig Hazslinszky Frigyes származott. Elvileg apja takácsmesteri foglalkozásából Haberern Jonatánról is feltételezhető lenne, hogy nem feltétlenül a betűk, könyvek köré szerveződött az otthoni nevelése, de ez tévedés: apja és anyja is lelkészi atyától származott, s így komoly induló kulturális tőkével rendelkezett.¹⁰ Az ismert felmenővel rendelkező többiek mindegyikéről feltételezhető a gondos otthoni iskolai alapozás. Így például 5 főnek lelkész, 4-nek tanár (vagy épp tudós tanár), 1-nek pedig egyházi hivatalnok volt az apja. További 6 fő esetében nemcsak nemesi rangról, hanem a jómód valamilyen formájáról is tudomásunk van.

⁸ Krisch, 2021. 62; Tóth, 2021. 78-79.

⁹ Csepregi, 2019; Szász, 2021.

¹⁰ Hunfalvy, 1881. 5-6.

A felsőbb iskolázás jelenségei

A 31 reformkori akadémikus tanulmányi pályáját megvizsgálva nagyon karakteres evangélikus iskoláztatási stratégia és ehhez igazodóan egy ugyanannyira sajátos iskolahálózat körvonalazódik. A lutheránus iskoláztatási stratégia legfőbb sajátossága a sokszínűség, a mobilitás. Az iskolahálózat ebből fakadó – de nem magától értetődő – jellegzetessége pedig egy, az akadémikusok rekrutációjában érvényesülő, kissé ellentmondásos, Sopron felé billenő decentralizált struktúra.

Az egyéni mobilitás 24 esetben (78%) mutatható ki egyelőre: ők egynél több intézményben teljesítették a gimnáziumi és liceumi éveket. Közülük 10-en két felsőbb iskolát látogattak. Ha őket kivonjuk a vizsgálatból – mondván a két iskolában tanulás még nem tekinthető különösebben nagyfokú mobilitásnak –, akkor is a társaság csaknem fele (14 fő – 45%) nagy gyakorisággal váltott tanulmányi helyet.

A 31 akadémikusra összesen 72 helyváltoztatással összefüggő beiratkozás esik. (Ha valaki egyetlen helyen teljesítette a középiskolai és az akadémiai stúdiumokat is, akkor azt ezúttal egy beiratkozásnak számoltuk. Az elemi iskolákkal ebben az összesítésben egyáltalán nem foglalkozunk.) Ha az egyáltalán nem mobilis 7 főt ebből leszámítjuk, akkor 24 főre 65 helyváltoztatás jut, ami fejenként 2,7-es átlagot jelent. Ez kiemelkedően magas szám, ehhez hasonlót az akadémiai elitben az evangélikusokon kívül legfeljebb csak a piarista iskolázásban részesülő, szerzetesnek készülő kevesek körében találunk.

Ennek megfelelően meglehetősen nagy a felkeresett iskolák száma is. Természetesen az összes nagyobb liceum (Sopron, Pozsony, Lőcse, Eperjes, Késmárk) szerepel a regiszterben – alább látni fogjuk, hogy viszonylag kiegyensúlyozott arányban. Mellettük azonban további 13 lutheránus oktatási alközpont (gimnázium, algimnázium) is rendelkezett a reformkorban közvetlen akadémikusi kapcsolattal. Ez mindössze 31 személy esetében csak azzal magyarázható, hogy a halmazba kerülők kétharmada nemcsak sokat változtatta tanulmányainak a helyét, hanem hogy így együttesen változatos földrajzi tereket is jártak be. Ez – és az előző bekezdésben tárgyalt szempont – alátámasztja, hogy az evangélikusokra jellemző „belső peregrináció” még a 19. század elején is élt.¹¹ Olyannyira, hogy a szellemi csúcstelbe jutás egyik legmarkánsabb útvonala a lutheránusok körében épp az ilyen sok állomást érintő iskolázás volt.

A mobilitást fokozza a tény, miszerint az evangélikusok a reformátusoknál lényegesen gyakrabban iratkoztak be más felekezetű intézményekbe. (A római katolikusok esetében a protestáns iskolákban tanulás sokáig szigorúan tiltott volt, s azt követően is extrém ritkaságnak számított.) A református debreceni és sárospataki kollégiumban 2-2, a pápai kollégiumban és a miskolci református gimnáziumban 1-1 későbbi akadémikus tanult, de 1-1 esetben feltűnik az iskolák között a katolikus Pécs, Gyöngyös és Győr is. Emellett a reformkorban (s főleg annak az elején) még erősen katolikus jellegű pesti egyetemre is szép számban, 8-an iratkoztak be. Összesen 12 evangélikus akadémikus tanult tehát egy ideig nem lutheránus intézményben – ez a 38%-os felekezeti határátlépés messze a legnagyobb ráta az akadémiai elit egészét tekintve.

E nagyfokú mobilitással együtt járt egy sok intézményre kiterjedő decentralizált struktúra, ami azonban elég egyedi módon mégis Sopron felé billent. A soproni iskolaközpont abszolút számban is a leglátogatottabb volt a vizsgált körben: a 31 szereplő közül 12-en (38%) keresték fel a nyugat-magyarországi várost. Népszerű célpontnak számított Pozsony (8), Késmárk és Eperjes (5-5), valamint az egyeteme miatt Pest (8). Mellettük további 14 evangélikus szellemi centrum rendelkezett 1-3 akadémikussá lett tanítvánnyal (Besztercebánya, Csetnek, Dobsina, Kassa, Korpona, Losonc, Lőcse, Mezőberény, Miskolc, Poprád, Rozsnyó, Selmec, Somorja, Szepesolaszi).

¹¹ Csepregi, 2015

E meglehetősen kiterjedt intézményhálózat persze bizonyos tekintetben töredezett is volt, hiszen több algimnázium is egy-két olyan későbbi akadémikussal kerülhet fel a listára, akik csupán rövid időt töltöttek az adott helyen. Ezzel együtt egy Poprád, Somorja vagy Csetnek nagyságrendű városka mégis rendelkezett a reformkorban legalább egy olyan akadémikussal, akit közvetlenül megszólíthatott, meghívhatott rendezvényeire, közbenjárását kérhette kulturális ügyekben; aki révén az adott közösség bekapcsolódhatott az akadémiai mozgalomba.

Sopron jelentősége ugyanakkor nemcsak az abszolút számmal kifejezhető módon emelkedett ki, hanem még inkább azáltal, ha a számok mögé nézünk: azon 7 tudós közül, akik csak egyetlen iskolában tanultak, 6-an soproni diákok voltak. Azon 10 tudós közül, akik két iskolát látogattak, 6-an Sopronban is tanultak. Azaz: Sopron úgy lett a legnagyobb akadémiai reprezentációval rendelkező evangélikus iskolaközpont, hogy szinte teljesen kilógott – legalábbis a vizsgált halmazban, a megválasztott akadémikusok körében – a felekezetre jellemző „belső peregrinációs” mintázatból.

Nem feledkezhetünk meg továbbá az ekkori soproni líceum kultúrtörténeti jelentőségéről sem. A szakirodalom által kellően feltárt soproni Magyar Társaság fontos erő lehetett egyfelől az idekerült diákok tartós megkötésében, másfelől az így kialakuló kapcsolati háló társadalmi érvényesülést segítő jellegének kihasználásában, s nem utolsósorban az akadémiai mozgalomba való bekapcsolódás segítésében. Az önművelő szervezetet Kis János alapította, s több reformkorban megválasztott evangélikus akadémikus is (Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Edvi Illés Pál, Lakos János, Schedius Lajos, Székács József, Taubner Károly) szoros kapcsolatot tartott vele.¹²

A második kohorszba tartozók iskolázása leginkább abban mutat eltérő mintázatot, hogy ez az arányaiban enyhe, de jellegében mégis markáns Sopron-túlsúly eltűnik. A „belső peregrinációra” emlékeztető tanulmányok aránya eleve jelentősen megnőtt: a 27 ismert felsőbb iskolai pályafutás közül csupán egyetlenegy köthető egy helyszínhez, s 10 kettőhöz. Három iskolában 9-en, négy helyen 6-an, egy fő pedig hat tanulmányi helyszínen végezte hazai gimnáziumi, líceumi és egyetemi tanulmányait. A 27 evangélikus tudós közül 5-en fordultak meg Sopronban, s közülük 2-nek az iskolai pályája állt csupán két állomásból.

Magyarán, Sopron mint evangélikus iskolaközpont a – praktikusán a reformkorban tanult – második akadémikusgeneráció idejére már belesimult az evangélikus felsőbb iskolázás hálózatába. Ekkor már távolról sem volt a leglátogatottabb intézmények között: Pozsonyban (9 fő), Késmárkon (8), Rozsnyón (8), Lőcsén (6) és persze Pesten is többen tanultak, de Sopronhoz hasonlóan 5 evangélikus akadémikusi kapcsolatot Miskolc is fel tudott mutatni. Érdekes, hogy a 19. század második felének legfontosabb lutheránus iskolaközpontja, Eperjes ekkoriban csupán 4 érdekeltséggel rendelkezett. A sorban egy-három egykori növendékkel feltűnik még Győr, Igló, Losonc, Mór, Osgyán, Pest, Sajógömör, Sárszentlőrinc, Selmec és Szokolca neve. Ezzel szemben a Sopronban tanultak aránya a csoportban a korábbi 38-ról 18%-ra esett.

A lista hossza és a számok valamivel még az első generációnál tapasztaltnál is decentralizáltabb hálózatra és még nagyobb fokú mobilitásra utalnak. A 27 vizsgált akadémikus 79-szer iratkozott be felsőbb tanulmányai során (2,9 beiratkozás/fő), a „belső peregrináció” jelensége tehát a 19. század első felében tovább fokozódott.

Az interkonfesszionális átjárás, áttanulás mértéke is nőtt a polgárosodás hajnalán. Sárospatakon és Debrecenben ezúttal is 2-2, Pápán pedig 1 fő tanult. Katolikus intézményben (a budai főgimnáziumban, a keszthelyi premontrei algimnáziumban és a kassai jogakadémián) összesen 3-an, a reformkori pesti egyetemen pedig 8-an tanultak. Ha továbbra is érvényesnek tekintjük a

¹² Ballagi, 1879. 8-9.; Kovács, 1890; Soós, 1987.; Schneider, 2009. 38-39. Berzsenyi Dánielről a téma legalaposabb szakértője, Kovács Sándor megjegyzi, hogy nem volt tagja a Magyar Társaságnak, de rendszeresen részt vett a szervezet ünnepségein, rendezvényein. Kovács, 1890. 56. Ehhez képest a Wikipedia máig úgy ápolja Berzsenyi történeti emlékezetét, mint a Társaság egyik alapítóját.

tézist egy protestáns ifjú esetében, miszerint a pesti egyetemre iratkozás bizonyos mértékig felekezeti határátlépést is jelentett (a reformkorban tanultak esetében ez megítélésünk szerint védhető feltételezés), akkor az evangélikus akadémikusok fele (52%) úgy jutott be a szellemi csúcslétszámra, hogy kilépett a saját egyháza által biztosított itthoni továbbtanulási lehetőségek keretei közül.

Peregrináció és magánnevelői tevékenység

A külföldön is tanultak aránya meglepően alacsony. A reformkorban megválasztottaknak csupán egyharmada részesült külföldi tanulmányokban. Ez erősíti a gyanút (és a korábbi kutatási eredményeket), hogy az Edvi Illés Páltól idézett peregrinációs akadályoztatás gyakori élmény lehetett a mind konzervatívabb–bezárkózóbb politikát megvalósító Habsburg Monarchiából a napóleoni háborúktól sújtott Európába igyekvő protestáns ifjak körében.¹³ A 10 távolabbra jutó későbbi akadémikus mellett további 2 fő Bécsben tanult, 19-en viszont nem lépték át stúdiumaik idején az országhatárt. Az ekkori lutheránus peregrinációnak nem volt hangsúlyos vagy domináns úti célja: Bécsbe és Jénába 4-4-en, Göttingenbe, Lipcsébe, Padovába és Wittenbergbe pedig 2-2 fő jutott el. Az összes többi úti cél (Berlin, Erfurt, Schnepfenthal, Pavia, Prága, Tübingen) 1-1 alkalommal fordul elő a regiszterben.

Az adatbázis jelenlegi készültségi foka nem alkalmas arra, hogy a peregrináció tartalmasságáról komolyabb következtetéseket megkockáztassunk: nem kielégítő a peregrinációk tartalmára vonatkozó adataink, a korabeli akadémikusok külföldi kapcsolatrendszerére vonatkozó anyaggyűjtésünknek pedig kifejezetten az elején tartunk. Mindenesetre a külföldön jártak 30%-ot meghaladó aránya nem nagyobb, mint amit a reformkori akadémikusok teljes körében tapasztalhatunk. Az evangélikusokra e téren általában jellemző kulturális fölény a szellemi csúcslétszám magaslatain nem igazolható, ellenben az ezt korlátozó központi politika sikeressége alátámasztható.

Az 1858-1870-ben a tagságba kerültek körében számottevően nőtt a külföldre kijutottak aránya, de azért még mindig 12 (44%) olyan tudóst tarthatunk számon, aki nem vett részt a peregrinációban. Látványos Bécs mint úti cél jelentőségének a növekedése (8 fő). Mellette csak Berlin (3), Tübingen és Halle (2-2), Göttingen, Jéna, Lipcse, Párizs és London (1-1) szerepel a listán.

A magánnevelői szerepvállalás jelentősége épp ellentétesen alakult a peregrinációs tapasztalatokhoz képest: az első generáció tagjai közül még 12-en, a második csoportban viszont már csak 7-en gyarapították pályájuk egy (korai) szakaszában valamelyik tehetséges család alkalmazottjaként nemcsak tudásukat, hanem kapcsolati tőkéjüket is. Így az arányuk rövid idő alatt 38%-ról 26-ra csökkent.

Néhányan kifejezetten előkelő helyre kerültek. Döbrentei Gábor gróf Gyulai Ferencné fiát nevelte; Edvi Illés Pál több helyen is megfordult, köztük báró Prónay Simon házában, valamint a Hunyady grófok jószágigazgatójánál; Hunfalvy Pál báró Podmaniczky Károly fiait, Ármint és Frigyeset támogatta; Kis Jánost báró Prónay László alkalmazta;¹⁴ Petrovics Frigyes Keresztély gróf Teleki Lászlót szolgálta. Zsivora György három éven át kísérté külföldre is gróf Apponyi Antal fiát. Székács Józsefet és Taubner Károlyt is alkalmazta egy ideig a gazdag szerb Nikolics család. Vandrák Andrásról azt is tudjuk, hogy nemcsak fiatalon szolgált két évig magánnevelőként, hanem líceumi professzor korában is vállalt ilyen megbízást.

¹³ Klein, 1943; Szász, 2017.

¹⁴ Ezt a tényt az életéről egyébként részletesen író Kis János nem hangsúlyozta. (Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy idővel elhallgatta.) Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, miszerint az élete végén ön-narratívát építő Kis szemében értéke-sebbnek tűnhetett, ha a közönsége az egyházi és tudományos életben elért, kiemelkedő karrierállomásait irodalmi működésével, s nem pedig a rendi világba tartozó társadalmi kapcsolataival hozza összefüggésbe. Kollár, 2021. 120.

Pillantsunk egy kicsit részletesebben néhányuk magánnevelői működésére. Döbrentei Kazinczy közbenjárását kérte egy megfelelő megbízás elnyerése érdekében. Kifejezetten egy alföldi (Debrecen környéki), netán erdélyi szolgálatot kért magának annak érdekében, hogy a magyar nyelv „ősibb” beszédejtésének szabatos ismeretére szert tegyen. Kazinczy ifjúkori szerelménél, özvegy gróf Gyulai Ferencné Kácsándy Zsuzsannánál ért célt, s ennek révén megismerkedett az erdélyi magyar arisztokráciával. A Gyulai-gyermekek (Karolina, Lajos, Fanny, Konsztancia) fölötti bábáskodás nem volt számára túlságosan megterhelő, a napi feladatok mellett bőven jutott ideje az önművelés sokféle formájára. A művelt főúr könyvtárának használata, s az ifjú grófok – vívással, lovaglással, vadászattal, társas összejövetelekkel, színházlátogatásokkal telt – színes mindennapjaiban való részvétel egyaránt hozzájárult Döbrentei szellemi töltekezéséhez, önállósodásához.¹⁵

Döbrentei Gábor példája azonban legalább annyira ki is lóg kora átlagából, mint amennyire magán hordozza egy magánnevelő jellegzetes megfontolásait és mindennapi elfoglaltságait. Részint azért, mert az eredetileg néhány, legfeljebb négy évre tervezett megbízás hosszan elnyúlt, s végül 17 esztendő telt a költő a családnál. Ily módon esetében nem csupán a pályaszocializáció és a mindenféle (anyagi, kulturális, társadalmi) tőkefelhalmozás terepeként tekinthetünk a magánnevelősködéssel, hanem karrierjének meghatározó állomásaként is. Részint pedig azért, mert ezzel összefüggésben Döbrentei elkezdett behatóan foglalkozni a nevelés elméletével és gyakorlatával. Ezáltal pedig, a tartós megélhetési forráson túl, immár a szellemi kibontakozás egyik primer területként is jelenik meg életében ez a foglalatosság. Döbrentei pedagógiai írásaiban és a Gyulai-gyerekekkel megvalósított gyakorlatban egyaránt kora legjobb elméit, Rousseau-t és a filantropistákat (Basedowot, Campét, Salzmann-t) idézi.¹⁶

Ennél tipikusabban alakult Edvi Illés Pál magántanítói praxisa. Előbb báró Prónay Simon Nógrád megyei házában nevelősködött egy évet. Innen Debrecenbe, majd Pestre ment, hogy megismerje az országot és ismeretségeket alakítson ki. Pesten aztán személyes ajánlás révén nyerte el következő magánnevelői állását: a Nyitra megyei Ürménybe került, ahol gróf Hunyady jószágigazgatójának, Appel Károlynak a fiait tanította syntaxisra és retorikára. Egy évet töltött el itt is, majd folytatta magyarországi körutazását. Ürményi esztendeje alatt talált életre szóló barátságra, amely későbbi érdeklődését is meghatározta: az itt megismert Rubrini Sámuelnek köszönhető, hogy Edvi elkötelezte magát a gazdasági kérdések iránt. Életrajzírója a szellemi töltekezés e szakaszát szemléletesen jellemzi:

„Illés tehát gyermekeiket a nép közt töltötte, serdülő korában a polgári elemmel ismerkedett meg, vándorévei egy részében uri lakon a magasabb rend szokásait tanulmányozhatta. Történelmi családaink falusi lakházai culturalis helyek voltak; a műveltség, a történelmi emlékek és a tudomány őrzői. Végre a rendszeres gazdaszat kellékeit is az élet valódiságában tanulta ismerni.”¹⁷

Hunfalvy Pál jogi vizsgáira készülvén kenyérkereseti céllal vállalt nevelősködéssel a Podmaniczky ifjak mellett. Az 1834-ben kezdődő megbízás az ő esetében is sokáig, nyolc éven át tartott, jóllehet Döbrenteivel szemben ez még e huzamosabb idő dacára is leginkább a felnőtt életre való felkészülésnek minősíthető. A nevelési folyamat első fele Miskolcon zajlott, mivel az arisztokrata ifjak az ottani evangélikus líceumban tanultak, a második nagyobb része pedig Pesten. A kettő között, 1836-ban, egy évet a Podmaniczky-sarjak Hunfalvyval együtt Drezdában is töltöttek (az özvegy bárónő apja szászországi államminiszter volt), s szereztek életre szóló tapasztalatokat.¹⁸

¹⁵ Jancsó, 1943. 55-59.

¹⁶ Széchy, 1887.

¹⁷ Haberern, 1872. 5-6.

¹⁸ Domokos és Paládi-Kovács, 1986. 10-15.

A tanulmányok és a szakmai érvényesülés kezdete közötti köztes állomásként, s ily módon a pályaszocializáció kései, elhúzódó, az elrugaszkodást segítő utolsó állomásaként értékelhető a magánnevelősködés Repiczky János esetében. A pénzkereseti kényszerből már középiskolás tanulmányai során is tanítóskodó Repiczky Tübingenből hazatérve öt éven át vállalt nevelői megbízást. Ezt követően jutott előbb az Akadémia könyvtárában, majd a pesti egyetemen álláshoz.¹⁹

Székács József a peregrinációjához gyűjtendő pénz miatt vállalt nevelői feladatokat. Öt éven át szolgálta így a szerb eredetű, de magyar nemesi nevelési programot „megrendelő” kereskedő-családot, a Nikolicsokat. Székács életrajzírója, Ballagi Mór a Karlócán töltött első két évet „*korszakos jelentőségűnek*” nevezte Székács későbbi sorsát illetően: a szerb metropolitával kiépített jó kapcsolatának köszönhetően tanult meg görögül és szerbül.²⁰ Nem mellékes körülmény, hogy a szintén Sopronban tanult, az ottani Magyar Társaság tagjaként is ismert Taubner Károly is volt magánnevelő a Nikolics-házban. Taubner négy évvel később született, mint Székács, akit váltott a házi nevelői tisztségben. Egyelőre nem tudjuk forrásokkal alátámasztani, de kínálja magát a feltételezés, miszerint a soproni – speciális – kötelék segítette.

Az 1858-1870 között akadémikussá választott evangélikus tudósok körében már ritkább volt tehát a magánnevelői tisztség viselése. Ugyanakkor feltűnő, hogy milyen rangos alkalmazói voltak azoknak, akik mégis megbízáshoz jutottak. A későbbi orvos Markusovszky Lajos a Festetics, Haberern Jonatán pedig a Mikes grófnál szolgált. A nyelvész Podhorszky Lajos Kempelen báró mellett Széchenyi István házában adott rendszeresen – a többi között – zongora- és vívóleckéket. Előbb Hunfalvy János, majd Greguss Gyula is gróf Leiningen-Westerburg Károly özvegyének megbízásából tanította az aradi vértanú árvait.

Egy adalék a jogásképzés múltjához

A közleményünket bevezető két idézet egyike jogi tanulmányokról, s Pesten teljesített gyakornoki esztendőről számol be, jóllehet az illető, Duka Tivadar aztán mégsem jogászként szerzett magának hírnevet. Életét a szabadságharc, s annak leverése állította át teljesen más pályára. A tanulmányait előbb Késmárkon kezdő, majd – immár a jogra fókuszálva – a Sárospataki Református Kollégiumban folytató, s végül a pesti egyetem jogi fakultásán befejező Duka tisztviselőként helyezkedett el a Pénzügyminisztériumban. Ügyvédi vizsgát Pesten tett 1846-ban, s ily módon úgy tűnt, egy szabályos jogi pálya körvonalazódik a számára. A szabadságharc idején belépett a nemzetőrségbe, ahol századosi rangig jutott, miközben Görgei Artúr titkára és parancsőrtisztje lett. A bukás után Angliába emigrált, ahol ugyan folytatta a katonai pályát, ám közben Londonban orvosi tanulmányokba kezdett, s katonaeorvossá képezte át magát. A történeti emlékezet szerint ő az első magyar, aki Angliában orvosi diplomát szerzett. Indiába vezényelték, élete legnagyobb részét itt töltötte. Gazdag írói munkássága kisebb részben orvosi-gyógyászati tárgyú, a zöme viszont a távoli vidék természeti bemutatását, s nem utolsósorban Kőrösi Csoma Sándor szellemi hagyatékának a feldolgozását, gondozását szolgálta.²¹

Ez a kalandos életpálya érzékletesen illusztrál egy a 19. század közepén – legalábbis az értelmiség számához mérten – tömegesnek is mondható társadalmi jelenséget, miszerint a rendi viszonyokhoz szokott fiatalember elsődleges érvényesülési lehetőségként tekint a jogi végzettségre, de aztán valamikor a gyakornokoskodás után, esetleg az első szolgálati évek során elfordul

¹⁹ Toldy, 1856.

²⁰ Ballagi, 1879. 9-10.

²¹ Szállási, 2004.

eredetileg választott pályájától. Mindez a középbirtokos nemesi családból származó Duka Tivadar esetében is épp így zajlott le. Talán könnyedén kínálkozik az esetében a válasz, miszerint az 1849-es kataklizma, s az abból fakadó emigrációs kényszer vezetett a pályaelhagyáshoz.

Ám a jelenség túlságosan is gyakori ahhoz, hogy kizárólag ilyen kivételes, egyedi esztendőkhöz kössük azt. Jelenlegi tudásunk szerint az 1830-1858 között megválasztott 236 akadémikus 11%-a (27 fő), a második generációban bekerült 169 tagnak pedig a 15%-a (26 fő) hasonló pályát futott be. Ezeket minimális értéknek tekinthetjük, amelyek az életutak egyenkénti, részletes vizsgálatával minden bizonnyal gyarapodnak majd.²² Magyarán: minden nyolcadik-kilencedik akadémikus biztosan úgy volt jogvégzett (vagy legalábbis jogot tanult) ember, hogy nem helyezkedett el semmilyen központi hivatali (kancelláriai, minisztériumi), városi, vármegyei vagy uradalmi tisztségben, illetve jogtudománnyal sem foglalkozott később. Bányamérnökök, katonák, művészek (leginkább írók), lapszerkesztők, s nem utolsósorban a rendi társadalmat talán leginkább képviselő birtokos nemesek is szép számban előfordulnak közöttük.

Melléjük számíthatjuk még azokat, akik nemcsak képzettségük, hanem foglalkozásuk szerint is jogászok voltak. A reformkori tagságban 31-re tehető azoknak a száma, akik huzamosabb ideig a szűkebben értelmezett jogi pályán voltak aktívak (ügyvédként, ügyészként, bíróként, jogtudósként). További 75 tisztviselet számoltunk össze ebben az időmetszetben, ők uradalmi, megyei, központi hivatali állásokat töltöttek be, s túlnyomó többségük jogot tanult ember volt. Bár előfordulhat olyan, hogy valaki élete egyik fázisában ügyvédként, a másikban pedig uradalmi vagy vármegyei tisztviseletként dolgozott, s így a két fenti szám egyszerű összeadása módszertani hibát rejt magában, a nagyságrendről mégis meggyőző képet alkothatunk: a 236 fős akadémiai tagság kisebbik fele (42%) jogot végzett és a jogot hivatásszerűen alkalmazó férfiból állt össze. S mintegy melléjük szegődött a további 27 jogot végzett, de a pályára nem lépő, vagy azt a korai évek során tüstént elhagyó tudós.²³

A jogot tanult, esetleg joggyakornoki éveket is teljesített, de végül más pályán érvényesülő akadémikus jelensége tehát szokványosnak tekinthető. A jelenség pedig volt annyira masszív, hogy érzékeltesse, milyen jelentős volt a rendi társadalom hagyományos (részint egyházjogi, részint a nemesi kiváltságok védelméből kifejlődő, arra koncentráló) jogi műveltségének, jártasságának a szerepe a korabeli értelmiség képződésében – már-már függetlenül attól, hogy az illető értelmiségi végül milyen életpályát talált magának. Ennek a jelenségnek a hosszan érvényesülő hatását fedezhetjük fel a 19. század második felében, amikor a jogászképzés kibocsátó kapacitása többszörösen felülmúlta a jogi pályára végül bebocsáttatást nyerő, ott egyébként valóban elhelyezkedni akarókat.

Az általunk itt tárgyalt jelenség más jellegű, mert a végül mégsem jogászként elhelyezkedők döntően egyéni okokból vagy kifejezetten önszántukból (pl. másik tudományág iránti elköteleződésükből) választottak maguknak hivatást. Ám így is eminens szerepet viseltek a jogászképzésben való részvétel és a jogi műveltség magas presztízisének a rendi társadalomból a polgári világba való átörökítésében.

A jelenség felekezeti háttere kapcsán egy egyelőre nehezen értelmezhető, további vizsgálatokat igénylő összefüggésre bukkantunk. A reformkorban megválasztott 27 érintett közül senki nem volt evangélikus. Ennek a kis halmaznak az 59%-át (16 fő) római katolikusok, a harmadát (9 fő) pedig reformátusok alkották. (Egy-egy görögkatolikus és unitárius is idetartozik.) A második korszak 26 fős csoportjában viszont már a reformátusokét (7 fő) meghaladó és a római

²² Ehhez a vizsgálati szemponthoz valójában még kezdetleges állapotban van az adatbázisunk: az akadémikusok többségénél még nem sikerült megnyugtatóan rögzíteni az egyes iskolákban és iskolafokozatokban töltött idő pontos kezdő- és záródátumát. Ennek megfelelően az a gyanúnk, hogy számos jogi stúdium elkezdése, teljesítése rejtve maradt eddig a szemünk előtt. A fenti számok ennek megfelelően nőhetnek a kutatás kiterjesztésével.

²³ Ugrai, 2022.

katolikusokkal egyező számban (9 fő) találhatók jogi műveltséggel rendelkező, de más pályán elhelyezkedő evangélikus akadémikusok is.

Ezen a ponton válik érdekessé a korábban már vázolt feltételezés, amely szerint jellemzően a magyar nyelv ismeretének és – főként – a magyar nyelv fejlesztése iránti elkötelezettségnek az átlagosnál gyengébb szintjével szokás magyarázni, hogy a reformkorban az evangélikus akadémikusok aránya nem érte el a lutheránus műveltségi szinttől elvárható (felül)reprezentáltságot. E magyarázat értelmében, amint az MTA belső összetétele elmozdult a műszaki, orvosi tudományok irányába, úgy nyílt nagyobb tér az Akadémián a hagyományosan németes műveltségű evangélikus tudósok számára is.

A számok azonban ezt a közkeletű feltételezést csak részben igazolják. Kétségtelen, hogy az első és a második akadémiai korszak között a duplájára nőtt a matematikai és a természettudományos osztályok létszámának aránya a teljes tagságon belül (összesen 59 főről 88 főre; azaz 25.1%-ról 52.2%-ra). Ehhez a 100%-os aránynövekedéshez képest az evangélikus tudósok részarányának növekedése csak 20% körüli volt, ami önmagában nem tűnik elégségesnek a fenti tézis teljes magyarázatául. Ráadásul az 1830–1858 között megválasztott evangélikus tudósok soraiban szép számban találunk a nyelvészekhez, írókhoz (I. osztály), a filozófusokhoz (II. osztály), jogászokhoz (III. osztály) (5-5 fő mindhárom kategóriában); valamint a történetírókhoz (IV. osztály – 3 fő) sorolt tagokat. Emellett a további öt, osztály-besorolás nélküli tudós is szintén a hagyományos, nyelvhez jobban kötött diszciplínákban volt aktív. Ezek cáfolják azt, hogy a magyar nyelvhez, történeti hagyományokhoz erősen kötött osztályokba csak kivételesen kerülhettek volna be eleinte lutheránusok. (Ellenben a magyar nyelvhez kötött beválasztás valóban magyarázza, hogy a reformkori evangélikus akadémikusok miért kötődtek leginkább a soproni iskolához.)

A reformkorban megválasztott evangélikus tudósok közül hat főt soroltak a természettudományi (VI.) osztályba, egyet pedig a matematikaiba (V. osztály). A következő generáció lutheránus tudósai közül a VI. osztályba 12-en, a matematikaiba (ezúttal IV. osztály) pedig 5-en kerültek. Azaz e két műszaki, természettudományos orientációjú osztályba az evangélikusok ezúttal 150%-kal több tudóst delegálhattak. Ez azonban mindössze 10 fő pluszt jelentett a két osztály együttesen 29 fős többletéből.

Ezek a számok arra utalnak, hogy a természettudományos diszciplínák térnyerése valóban javította az evangélikusok bejutási esélyeit, ám önmagában ez az egy tényező kevésnek tűnik az olló bezárulásának magyarázatához.

Ezen a ponton válhat érdekessé, hogy az első korszakban bejutó evangélikusok egyike sem futotta meg a „tisztos úri” vagy „tisztos magyar nemesi” tanulmányi pályát – miszerint jogásznak tanult, gyakornoki évei alatt kiismerte magát a vármegyei vagy kormányhivatalok gyakorlatában és befolyásos köreiben, végül más pályán helyezkedett el. A második korszakban viszont már 9-en is voltak ilyenek. A 31-ből 0, illetve a 28-ből 9 olyan aránykülönbség, ami önmagában is indokolja a további, célzott kutatásokat. Ráadásul a 19. század eleji – még sokkal inkább rendi, semmint polgári – világban ez az aránypár annak a tanulmányi és pályaválasztási stratégiának a megváltozását tükrözi, amellyel az Akadémiára bejutó evangélikusok közelebb kerültek a társadalmi érvényesülés legfontosabb, bár egyre inkább elavuló útvonalához.

Összegzés

A két egymást követő időmetszet, az 1830–1847 és 1858–1870 között megválasztott magyarországi akadémikusok körében vizsgáltuk az evangélikusok neveltetésének, iskolázásának jellemzőit. A 31, majd a következő korszakban 28 érintett tudós férfiú szocializációjának és pályakezdésének csoportrajzos jegyei között több olyan jellegzetesség is körvonalazódott, amelyek valószínűleg általában is jellemezték a felekezeti oktatási, kulturális viszonyait. Meggyőző adatokkal támasztható alá a korabeli lutheránus iskolahálózat diverzifikáltsága, decentralizáltsága. Ebben a széles, meglehetősen sok oktatási intézmény alkotta hálózathoz a 19. század elején nevelkedők körében még teljesen atipikusként, külön tanulmányi pályát kínáló elemként különült el a soproni líceum, amely különállás azonban a jórészt a reformkorban tanult második kohorsz iskolás éveire megszűnt. Ekkorra már Sopron evangélikus iskolája is átlagos látogatottságú, ami az esetében egyértelműen süllyedésnek számít a századfordulós virágkorhoz képest.

Ennek az iskolahálózat-szerkezetnek szinte automatikus velejárója továbbá a lutheránusok körében kiemelkedő jelentőségű tanulói-hallgatói belső vándorlás. Az evangélikus kultúra más szegmenseivel foglalkozó szakirodalom által már leírt „belső peregrináció” a tárgyalt időszakban is széles körű volt, s mondhatni, meglepően nagyfokú belföldi mobilitásra készítette a diákokat.

Mindez nyilván csak részben kompenzálta a valódi peregrináció, a külföldi egyetemjárás gyakori elmaradását. A külső akadályoztatások (központi tiltás, háborús évek, pénzügyi akadályok) csak részben okozták, hogy a megválasztott akadémikusoknak előbb csupán a harmada, majd a második korszakban a kisebbik fele tanult külföldön. Ez minden bizonnyal legalább ennyire magyarázható az akadémiai mozgalom kezdeti szellemiségével, a nemzeti kultúra kibontakozásában érdekelték identitásával és a külföldi tanulmányokkal szembeni esetleges időleges gyanakvásukkal. A jelenség mindenképpen figyelemre méltó, és – az evangélikusok körén túlnyúlóan – további vizsgálatokat igényel.

A vizsgált akadémiai tagok pályára állásában rendre fontos szerepet játszott egyfelől a szülői ház, ahol legtöbbjük megtanult írni-olvasni, s felkészült a középiskolai évekre. Ennek megfelelően az a tipikus ebben a körben, ha a család által biztosított induló kulturális tőke sokszorosan meghaladta a korszak társadalmának átlagát. Másfelől ez a kulturális és kapcsolati tőke legtöbbször, a felsőbb oktatás után, magánnevelői szolgálatban hatványozódott tovább. A többéves, tekintélyes családoknál teljesített magántanítósok sokszor a nevelő életében jóval fontosabb volt, mint növendékében: az itt szerzett ismeretségek alapjaiban határozhatták meg a későbbi kutatói érdeklődést, domináns tevékenységi formát.

Végül egy izgalmas, sok kérdést felvető jelenségre figyelhettünk fel. A 19. század középső harmadában megválasztott lutheránus akadémikusok körében már szép számmal akadnak olyanok, akik jogot tanultak, adott esetben teljesítették is a képzés összes akkori követelményét, mégis más pályán helyezkedtek el. Feltűnő, hogy a végül közvetlenül nem hasznosított jogi műveltség a reformkorban megválasztott evangélikus tagok körében egyáltalán nem fordul elő. Különböző adatok kombinálásával kizárni immár nem lehet azt, hogy az evangélikusoknak a második korszakra már egyértelműen növekedő akadémiai jelenléte összefüggött az „úri”, nemesi vagy rendi elit tanulmányi stratégiájához való fokozottabb igazodással. Igaz, ennek bizonyítása is további, kiterjedt kutatásokat igényel.

Források

- Akadémikusok önéletrajzai. Kéziratok, 19-20. sz. Duka Tivadar önéletrajza. MTA Könyvtára Akadémiai Levéltár. A1031 / I-IV.
- Ballagi Mór (1879): Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Budapest.
- Haberern Jonathán (1872): Edvi Illés Pál emléke. Pest.
- Hunfalvy Pál (1881): Emlékbeszéd Haberern Jonathán fölött. Budapest.
- Széchy Károly (1887): Döbrentei Gábor mint nevelő. Erdélyi Múzeum, 4. 1. 24-52.
- Toldy Ferenc (1856): Repiczky János. In: Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek és újabb beszédek. Pest. 206-211.

Felhasznált irodalom

- Balogh Margit – Gergely Jenő (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Csepregi Zoltán (2015): Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540-1610 – a wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján. In: Peter Kónya és Annamária Kónyová (ed.): *Od reformácie po založenie cirkvi. K 400.výročiu synody v Spišskom Podhradí – A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai Zsinat 400. évfordulójára*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov. 97-129.
- Csepregi Zoltán (2019): Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo*. 25(3-4), 55-61.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila (1986): *Hunfalvy Pál*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jancsó Elemér (1943): Döbrentei Gábor élete és munkássága. *Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi Évkönyve*. Kolozsvár. 49-174.
- Karády Viktor (2024): Az evangélikus értelmiségképzésről és 'túliskolázásról' a dualista Magyarországon. *Pedagógiai történeti Szemle*. (6)1, 76-85. DOI: <https://doi.org/10.22309/PTSZEMLE.2024.1.6>
- Klein Gáspár (1943): Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. *Egyháztörténet*. 1. 204-225., 356-376.
- Kollár Zsuzsanna (2021): Kis János tudományszervező munkája. In: Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor (szerk.): *Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (1770-1846)*. Recitii – Evangélikus Országos Gyűjtemény, Budapest. 113-128.
- Kovács I. Gábor – Takács Árpád (szerk.) (2022): *Az „összeilleszkedés” változatai. Az akkulturációtól az asszimilációig. A dunamelléki és dunántúli zsidó származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848-1944. IV. ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Kovács Sándor (1890): *A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története 1790-1890*. Sopron.
- Krisch András (2021): Magyar prédikátor, német szónok. Kis János lelkész soproni tevékenysége. In: Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor (szerk.): *Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (1770-1846)*. Recitii – Evangélikus Országos Gyűjtemény, Budapest. 62-74.
- Schneider István (2009): *A soproni diáktársaságok a XIX. században*. Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar Neveléstudományi Intézete, Pépa.
- Soós István (1987): Kis János levelei Döbrentei Gáborhoz. *Soproni Szemle*, 41(1-2), 128-141.
- Szállási Árpád (2004): Adatok Duka Tivadar életéhez és munkásságához. *Orvostörténeti Közlemények*. 188-189. 127-140.
- Szász Lajos (2017): A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821-1918). In: Sasfi Csaba és Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 175-187.
- Szász Lajos (2021): Református „ároni” házak és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18-20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozására*. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Budapest. 203-222
- Tóth Kálmán (2021): Kis János Emlékezéseinek újraolvasási lehetőségei. In: Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor (szerk.): *Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (1770-1846)*. Recitii – Evangélikus Országos Gyűjtemény, Budapest. 75-112.
- Ugrai János (2022): Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra. *Korall*, 23(90), 5-25. DOI: <https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.04.001>

Az evangélikus értelmiségképzésről és „túliskolázásról” a dualista Magyarországon

KARÁDY Viktor

Professor emeritus | Central European University The Department of History

MTMT: 10038519 | karadyv@gmail.com

KEYWORDS

- dualism
- social elite
- citizenship
- regional distribution
- schooling

KULCSSZAVAK

- dualizmus
- társadalmi elit
- polgárosultság
- regionális megoszlás
- iskolázottság

ABSTRACT

On Lutheran intellectual training and “over-schooling” in dualist Hungary | Based on a number of statistical indicators, the study examines the position of Lutherans on Hungarian markets of schooling and elite training in the Dualist period. All indicators mobilized confirm the intermediate position of Lutherans within hierarchies of education and modernization between Jewry and other Western Christian clusters. Besides Jews, Lutherans were the only confessional group that could continuously enlarge the reproduction of their intellectual elites engaged in the nation building process during the crucial decades of 1870-1910. Within the regional distribution of the Lutheran population and intelligentsia one observes a decisive “east-west declivity” of sorts, due to the exceptionally high educational scores of Transylvanian Saxons.

ABSZTRAKT

A tanulmány néhány alapvető statisztikai mutató segítségével tárgyalja a hazai evangélikusság helyzetét a dualista kor elitképzési és értelmiségi piacain. Minden jelzés megerősíti a lutheránus népesség köztes helyzetét a polgárosultsági és iskolázottsági hierarchiákban a zsidóság és a nyugati kereszténységhez tartozó többi felekezeti aggregátum között. A zsidóság mellett egyedül az evangélikusok bővítették folyamatosan értelmiségük újratermelését a nemzetépítés szempontjából döntő évtizedekben 1870 és 1910 között. Az evangélikus népesség és értelmiség regionális megoszlásán belül egyfajta „kelet-nyugati lejtő” figyelhető meg az erdélyi százság kiemelkedő iskolázottsági szintje következtében.

Korán eltávozott családi barátunk, Andorka Rudolf – a kitűnő szociológus, és a halála előtti évtizedben a Pesti Evangélikus Presbitérium elnöke – Párizsból (ahol akkor éltem) való első budapesti látogatásaim egyikén, már az 1970-es években felhívta figyelmemet a honi lutheránusság sajátos helyzetére, amennyiben ez minősült a legkorábban és a többen intenzívebben polgárosodott keresztény közösségnek a modern Magyarország társadalomtörténetében. Ő adta kezembe *de facto* a hazai protestantizmus modernkori társadalomtörténetére nézve akkoriban létező és máig fontos könyveket. Azóta számos kutatást folytattam az ország felekezeti megosztottságának szociológiai lenyomatairól a szocialista kor beálltát megelőző viszonyokra nézve. Ezek rendre megerősítették azt az alapvető munkahipotézist, hogy a hazai evangélikusság globálisan, a társadalmi rétegeződésre vonatkozó minden fontosabb jelzés szerint a zsidóság és a többi vallási népesség között helyezkedett el a modernítésre vagy – az itteni historiográfiai hagyomány szerint – a polgárosodásra való készség és hajlandóság szempontjából.¹

Így, a többi között, ki lehetett mutatni, hogy már az elemi iskolai hálózatban is több iskolát tartott fenn az ágostai egyház, s ezekbe több tanuló is járt, mint amit híveinek országos aránya (7,1%) igényelt volna. Ez 1895-ben az összes elemista 8,5%-át és 1910-ben (a közületi hálózat

¹ Jelen tanulmányban az evangélikusság képzési stratégiáit és eredményeit csak konkrét versenytársaival a többi ‘nyugati kereszténnyel’ és a zsidókkal való összevetésben tárgyalom, mivel a keleti keresztények főképp csak Erdélyben és Partiumban vettek részt az elitképzésben – általában együtt is csak az érintett diákság vagy értelmiségi kategória egytizede körüli vagy aluli számában.

terjeszkedése nyomán) a 7,8%-ukat jelentette.² Ráadásul az evangélikus elemekben a lemorzsolódási kockázat is a legcsekélyebb volt a keresztyén iskolák között, bár ez a zsidókét (akiknél gyakorlatilag nem volt kimutatható létszámcsökkenés az első és a negyedik osztály között) nem érte el.³ A középiskolákban az evangélikus tanulók a dualista korban s a régi rendszer legvégéig szintén jelentősen felül voltak képviselve. Egyben tanulóik érettségi szinten végig az átlagosnál lényegesen jobb tanulmányi eredményeket is mutattak fel, néha még – így 1850 és 1880 között – az általában legjobbnak minősített zsidó diákságot is megelőzve.⁴ Igaz, már a 18. századtól fogva középiskoláik hálózata is szélesebbnek bizonyult a többi felekezethez képest, népességszámukhoz viszonyítva.⁵ Ráadásul ezek az iskolák nagyrészt mindig nagyobb fokú nyitottságot mutattak, a többi felekezeti intézményhez képest, a más vallásúak iránt – annyira, hogy nem ritkán magyarul oktató középiskoláikban ez utóbbiak száma (főképp a zsidók) meghaladta a saját felekezeti diákságét. 1900 táján a pesti fasori gimnáziumban a diákságnak csak mintegy harmada volt a fenntartó egyház tagja, s az abszolút többség zsidó volt. Ez országos szinten is hasonlóan alakult a századelőn.⁶ (Igaz, a más vallásúak jóval magasabb tandíj ellenében iratkozhattak be, különösen a fizetőképesebbnek ítélt zsidók).⁷

Az erdélyi „Universitas saxorum” a túlnyomóan (1910-ben 85%-ban) német anyanyelvű, s az ország lutheránusainak 17,5%-át kitevő közönségének az ország összes evangélikus iskolája 29%-át biztosította, mégpedig német nyelvű oktatással. A felsőoktatásban az evangélikus hallgatók nemcsak általában voltak – ahogy később erre még visszatérünk – népességi arányuknál erősebben képviseltetve, de szellemi orientációjuk is markánsabban irányult a „modern” tudományos szakok, így az orvoslás vagy a műegyetemi diszciplínák felé. Összehasonlításuk különösen a reformátusokkal szemben kedvező. 1900 táján ezekre a szakokra több diákot küldtek, mint a kétszer magasabb népességszámú reformátusok.⁸ Az ilyenfajta „modernista”, a zsidóságot megközelítő pályaválasztási stratégia az evangélikus érettségizők továbbtanulási terveit is leképezi a 20. század elejére. Például a továbbra is a leghagyományosabbnak számító teológiai szemináriumokra irányuló keresetük minimálisra csökkent, majdnem olyan elenyésző százalékra, mint a zsidó érettségizetteknél.⁹ A külföldi, elsősorban a protestáns német egyetemek felé irányuló peregrinációban az evangélikus diákság számaránya viszont többszörösen meghaladta népességi részesedését. Még a katolikus Bécsben is azonosítani lehet az evangélikus főiskolások túlképviseltségét, hasonlóan az itthoni egyetemi rendszerben tapasztaltakhoz, amiről a következőkben lesz szó.¹⁰

Az alábbiakban ugyanis néhány, eddig nem publikált, idevágó adatot mutatnék be az értelmiségképzés területén a vizsgálandó dualista korban, majd – szintén kiadatlan táblázati konstrukciók segítségével – tárgyalnám az evangélikus értelmiségképzés sajátos belső sokféleségének dinamikáját a Kárpát-medence nagy régióiban, különös figyelemmel a felekezet etnikai differenciáltságára.

Legelső táblázatunk majdnem az egész korszakon keresztül mutatja be a főiskolai képzésben részesülők számának időbeli alakulását. A kiegyezést követő mintegy három évtizedben,

² A Magyar statisztikai évkönyvek adatai.

³ Egy még kiadatlan kutatási eredmény. Lásd még: Karády, 2002.

⁴ Karády, 2012.

⁵ 1910-ben például a népességben 7,1%-ot képviselő evangélikusok a gimnáziummok 11%-át, a reáliskolák 9,6 %-át tartották fenn az akkori összesen 210-ből. Magyar statisztikai évkönyv, 1910. 363.

⁶ Ennek következtében például az 1910-ben az evangélikus egyház magyar gimnáziumaiban érettségizettek között 61% másvallású volt, míg az erdélyi szász intézményekben 18%. A számítások adatbázisára ld. Magyar statisztikai évkönyv, 1910. 371.

⁷ Karády, 1997. Különösen: 96. és 104-105. Karády, 1990. 229.

⁸ Magyar statisztikai évkönyv, 1900. 362.

⁹ Ahogy ezt egy kutatásom mutatja: Karády, 2000. Különösen: 240.

¹⁰ Karády, 1990. 188.

különösen az 1873-as gazdasági válság után, köztudottan csökkent vagy stagnált a magas szakképzettség iránti globális kereset, s ez már a középiskoláknak akkoriban (különösen az első közületi intézmények megalapításával) bővülő keresletét is kedvezőtlenül érintette. A felsőoktatás beiskolázottjainak nyers számadatai azonban igencsak egyenlőtlenül alakultak az 1890-es évekig, majd a századvégi fellendülés után a világháború előestéjéig. A két nagy nyugati keresztény egyház diákságában az iskolai depresszió egyértelműen kimutatható, de az evangélikusoknál nem, míg a zsidó diákság kereslete végig dinamikus emelkedést mutatott. A közel negyvenéves hosszú ciklus végére a hallgatók római katolikus és református tömbjei 1873 óta valamivel több mint másfélszeres értéket mutattak 1912-ben, de ezalatt az evangélikusoké majdnem megkétszereződött, a zsidóké pedig több mint ötszörösére emelkedett.¹¹

Azonban, ha az egész lakosság növekedésének az ütemét (melyet a táblázat utolsó oszlopa jelez) bevonjuk a képbe, kiderül, hogy a katolikusok fajlagos (népességi egységre számított) felsőoktatási kereslete alig egynegyedével lett magasabb negyven év alatt. A reformátusoké is csak kevéssel haladta meg ezt az értéket, az evangélikusoké azonban ezzel a pontosítással is háromnegyedével izmosodott, nem beszélve a zsidókról, akiknek jelenléte – így mérve is – több mint megháromszorozódott.

Igen súlyos konklúziót váltanak ki ezek a számok a – belügyeire nézve 1867-ben önállóvá vált – magyar állam nemzetépítő elitjéről. Azt fejezik ki, hogy a nemzetépítésben elsősorban résztvevő felekezeti elitek nagyobbik hányada (a középosztály kétharmadát kitevő római katolikusok és reformátusok) egy egész nemzedék alatt nem volt képes még szakképzett rétegeik újratermelésére sem. Azaz az érintett családok összesített szellemi tőkéje lényegében csökkent, majd a korszak végén bekövetkezett beiskolázási hullám két évtizede alatt is alig tudták tudáselitjük bővítésével ennek kiindulási szintjét meghaladni. A fajlagos bővülés már sokkal inkább volt jellemző a nemzetépítés szempontjából igencsak megosztott evangélikusságra, melynek azonban németajkú és szlovák részlegei meglehetősen szelektíven támogatták a magyar nemzetállam tervét, s nemritkán (mint az erdélyi szászok vagy az „ébredő” szlovákok) aktív politikai ellenállást is kifejtettek ellene.

Ilyen körülmények között a korábbi demográfiai állagát végül épphogy megtartani képes „keresztény középosztály” jó részétől nem lehetett elvárni többet, mint hogy betöltse a kiépülő államapparátus különösebb újítást és szellemi tőkebefektetést vagy akár versenyt sem igénylő posztjait. Annál kevésbé, hogy ezeknek családi kapcsolata, rendi presztízse („társadalmi tőkéje”) révén mintegy természetes örököse vagy legalább várományosa volt. Nem véletlen tehát, hogy az új közszolgálatok minden magasabb, sőt még közepes szintjét is (beleértve a kormányokat, a parlamentet és a miniszteriális bürokráciát, különösen ennek kevéssé szakosított alakzatait) a nemesség képviselői tartották kézben.¹²

A nemzetépítő, művelt középosztály jelentősen bővített kitermeléséhez, majd újratermeléséhez leginkább a magyarosodó, illetve a századvégre már túlnyomó többségében elmagyarosodott zsidóság járult hozzá. Nem véletlen, hogy a keresztény diáksággal szemben (akik túlnyomóan a meglévő nemesi és honorácior középrétegek leszármazottai voltak, a birtokos parasztság alig egy-másfél tizednyi részesedésével), a gyorsan bővülő zsidó diákság abszolút többsége a kultúrát váltó, a nemzeti asszimilációt elfogadó kispolgárságból (leginkább kereskedő szülőktől) származott.¹³ Ennek

¹¹ Egy korábbi, s csak az egyetemi diákságra vonatkozó becslés a zsidó hallgatóság bővülését 1873/4 és 1913/4 között nem kevesebbre mint hétszeresére teszi. Ugyanez a forrás a középiskolába járó zsidó diákság expanzióját e korszak alatt 3,6-szorosnak számolja. A két érték összevetése önmagában is jól bizonyítja a zsidó diákság iskolarendszeren belüli mobilitásának intenzitását. Janos, 1982. 178.

¹² Egy részletes számítás 1887-1910-ben a nemzetgyűlés választott tagjai között legalább 62% nemest talált, amit a szerző valószínűsíthető alábecslésnek tekint. Janos, 1982. 110-111, 137.

¹³ Kiadatlan prozopográfiai felméréseink szerint, melyet az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatásával folytatott, s Nagy Péter Tibor és Bíró Zsuzsa közreműködésével vezetett ELITESo8 nevű kutatási projektből nyertünk.

az „új értelmiségnek” (beleértve a csak reáliskolát vagy felső kereskedelmit végzett új „kis középosztályt”)¹⁴ lehetett értelemszerűen köszönni a városok társadalmának és gazdaságának nyugatias rekonstrukcióját és fejlesztését.¹⁵ Az evangélikusság szerepvállalása és pozíciója itt is köztes jellegűnek tekinthető a mobilis zsidó részlegek kimagaslóan progresszív, vállalkozásra és újításra beállított habitusrendje és a többi keresztény aggregátum inkább státusörző, konzervatív, a magasabb iskolázás kereslete szempontjából pedig majdnem stagnáló életstratégiája között.

	1873	1878	1883	1888	1893	1898	1903	1908	1912	felekezeti népesség növekedése, 1870-1910
római katolikus	100	91	75	86	85	113	147	150	169	144%
református	100	71	94	91	85	114	141	57	161	129%
evangélikus	100	126	144	102	109	157	181	203	189	119%
zsidó	100	116	189	245	229	328	464	509	504	168%

* Összes egyetemi kar, szakfőiskola, jogakadémia és teológiai szeminárium, kivéve a kereskedelmi, művészeti és mezőgazdasági akadémiákat.

** Forrás: különböző statisztikai évkönyvek, közlemények, iskolai értesítők és a *Magyar statisztikai évkönyvek* adataiból összeállítva.

1. táblázat

A nyugati keresztény főiskolások és egyetemisták* létszámának alakulása viszonyszámokban
1873 és 1912 között (1873 = 100, válogatott évek)**

	gazda- sági	közhi- vatal	egyház, tanügy	szabad foglal- kozások	együtt	N =	értelmis. összmeg- oszlása %	összné- pesség %
római katoli- kus	39,3	21,8	23,1	15,2	100,0	128 976	47,1	49,3
református	29,0	28,3	25,5	17,2	100,0	35 245	12,9	14,3
evangélikus	39,1	19,1	22,8	19,1	100,0	22 819	8,3	7,1
zsidó	70,3	4,1	4,8	20,8	100,0	63 825	23,3	5,0
unitárius	24,3	30,1	28,6	17,0	100,0	1 600	0,58	0,4
görög katol.	14,1	16,7	49,6	19,6	100,0	9 751	3,6	11,0
görög keleti	18,8	17,3	46,4	17,4	100,0	11 406	4,2	12,8
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		100,0	100,0
N =	118 677	49 130	57 671	48 146		273 624		
%	43,4	18,0	21,1	17,6	100,0			
Budapest	42 766	7864	4340	10 255		65225		
törv.hat város	19 115	8842	5103	7443		40 503		
Bp-en kívül								
más vidék	56 796	32 424	48 228	30 448		167 896		

2. táblázat.

A főbb értelmiségi foglalkozások nagy szektorokban és felekezeti bontásban (1910)

¹⁴ Mindkét „modern” irányultságú (latint nem oktató) és a kiegészítés előtt vagy közvetlenül utána alapított iskolatípusban érvényesült a zsidó diákság túlsúlya – a felső kereskedelmiben 50% és a reáliskolában 35% körüli arányban – az evangélikusok enyhe túlképviseltsége mellett, míg a többi felekezet diákjai mind alulképviselték maradtak. Nagy, 2015. 13. és Magyar statisztikai évkönyv, 1911. 170. és 382.

¹⁵ Karády és Kemény, 2023.

A/

	gazdasági	közhivatali	egyház tanügy	szabad foglalk.	együtt
Budapest	65,6	12,1	6,7	15,7	100,0
törv. hat város Bp.-en kívül	47,2	21,8	12,6	18,4	100,0
más vidék	33,8	19,3	28,7	18,1	100,0
együtt	43,4	18,0	21,1	17,6	100,0

B/

	gazdasági	közhivatali	egyház tanügy	szabad foglalk.	együtt
Budapest	36,0	16,0	7,5	21,3	23,8
thv. Bp. nélkül	16,1	18,0	8,8	15,5	14,8
más vidék	47,9	66,0	83,6	63,2	61,4
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =					273
	118 677	49 130	57 671	48 146	624

3. táblázat
Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	gazdasági, iparforgalmi*	közhivatali*	egyházi és tanügyi*	szabad- foglalko- zás*	összes értel- miség*	8 közép- iskolai osztály össznépes- ségben**	4-6 közép- iskolai osztály össznépes- ségben**	analfa- béták össznépes- ségben**	evangélikus össz- népesség 1910***
Dunántúl	10,1	13,6	16,7	12,7	12,7	12,7	11,0	17,5	19,4
Duna balpart	13,5	16,0	18,8	15,9	15,6	15,5	14,6	26,1	23,4
Duna- Tisza közé*	8,8	9,1	6,7	9,5	9,0	8,3	8,0	12,4	11,5
Budapest	27,0	15,6	5,3	15,9	17,8	20,5	13,9	1,5	3,3
Tisza jobbpart	11,7	12,9	13,1	10,4	12,0	12,2	12,2	9,1	9,2
Tisza balpart	5,3	7,0	8,2	8,4	6,9	6,7	7,5	10,9	10,1
Tisza-Ma- ros szöge	5,2	5,6	4,3	4,4	4,9	4,7	4,3	6,3	5,5
Erdély	17,9	20,9	24,8	22,8	20,6	19,6	28,4	16,3	17,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
nyers számok N=	8916	4351	5202	4350	22819	20 101	16 408	156 063	1 306 384 ****
értelmiség megoszlá- sa %	39,1	19,1	22,8	19,1	100,0				

* Forrás: Magyar statisztikai közlemények 56, 492-603 és 712-781.

** Nagy Péter Tibor által felfedezett statisztikai levéltári források összesített, részben kiadatlan, részben publikált adataiból.
Erre nézve l. Nagy – Karády 2006.

*** Magyar statisztikai évkönyv 1912, 17.

**** A nőnépességgel együtt.

4. táblázat

Az evangélikus értelmiség nagyobb foglalkozási szektorok szerinti és különféle iskolázottsági szintű evangélikus férfi népességek regionális megoszlása (1910)*

További táblázataink az evangélikus értelmiség és az iskolázott, illetve nem iskolázott evangélikus férfi népesség regionális összetételét veszik górcső alá. Minden jelzés itt az utolsó oszloppal való összehasonlításból nyer értelmet, mert ezzel tűnik elő, hogy az oszlopokban és a sorokban lévő értelmiségi kategóriák az össznépességhez képest milyen erősen (alul vagy felül) vannak képviselve az adott táblázati kockákban.

Utóbbi táblázatunk a korszak végére kinevelt értelmiség nagyobb szektorainak helyzetét mutatja be a nagyrégiókban. Az első meglepő eredmény az, hogy a tudástőke elosztására sokak által feltételezett nyugat-keleti lejtőt nem igazolják egyértelműen a táblázat számai. Igaz, a Tiszántúl és az északkeleti Felvidék (mai Kelet-Szlovákia) értelmiségi számai messze leggyengébbek a helyi lutheránus lakosság nagyságához hasonlítva, de az erdélyi adatok kiemelkedően magasak. Az erdélyi értelmiség és a tanult szász népesség aránya minden kategóriában meghaladja a helyi össznépesség arányát, különösen az egyházi és tanügyi, a szabadfoglalkozásbeli értelmiség és az középiskola felső osztályait elvégző (de a 8. osztályhoz még el nem jutó) „kis-középosztály” tagjainál. Azonban szintén feltűnő, hogy az ország régiói között – kiemelkedő műveltségi adatai mellett – Erdélyben is maradt egy jelentős analfabéta részleg, még ha valamelyest kisebbségi is az ottani evangélikusok össznépi arányaihoz képest.

A nyugat-keleti lejtő hiánya főképp a dunántúli számokban érvényesül, hiszen ez a legnyugatibb régió minden számba vett értelmiségi kategóriában alulképviselt. Még váratlanabban hasonló a helyzet a Duna-Tisza közén, ami minden bizonnyal Budapest szívóhatásának tulajdonítható, amennyiben a helyi, magasan iskolázott réteg tagjai a fővárosban jobb életminőséget tudtak biztosítani maguknak, mint a környező vidéken, különösen leszármazottaik iskolázása területén. Budapest iskolaváros a dualista kor végén: 1917/18-ban nemcsak továbbra is az ország főiskoláinak és egyetemeinek nagyobbik részét, de középiskoláinak is 13%-át működtette¹⁶, holott lakóinak száma az országos népesség alig 4,8%-át tette ki.¹⁷ Budapest értelemszerűen az ország legnagyobb értelmiségi piaca is volt, mind a magas közhivatali és politikai, mind a magánhivatali apparátus itteni koncentrációja folytán. Logikus, hogy itt az értelmiség minden kategóriája többé-kevésbé sokszorosan túl is volt képviselve a népességben. Az evangélikusoknál különösen vonatkozott ez, a 2. táblázat alapján, a magángazdasági elitre és a legalább középiskolát végzettekre, akik nem kisorszt főiskolai diplomával is rendelkeztek (bár erre itt nincs adat).

Érdekes, hogy maga a Tiszántúl viszonylag jól szerepel az evangélikus értelmiség szektorainak képviseltségi rangsorában, mivel művelt rétegei itt minden kategóriában szignifikánsan – különösen a tanügyi, egyházi és középiskolás rétegekben – meghaladják a rokon össznépesség helyi arányát. Ráadásul az analfabéták itt legalább szimbolikus eltéréssel alul is maradnak. A Tisza-Maros köze viszonylag kis volumenű evangélikus népessége közepesen, legtöbbször népességi aránya alatt teljesít ebben a rangsorban, míg az írástudatlanság rátája jelentősen túlhaladja az átlagot.

Ezeknek a táblázatból könnyen kiolvasható eredményeknek az összefoglalása nem nélkülözheti azt a nem ritkán felemlgetett munkahipotézist, hogy a számainkban mutatott egyenlőtlenségek messzenenőn (minden más tényező, mint pl. a régiók gazdasági fejlettsége mellett) az evangélikus népesség sajátos regionális szervezettségét biztosító etnikai megosztottságot képezik le. Nyilvánvaló, hogy a majdnem kizárólag németajkú, erős német birodalmi kapcsolatokat ápoló, s értelmiségében nem kis részben az iskolai számrólra minden grádicsát anyanyelven végző erdélyi szász középosztály iskolázottsági előnyei és túlképviseltsége az értelmiségben ezzel a privilegizált állapottal is erősen összefüggött. A német háttér előnyei részletesebb

¹⁶ Mészáros, 1988. 317-321. térképei alapján számolt arány.

¹⁷ Magyar statisztikai évkönyv, 1912. 11-12. adatai alapján számolt arány.

vizsgálatban egyebütt csak nyomokban érhető tetten, bár a nagyrégiók vagy akár a vármegyék szintjén sehol olyan jellemzően, mint Erdélyben. Így (ritka példaként) a 68%-ban németajkú szepességi cipster férfiak 10%-a végzett legalább négy középiskolai osztályt, szemben az északkeleti nagyrégió összesen csak 17%-ban német evangélikusaival, akik között jóval kevesebbnél (6,8%) volt kimutatható ilyen végzettség.¹⁸ Ez eléggé gyenge korreláció, és más, zömmel németajkú lutheránus népcsoportoknál, mint például Moson, Pozsony vagy Sopron megyében, még ilyen sem tűnik elő adatainkból.

Bár az erdélyi viszonyok elemzésében itt nem mehetünk mélyebbre, megjegyzendő, hogy a majdnem színmagyar hátterű erdélyi katolikusok gyakorlatilag az ősi szász kolónia tagjaival azonos iskolai képzettséget biztosítottak maguknak a dualizmus végére.¹⁹ Mindez persze legközvetlenebbül azzal is összefüggött, hogy az erdélyi régió etnikai és felekezeti sokszínűségében kialakult legtöbbször látens, de azért valóságos felekezeti kompetíció – ha ez legtöbbször nem is vett fel antagonisztikus formát – a lelkek megtartására és szerzésére irányuló harc eszközeként a lelkészi és iskolai hálózat aránytalan kifejlését eredményezte. Ennek megfelelően Erdélyben volt található a dualista kor végén az összes középiskola 17%-a az országban,²⁰ a népesség 14,7%-ának szolgálatára.²¹

Ugyanez viszont a tanügyi és az egyházi személyzet különleges súlyát is eredményezte. A gazdasági értelmiség mellett az evangélikusoknál is 1910-ben még a tanügyi és papi személyzet képezte a második legnagyobb értelmiségi kategóriát (22%), s ez a többi keresztény felekezetenél is így volt. A római katolikusoknál 23%-kal, a reformátusoknál 26%-kal és az unitáriusoknál 30%-kal, míg a görög rítusú vallások hívőinél a kategória az összes értelmiség nem kevesebb mint fele arányban volt jelen.²² Nem meglepő azonban, hogy az új középosztálybeli modernizáció végső stádiumát képviselő zsidó értelmiségben 1910-re mindössze 5%-ra zsugorodik a tanügyi és egyházi szolgálatok részaránya. Ha ezeket a számokat egyfajta, a felekezetek által globálisan elért modernizációs szintek mércéjének vesszük, az evangélikusok helyzetét itt is köztesnek találhatjuk az e tekintetben is élenjáró zsidóság és a többi keresztény aggregátum között. Ez utóbbiaknál ezek az arányok egyértelműen kimerítik az egyfajta „modernizációs deficit” kritériumait, mely mögött a mentalitástörténeteszek a dzsentri életmodell dominanciáját azonosíthatják.²³ A leghagyományosabb, még a korai feudális világban intézményesített szakmák fennmaradó viszonylagos túlsúlya – melyekhez a közületi hivatalnokoskodást is hozzá lehet számolni, amennyiben ez is csak részlegesen járult hozzá az iparosodott, modern nemzetállamhoz – elvonta a szaktudást a nemzetépítés alapvető feladatainak elvégzésétől.

A felvázolt iskolázottsági egyenlőtlenségek értelmezéséhez egy részletesebb elemzésben – a többi közt – a helyi felekezeti közösségek gazdasági, foglalkozásbeli rétegezettségét, az iskolai mobilitásra való habitusrendi beállítottságát, az érintett egyházak támogató potenciálját és meglévő iskoláik befogadó képességét, intellektuális vonzerejét is számba kell venni.

Ötödik táblázatunk inkább csak megerősíti és pontosítja korábbi észrevételeinket. Itt persze csak egyes kiemelt, s a társadalmi térben egyértelműen – a tanítók kivételével – az „úri” középosztályba sorolt, érettségizett és a négyéves felsőoktatásban nyert diplomával ellátott értelmiségi kategóriák szerepelnek. (Hiányoznak nevezetesen a gazdasági magántisztviselőség gyakran felsőfokú diploma nélkül aktív részlegei.)²⁴ Ezek között a válogatott kategóriák között

¹⁸ Nagy és Karády, 2006. 122, 158. és 198. adatai alapján számolt arány.

¹⁹ Nagy és Karády, 2012, 286, 298.

²⁰ Mészáros, 1988. 317–321. adataiból számított arány.

²¹ Magyar statisztikai évkönyv, 1912. 12. adataiból számolt arány.

²² Magyar statisztikai közlemények, 54. 740–763. adataiból számított arányok.

²³ Ezt mi is részletesen tárgyaltuk Kemény Istvánnal: Karády és Kemény, 2023. 79–81.

²⁴ Nem véletlen, hogy a mezőgazdasági és kereskedelmi akadémiák az 1900-as évekig, a művészetiak még később sem mindig követeltek a beiratkozáshoz érettségit, s kurzusaik három- vagy kevesebb évesek maradtak, akárcsak a jogakadémiák 1874-ig.

különösen nagy teret foglalnak el a tanítók, másodikként pedig a lelkészek. A klasszikus honorácior szakértelmiség – közép- és főiskolai tanárok, ügyvédek és orvosok – külön-külön itt az összes egyetizede körüli arányban szerepelnek (az 5. táblázat legalsó sora szerint), míg a gyógyszerészek, s különösen a mérnökök ennél is kisebb százalékkal. (Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy a korabeli statisztika csak a magánmérnököket vette számításba, a többi közületi vagy magáncégeknél alkalmazott mérnököt a magántisztviselők közé sorolta.)

A mérnökök csekély számaránya egyébként a többi felekezetenél is szembevetendő. Mivel a mérnökség volt e korban a legutolsó egyetemi hitelesítéssel kanonizált értelmiségi foglalkozás – kielégítendő a pesti Műegyetem 1872-es alapításával az ipari *Gründerzeit*-tal megjelenő kapitalista tőkésítés igényeit –, a szakma expanzióját szintén lehet az értelmiség különböző felekezeti frakcióinak modernizációs mércéjeként minősíteni. Egy ilyen összehasonlításban is azonosítható az evangélikusok köztes helyzete a felekezet mérnökeinek 0,52%-ával az evangélikus értelmiségben: közel az unitáriusok 0,56%-ához, de elmaradva a zsidók 0,78%-ától egyrészt, másrészt jócskán felülmúlva a római katolikusok 0,42%-át és a reformátusok 0,33%-át.

	ügyvéd	lelkész	tanító	tanár	orvos	gyógyszerész	mérnök	együtt	össznépesség 1910
Dunántúl	16,6	19,5	20,7	12,6	11,9	10,6	4,2	17,5	19,4
Duna balpart	22,1	21,2	20,1	10,9	10,9	12,4	5,8	17,8	23,4
Duna-Tisza köze**	7,2	7,8	1,9	5,7	9,4	9,5	4,2	5,0	11,5
Budapest	19,4	0,8	9,3	13,8	19,6	4,4	50,8	10,9	3,3
Tisza jobbpart	12,0	13,7	12,3	16,3	12,1	13,9	5,0	12,8	9,2
Tisza balpart	5,6	3,5	9,3	12,8	5,9	8,8	9,2	7,9	10,1
Tisza-Maros szöge	3,7	4,1	4,6	4,0	3,7	9,2	3,3	4,5	5,5
Erdély	13,3	29,5	21,8	23,8	26,3	31,1	17,5	23,4	17,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	458	930	2444	522	562	273	120	5 309	1 306 384***
összmegoszlás %	8,6	17,5	46,0	9,8	10,6	5,1	2,3	100,0	

* Forrás : mint az 1. táblázatban

** Budapesten kívül

*** Fiume (311) nélkül

5. táblázat

Az evangélikus értelmiség főbb szakágainak regionális megoszlása (1910)*

Az 5. táblázat legfontosabb tanulságai az értelmiségi kategóriák régiók szerinti szokatlanul változatos súlyában rejlenek. Igaz, itt is egyértelmű minden kategóriában – az ügyvédség kivételével – Erdély kitüntetetten magas képviselője, míg a többi régióban sokkal egyenlőtlenebb megoszlást találunk. Mindenesetre sehol sincs egységesen magas vagy alacsony képviseltsége a kiválasztott szakmai csoportoknak, kivéve a főváros már említett elszívó hatását minden kategóriában elszenvedő Duna-Tisza közének.

A Budapest-effektus különösen erős a mérnökségben, amennyiben az evangélikusok között itt koncentráldott a szakma fele (míg a többi nyugati keresztényeknél és a zsidóknál még ennél is többen), s ennek következtében a többi régióban már eleve csak ritka képviselője jutott a kategóriának. E szempontból a másik végletet a lelkészség képezte, mely egyetlen elenyésző képviselővel maradó értelmiségi kategória az ország messze legnagyobb városi központjában. Míg átlagosan egy Luthert követő lelkészre országosan 1405 hívő jutott, Budapesten mindössze 7 pap gondjaira volt bízva a közel fél százezer egyháztag lelki istápolása, azaz 6223 hívő volt formálisan egy címzetes klerikusra bízva. Igaz, az itt nem tárgyalható részletes statisztikákból kiderül, hogy minden felekezetenél megközelítőleg hasonló volt a helyzet, kivéve a fővárosban, ahol a szekularizáció a korszak végén már láthatóan előrehaladott állapotban volt. Vidéken (a törvényhatósági joggal bíró nagyobb városokat is beleértve) ez helyileg csak nyomokban

kimutatható. Budapesten feltűnő még a két legnagyobb szabadfoglalkozásnak, az orvosoknak és az ügyvédeknek a többi kategóriát jóval meghaladó koncentrációja. Ez nagyságrendileg szintén megfelelt a többi keresztény felekezetnél megfigyelhetőnek, bár a zsidóknál a jelenség még intenzívebb volt,²⁵ feltehetően azzal is összefüggésben, hogy a saját hitsorsok szakmai kereslete itt sokkal szélesebb szakmai piacot hozott létre.²⁶

Ebben a viszonylatban érdekes még az, hogy a gyógyszerészek aránya (4,4%) igen kevésbé – a többi tárgyalt kategóriánál feltűnően kevésbé – mutatott fel vajmi túlreprezentációt a fővárosban. Ez tette lehetővé egyfajta markáns kelet–nyugati lejtő kialakulását, amennyiben mind Erdélyben, mind a Tisza–Maros közén és a határos Tiszántúlon (Tisza jobbpartján) az evangélikus értelmiség átlagánál sokkal erősebben voltak jelen az evangélikus patikusok, miközben Közép- és Nyugat-Magyarországon ennek épp az ellenkezője tapasztalható. Az ügyvédek regionális elhelyezkedése részben hasonló képletet mutat, amennyiben az evangélikus szakmabeliek Kelet-Magyarországon látványosan ritkák voltak, akárcsak a Duna-Tisza közén (ami a fentiek szerint a Budapest-effektussal hozható kapcsolatba), de a Tiszántúlon már nem. A tanárok felülreprezentációja Erdélyben valamint a Tisza bal- és jobbpartján minden bizonnyal az evangélikus iskolák földrajzi elhelyezkedésétől is függött. Itt is elég karakterisztikus kelet-nyugati lejtőt figyelhetünk meg, amennyiben az ország nyugati és középső vidékein látványosan kevés volt az evangélikus pedagógus.

Globális elemzéssel, pontosabb helytörténeti vizsgálatok nélkül nemigen lehet továbbmenni az evangélikus értelmiség területi elhelyezkedésének feltérképezésében. Konklúzió gyanánt érdemes kiemelni eredményeink között néhányat, melyek az eddigi kutatásokban és a közvélekedésben nem, vagy nem ilyen konkrét, kvantifikált objektivációkban jelentek meg.

Az evangélikusoknál a dualista korban lezajló értelmiségképzésben általában nem érvényesült a nyugati régiók prominenciája. A sokszor feltételezett nyugat-keleti lejtő helyett a valóság inkább a kelet-nyugati lejtő modellértékű gyakoriságára utal, Erdéllyel az élen, mint a lutheri egyház legerősebb honi értelmiségi képzőhelye. Erdély kiemelt primátusa e téren biztosan összefüggött, bár nem kizárólagosan, a szász egyház kultúrpolitikájával és a németajkú középrétegekben (nevezetesen a paraszt-polgárságban) történelmileg meghonosult művelődési igényekkel és iskolai mobilitással. A felhasznált empirikusan kidolgozott modernizációs skálákon az evangélikus értelmiség státusa rendszerszinten ténylegesen a zsidóság és a többi nyugati keresztény népesség között helyezkedett el (de teljesítményeivel azért mindig sokkal közelebb a többi nyugati keresztényhez, mint a zsidókhoz). Ennek megfelelően magasabb nivójú polgárosultsága révén hozzájárulása a nemzetépítő elit tevékenységéhez, népességi számarányához mérten, felülmúlhatta más keresztény partnereit.

²⁵ A felhasznált statisztikák szerint az orvosoknál 32% és az ügyvédeknel 34%.

²⁶ Miután 1910-ben már az ország zsidóságának közel negyede Budapesten lakott.

Felhasznált irodalom

- Janos, Andrew C. (1982): *The Politics of Backwardness in Hungary, 1925-1945*. Princeton University Press, Princeton.
- Karády Viktor (1997): Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon*. Replika Kör, Budapest. 95-110.
- Karády Viktor (2000): Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. In: Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Multiplex Média DUP, Debrecen. 239-261.
- Karády Viktor (2002): Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció. Felekezetek az elemi iskolai piacon (1867-1946). *Világosság*, 43(8-9), 61-83.
- Karády Viktor (2012): Tantárgy-sajátos alkulturális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tanulmányi teljesítményeiben. *Educatio*, 21(4), 513-534.
- Karády Viktor és Kemény István (2023): *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és utána*. Múlt és jövő, Budapest.
- Karády, Viktor (1990): Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem I. Weltkrieg. In: Karady, Victor – Mitter, Wolfgang (Hrsg.): *Sozialstruktur und Bildungswesen in Mitteleuropa / Social Structure and Education in Central Europe*. Böhlau Verlag, Köln – Wien. 177-207.
- Karády, Viktor (1990): Jewish Over-Schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. In: Karady, Viktor und Mitter, Wolfgang (Hrsg.): *Sozialstruktur und Bildungswesen in Mitteleuropa / Social Structure and Education in Central Europe*. Böhlau Verlag, Köln – Wien. 209-246.
- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Nagy Adrienn (2015): *A felső kereskedelmi iskola fejlődéstörténete Magyarországon, 1867-1945*. Doktori értekezés tézisei [Kézirat], Pécs.
- Nagy Péter Tibor – Karády Viktor (2012): *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*. John Wesley Publisher, Budapest.
- Nagy, Péter Tibor – Karády, Viktor (2006): *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Eastern Slovakia and North Eastern Hungary*. John Wesley Publisher, Budapest.

A soproni evangélikus teológiai akadémia önképzőkörének története a kezdetektől az 1867. évi újjászerveződésig

CSERMELYI József

PhD, Főlevéltáros | Evangélikus Országos Gyűjtemény

MTMT: 10057612 | jcsermelyi@lutheran.hu

KEYWORDS

- 19th century
- Sopron
- student society
- association
- self-education circle

KULCSSZAVAK

- 19. század
- Sopron
- diáktársaság
- egyesület
- önképzőkör

ABSTRACT

The history of the self-education circle of the Lutheran Theological Academy of Sopron from its beginnings to its reorganization in 1867 | In my study, I deal with the history of the first ten years of the student society founded in 1858 at the Lutheran Theological Academy in Sopron. This association, which was founded with the aim of self-education on the one hand, and of promoting solidarity and friendship between students on the other, operated continuously from its foundation until the end of World War II. Its history was rich in achievements, but this is particularly true of the period after 1867, when the different operating mechanisms of the early period under discussion proved in many respects unsuccessful and at one point brought the then not very reputable organisation to the brink of dissolution. I have tried to find an explanation for the reasons behind the founding of the association, since there had been a student association within the Sopron Lyceum before, and to explore the reasons for the ineffectiveness that followed the initial enthusiasm. From the 1864/65 academic year onwards, the membership, which included Ferenc Gyurátz, later Bishop of Transdanubia, strove to be forward-looking in professional terms, but the actual change ultimately required the help of the teaching staff and the support of Bishop Sándor Karsay, among others, which led to the organisational reform of 1867, which led to a much more traditional self-education group, with a teacher-led, thoroughly professional approach.

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a soproni evangélikus teológiai akadémián 1858-ban alapított diáktársaság történetének első tíz évével foglalkozom. Ez az egyfelől önképzési, másfelől a hallgatók közötti szolidaritást és baráti viszonyt elősegítő céllal létrehozott egyesület alapításától kezdve folyamatosan működött egészen a II. világháború végéig. Története gazdag volt eredményekben, ám ez elsősorban az 1867 utáni időszakra igaz, az általam tárgyalt korai időszak eltérő működési mechanizmusa sok tekintetben kudarcosnak bizonyult és egy időben a megszűnés szélére sodorta az akkor még nem túl jó hírnévnek örvendő szervezetet. Igyekeztem egyrészt magyarázatot találni az egyesület megalapítása mögötti okokra, mivel a soproni líceumon belül korábban is működött már diáktársaság, másrészt feltárni a kezdeti lelkesedést követő eredménytelenség okait. Az 1864/65-ös tanévtől kezdve a többek között a későbbi dunántúli püspököt, Gyurátz Ferencet is a soraiban tudó tagság törekedett a szakmai téren is előremutató működésre, azonban a tényleges változtatáshoz végül a tanári kar segítségére és többek között Karsay Sándor püspök támogatására volt szükség, ez vezetett el az 1867. évi szervezeti reformig, amely immár egy sokkal hagyományosabb, tanári vezetés mellett alapos szakmai munkát folytató önképzőkörhöz vezetett.

Bevezetés és a téma kutatása

1858. október 1-jén a soproni evangélikus teológia hallgatóinak egy kis csoportja, összesen 20 fő egyesületet alapított az akkori Líceumon belül működő teológiai intézet „tekintélyének emelésére”. Ötven évvel később, 1909. április 21-én ugyanez az egyesület mint Theológiai Akadémiai Önképzőkör díszközgyűléssel ünnepelte jubileumát, amelynek fényét emelte, hogy a tagságon kívül jelen volt a Líceumtól időközben szervezetileg önállósult teológiai akadémia tanári kara, a testvérintézetek tanári karának és a soproni gyülekezetnek a képviselői, továbbá szépszámu előkelő közönség, mások pedig távirat és levél útján köszöntötték a jubilánst. Az ünnepségnek külön apropót adott a nyugalomba vonult Poszvék Sándor teológiai tanár, az önképzőkör előző

elnökének búcsúztatása, akiről elnök-utóda, Stráner Vilmos, és a kör titkára, Mészáros István is megemlékezett ünnepi beszédében.

Mészáros kiemelte, hogy mitől különleges ez az önképzőkör, amelynek az alapszabályban rögzített célja tagjainak felkészítése a lelkészi pályára, a lelkészi munka mögötti hit és lelkesültség felébresztése és állandó életben tartása. Heiner Géza jegyző felolvasott egy visszatekintést a kör eddigi ötven évének történetéről. Az egyik tag, Nagy Lajos pedig hálaadó himnuszt írt az alkalomra, amely egyrészt elnyerte Rátz Ottónak, az akadémiát fenntartó Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iskolai kisbizottsága elnökének 25 koronás pályadíját, emellett nyomtatásban is megjelenhetett az akadémia 1908/1909. tanévi értesítőjében. A záró beszédet tartó Bacsó Antal, a soproni teológia igazgatója az önképzőkört az intézmény értékes orgánumának nevezte, amely a maga autonóm hatáskörében fejleszti tagjaiban a teológia iránti érdeklődést és a lelkészi teendők iránti érzéket, tehát mind szellemileg, mind gyakorlatilag hozzájárul a lelkészutánpótlás felneveléséhez.¹

Az ünnepségről szóló beszámoló, kiegészítve a hagyományos titkári beszámolóval – amely 1887 óta állandó részét képezi az iskolai értesítőnek² – valóban azt mutatja, hogy az elismerő szavak nem csupán kötelező udvariassági formulák voltak, és az önképzőkör pályázatokkal, helybeli és vidéki vallásos esteken való részvételekkel, a kolozsvári teológuskongresszuson való részvétellel (ahol Mészáros István titkárt beválasztották az ott megalakult Magyar Protestáns Theologus-Szövetség tisztikarába), valamint olyan tekintélyes vendégek Sopronban történő fogadásával, mint John R. Mott, a Keresztyén Diákok Világszövetségének (World Student Christian Federation) főtitkára, a soproni teológiai akadémia falain belül és kívül is jelentős tevékenységet fejtett ki ezekben az években.³ A tagok létszámára sem lehetett panasz, a jubileumi évben 37-en írták be magukat rendes tagként a társulat névkönyvébe, vagyis szinte minden akadémiai hallgató (teljes létszámuk ekkor 42 fő) tag volt.⁴

Jelen írás a teológiai önképzőkör történetének kezdeti éveire koncentrál az 1858. évi megalakulástól kezdve az 1866/67. tanév tavaszi szemeszterében történt újjászerveződésig. A munka természetesen idővel folytatható, hiszen a fenti időszak mindössze alig egyötöde annak az ötven évnek, amelyet 1909-ben megünnepelek. És az önképzőkör története ezzel még korántsem zárult le, hanem mondhatni túlélve saját befogadó intézményét, az 1923-ban a pécsi tudományegyetembe integrálódott soproni evangélikus hittudományi karon is folytatta működését szinte a legvégső időkig.⁵

Mindenekelőtt szólnunk kell a téma forrásbázisáról. A soproni teológiai önképzőkör iratai jelenleg az Evangélikus Országos Levéltárban, a régi (azaz az 1923. évi egyetemi átalakulás előtti) soproni teológia fondjában találhatóak egy külön állagban, amely az aktuális jegyzékben a VI. sorszámot kapta. Levéltári feljegyzések szerint az iratanyag Győrből, a fenntartó Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iratanyagával együtt került Budapestre legkésőbb 1965-ben. Ekkor ugyanis az önképzőkör névkönyve Virág Jenőhöz, az Evangélikus Országos Könyvtárba került.

¹ EOL VI.A.2. (Soproni Evangélikus Teológiai Akadémia) VII. Kiadványok. 52. tétel/a. A Soproni Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Theológiai Akadémia Értesítője az 1908/9. évről. Közzéteszi: Bacsó Antal. Sopron, 1909. 52–65. (A fenti törzsszám szerepel az Arca – Magyarországi egyházi levéltárak közös segédletében, URL: <https://tinyurl.com/mrxa39fp>. Ugyanez a fond a Nagy Lajos által szerkesztett evangélikus levéltári fondjegyzékben még 41. sorszámmal szerepelt. Nagy Lajos: A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke. Budapest, 1983. 16.

² A Dunántúli Ág. Hitv. Evangel. Egyházkerületi Soproni Lyceum értesítője az 1886/7-iki tanévről. Közzéteszi: Müllner Mátyás. Sopron, 1887. 25–26. Az önképzőkörrel már ezt megelőzően is tudósítottak a Líceum értesítői, de elszórtan, nem törekedve tevékenységük részletesebb bemutatására.

³ Értesítő 1908/9. (1. lj.) 65–66. Mott 1909. évi magyarországi látogatásához lásd: Schulek Tibor: A magyar evangélikus ébredés kezdeteiről. Diakónia 10. (1988) 2. sz. 8–9.

⁴ EOL VI.A.2. VI. (A Teológiai Önképzőkör iratai) 40. tétel. A soproni ev. teológiai Önképző Társulat névkönyve. 53. Vö.: Értesítő 1908/9. (1. lj.) 47–49.

⁵ A névkönyvben szereplő utolsó tagnévsor az 1944/45. tanévből származik, a legutolsó bejegyzést pedig Ordass Lajos püspök írta bele az 1946. május 14-i csendesnap-i szolgálat emlékére. EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. 142–144.

Habár Sólyom Jenő levéltári tudományos munkatárs ekkor azt remélte, hogy a visszaadás gyorsan megtörténik, arra egészen 1970-ig várni kellett, akkor viszont már egy kész fondjegyzékbe integrálták a visszakerült névkönyvet.⁶ Az önképzőkör levéltára viszonylag jól átvészelte a 20. század viharait, mind a mai napig rendelkezésünkre állnak például a jegyzőkönyvek, az első érdemkönyvek, és még a korai időszak egy-egy olyan működési irata is fennmaradt, amelynek létezéséről egyébként a jegyzőkönyv is tudósít. Jelen írásban elsősorban a jegyzőkönyveket vettem alapul,⁷ de szükség esetén az önképzőkör állagában, illetve az Evangélikus Országos Levéltár más fondjaiban is kutattam, némileg a rendelkezésre álló szakirodalmat is használtam, azonban ennél kiterjedtebb levéltári kutatómunkát egyelőre nem volt alkalmam végezni.

Soproni önképzőkörök a 19. század első felében

A soproni (illetve a hazai) iskolai önképzőkörök története 1790-ig nyúlik vissza, amikor a Líceumban Kis János kezdeményezésére összesen öt fővel megalakult a Magyar Társaság, amelynek programja a tagság heti rendszerességű, legalább kétórás gyűlésein felolvasandó magyar nyelvű munkákon alapult, amelyeket egymás között megbíráltak. A Magyar Társaság már korán, 1792-ben alkalmazta az ún. *tanárelnök* intézményét Raits Péter professzor megválasztásával, 1793-ban pedig már alapszabályok kidolgozásával törekedtek a rendszeresebb, komolyabb, intézményszerűbb munkára.

Emellett nem hanyagolták el a kapcsolatteremtést, szervezett könyvtárgyarapításba fogtak, járatták csaknem az összes akkor elérhető magyar folyóiratot, színielőadásokat szerveztek, levelezésben álltak a korszak magyar irodalmi és tudományos kiválóságaival, és mecénásaikkal. Tevékenységükkel példát adtak, hogyan tud egy önszerveződő diáktársaság lokális, sőt annál is kiterjedtebb jelentőségre szert tenni.⁸ Később a Líceumban Német (1803–1848), illetve Szlovák Társaság (1840) is alakult.⁹ Ezeket tekinthetjük a teológiai önképzőkör elődjének, persze nem jogelőd, hanem példakép értelemben, ugyanis a többi soproni középfokú iskolában csak ennél később, az 1870-es évektől kezdődően jöttek létre hasonló egyesületek.¹⁰

A teológiai egylet előzményei és alapítása

A teológiai önképzőkör alapítóit, mint már szó volt róla, elsősorban az a cél vezette, hogy egyesületük a teológiai intézet fényét emelje. Ennek magyarázatára Heiner Géza azt a megállapítást tette, hogy a teológiai hallgatók, bár a gimnáziumi szintnél magasabb tudományokkal foglalkoztak, nem kaptak ennek megfelelő tiszteletet a gimnáziumi diákoktól. Mivel ebben az időben a Líceum, vagy ahogyan ekkor hívták, a dunántúli egyházkerület soproni főtanodája több iskolatípust (gimnázium, teológiai intézet, 1858-tól tanítóképezde) egyesített magában, s a gimnáziumi tanulók száma az önképzőkör megalapítását megelőző 1857/58. tanévben 283 volt 13 teológus és 22 seminarista ellenében, elképzelhető, hogy ebből valóban konfliktushelyzetek alakultak ki.

⁶ EOL II.E.08.a (Az Evangélikus Országos Levéltár működési iratai) 37/1970. Lt. sz. A kutatáshoz – munkatársaimnak hála – egy viszonylag részletes, gyakran darabszintű felsorolásokat tartalmazó jegyzék áll rendelkezésre.

⁷ Heiner Géza már említett dolgozata is főleg a jegyzőkönyvek áttekintésével készült. EOL VI.A.2. VI. 44. csomó. B 135.

⁸ Fabiny Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908). In: A soproni líceum. Szerk.: Györffy Sándor – Hunyadi Zoltán. Budapest, 1986. 62–64.; Benkő László: A soproni Nemes Magyar Társaság. A legrégebbi magyar önképzőkör. Soproni Szemle 4. (1940) 2–3. sz. 62–64.; Németh Ildikó: Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Sopron, 2005. 82.

⁹ Fabiny: i. m. 69.

¹⁰ Németh: i. m. 83–84.

Az alapítás időpontja, bár ezt konkrét forrás nem írja, feltételezésem szerint összefügg az iskola létrejöttének előző tanévben megült 300. évfordulójával, amely arra bírhatta a teológusokat, hogy a következő 300 év már a teológusképzés nagyobb megbecsültsége mellett teljen el.¹¹ Az első ülésen szóba került a „Kiss Jánosunk által alapított magyar nyelvemvelő egyesület”, amelynek ügyeiben a régi szokások és törvények szerint kell eljárniuk. Bizonyára a másnap esedékes tisztújítás miatt kerültek szóba az 1851-től Magyar Egylet néven működő Magyar Társaság ügyei, ugyanis a két önképzőkör tagsága részben fedte egymást. Erre utal az is, hogy a következő üléseken nem esett róluk több szó (legalábbis a jegyzőkönyvek szerint).¹² A „német egybeni részvétel” kötelezővé tétele elleni kiállás egyértelműen a neoabszolutizmus németesítő törekvéseire adott reakció volt, mivel a Líceumnak 1850-től egy évtizeden keresztül kellett nehéz küzdelmet folytatnia a magyar tanítási nyelvért.¹³

Az egylet már fél évvel a működés kezdete után nehézségekkel szembesült, az 1859. május 10-én tartott rendkívüli ülésen került szóba, hogy a tanári kar előtt mindenféle rágalmak érik az önképzőkört, ami miatt pár napon belül igazoló iratot szerkesztettek és juttattak el Pálffy József igazgatóhoz. A válasz megnyugtató volt, de ennek ellenére időről-időre újra felbukkant a haszontalanság, sőt a károosság vádja az egyesülettel szemben. Ezeket a vádakokat Heiner Géza csupán a nemes ügyek iránt mindenütt meglévő rosszindulatnak tulajdonította, és részletesen nem foglalkozott velük. Ezt nem kérhetjük számon rajta, még úgy sem, hogy az ő forrásbázisa nagyobb volt a most rendelkezésre állónál, hiszen dolgozata elkészítésekor még éltek néhányan az első évek egyleti tagjai közül. Azonban annak a dolgozatnak, mivel a félévszázados jubileumi ünnepségre készült, az eredmények áttekintése volt a célja, nem pedig a múlt homályába vesző kezdeti nehézségek taglalása. Jelen írásban azonban nem mondhatok le arról, hogy valamiképpen mégis feleletet adjak arra a kérdésre, megalapozottak lehettek-e az egyesülettel szembeni vádak, illetve be tudta-e tölteni azt a célt, amely miatt létrehozták.¹⁴

Kézenfekvő, hogy a kezdeti időket a Magyar Társaság korai tevékenységével hasonlítsam össze.¹⁵ A Magyar Társaság első éveiben elsősorban a nemzeti nyelvben, annak irodalmi alkalmazásában és a nemzeti történelemben való elmélyülésre törekedtek, és csak kevés önálló munkával jelentkeztek, mindazonáltal 1790 óta rendeztek tanév végi ünnepélyeket, amikor egyben a számvetésnek is ideje volt, mert vendégeik előtt tettek jelentést előző évi működésükről.¹⁶ Az önművelés eszközei közül kezdetben az olvasást részesítették előnyben, ezért is járattak folyóiratokat, illetve tették a tagok kötelességévé a könyvtár gyarapítását. A könyvtár használata díjköteles volt, de a tagok a tagsági díjukkal megváltották azt. Emellett az üléseken rendszeresen foglalkoztak irodalmi művek és tudományos kérdések egymás közötti megvitatásával. 1793 után

¹¹ EOL VI.A.2. VI. 44. csomó. B 135. 1.; Tudósítvány a Dunántúli Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Soproni Nyilvános Főtanodájáról az 1857/8-diki tanévben. Sopron, 1858. Fabiny: i. m. 89.

¹² EOL VI.A.2. VI. 38/a. Önképzőköri jegyzőkönyv 1858/59–1867. 4–5.; Németh: i. m. 82. 1858. október 9-én azt a Török Ottó választotta jegyzőjévé a Magyar Társaság, aki előző nap óta a teológiai önképzőkör elnöke volt, vele együtt Magassy Dénes is bekerült mindkét önképzőkör tisztikarába, de a Magyar Társaság tisztségviselői közé ekkor megválasztott Binder Adolf és Torkos László is tagjai voltak a teológusok egyletének is. Tulajdonképpen a teológiai önképzőkör összes alapítója egyben tagja volt a Magyar Társaságnak. A soproni magyar nyelvemvelő egyesület jegyzőkönyve IV. (1855/6–1860/61). 102–104. URL: <https://tinyurl.com/4ayy4csj>

¹³ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 5.; Fabiny: i. m. 86–90.

¹⁴ Uo. 8.; EOL VI.A.2. VI. 44. csomó. B 135. 4–5., 7.

¹⁵ A Magyar Társaság levéltári anyagának nagy része már online is elérhető (URL: <https://tinyurl.com/ms6x7pcn>), azonban a jegyzőkönyvek csak a második, 1806-ban kezdett kötettől hozzáférhetőek, *A Sopronyi Magyar Tanuló Társaság össze szedett munkái. Sopronyba 1792–1806.* című kézirat 1–8. oldalán feltüntetett alapszabályokról pedig első látásra nem lehet megállapítani, hogy azok mikortól hatályosak, minthogy a kézirat – címe ellenére – az 1840-es évekig tartalmaz névbejegyzéseket. (Az óvatosság nem árt, hiszen a teológiai önképzőkör is csupán nyolc évvel megalakulása után fogadott el először alapszabályokat.) Kovács Sándor azonban az első, azaz az 1793-ban kidolgozott alapszabállyal azonosítja. URL: <https://tinyurl.com/3wcttynm>, vö.: Kovács Sándor: A soproni ev. lyceumi magyar társaság története 1790–1890. Sopron, 1890. 8–9.

¹⁶ Benkő: i. m. 65.

az idegen munkák ismertetése a fiatalabbak feladata lett, az idősebb tagok viszont már önálló irodalmi alkotásokat mutattak be. Idővel a politikai és teológiai témakör is teret nyert, az új tagoktól próbamunkákat kértek, 1808-tól kezdve pedig a teológus tagok számára havi egy egyházi beszéd kidolgozását írták elő.¹⁷ Látható tehát, hogy a Magyar Társaság ülései már néhány évvel az alapítást követően határozott munkarend megvalósítására törekedtek és az önképzés fórumaivá váltak.

A teológiai egyesület jellege a megalakulás utáni években (1858–1864)

A teológusok 1858-ban létrejött önképző köre is jó irányba indult, az első ülések alkalmával több fontos határozatot fogadtak el. Döntés született önálló könyvtár létrehozásáról, amelynek felügyeletére a tagok közül egy könyvtárost választottak. Előírták a tagok számára, hogy jótékony céllal heti két krajcárt adományozzon a Gusztáv Adolf egyesület céljaira. Ezt ugyanúgy a tagság soraiból választott pénztárnok kezeihez kellett befizetni, mint a havi tíz krajcáros tagdíjat.¹⁸ A teológusok nem tudtak részt venni a gimnáziumi énekkar munkájában, ezért az egyesületi vezetőség fontosnak tartotta, hogy önálló énekkart is szervezzen, annak elnöki tisztségére a Líceum igazgatóját, énekvezetésre pedig Mösl Lajos szemináriumi tanárt kérve fel. Az énekkari munka fegyelmezettebbé tétele érdekében már a második ülésen bírságot állapítottak meg az igazolatlan mulasztások esetére, Bárány Dénes tagtárs pedig kottapapírt ajánlott fel az énekkari munka számára. Az alapítók szándékának komolyságát mutatja végül, hogy a második ülésen elhatározták, hogy bibliai olvasóórákat fognak tartani, amelyeken az igehelyeket jelesebb teológusok magyarázataival együtt fogják tanulmányozni. A bibliaórák azért tűnnek mai szemmel nézve is jó elhatározásnak, mivel kiemelik az egyesület teológiai jellegét (a Magyar Társaság ülései inkább irodalmi és nyelvművelő jellegűek voltak), míg az énekórák nem feltétlenül jelentettek többet, mintha a tagság a gimnáziumi énekkar óráit látogatta volna.¹⁹

A jegyzőkönyvek tanulmányozása során azonban arra a felismerésre jutunk, hogy az egyesület a kezdeti években nem tudott olyan színvonalú munkát folytatni, amelyet az alapítók maguk elé tűztek, vagy amelyet példaként a Magyar Társaság eléjük állított. Az énekkari munka – noha az első év végén leköszönő vezetőség az utódok lelkére kötötte annak folytatását – már a második tanévben megszűnt, mivel a tagság létszáma az első év végi 23-ról 13 főre olvadt és a következő évek is inkább a létszám csökkenéséről szóltak.²⁰ Poszvék Sándor alapító tag 1867-ben visszaemlékezve ezekre a korai időkre, elismeri, hogy ők épp csak meg tudták kezdeni a munkát, annak eredményességét a teológiát hallgatók alacsony száma és egyéb kedvezőtlen viszonyok hátráltatták.²¹

Némileg a buzgalom is hiányozhatott, ugyanis a harmadik működési év elején még feljegyezték a jegyzőkönyvbe, hogy téma volt az énekkari munka további egy évre történő felfüggesztése, de a negyedik év kezdetén már szóba sem került az ügy, sem pedig 1862. szeptember 3-án, noha akkor 17 főre emelkedett a taglétszám. Egy hónappal később ugyan felhatalmazták Fürst János elnököt, hogy énekórák ügyében egyeztessen Bakó Samu képezdei tanárral, de ennek kimenete-

¹⁷ Kovács: i. m. 11., 17–24.

¹⁸ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 4–5. Az első ülésen még csak heti egy krajcáros ígérvényt tettek jótékony célra és havi hat krajcáros tagdíjról volt szó, azonban ezt a második ülésen (1858. november 3.) megváltoztatták. Az ekkor megemelt díjak ezt követően a vizsgált korszak végéig stabilok maradtak. Uo. 5., 7.

¹⁹ Uo. 5–7.

²⁰ Uo. 19., 24. A tagnévsorok: 1858/59: uo. 3–4., 1859/60: uo. 22., 1860/61: uo. 31., 1861/62: uo. 39.

²¹ EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 15.

léről már nem értesülünk.²² Miközben a Magyar Társaság jegyzőkönyveiből folyamatosan nyomon követhető a gyűléseiken folyó szakmai munka, a teológiai önképzőkör bibliaórái – azt követően, hogy elhatározták azok megtartását – többé szóba sem kerültek, lehetséges, hogy meg sem tartották azokat.

Ezzel párhuzamosan viszont más területeken előrelépés történt. 1861-ben ugyanis arról döntött a tagság, hogy homiletikai gyakorlatok tartása ügyében egyeztet Petrik János Jakab gyakorlatvezető lelkésszel, ennek eredményeképp pedig hét tag lehetőséget kapott rá, hogy vasárnaponként felváltva prédikáljanak az üresedésben lévő harkai gyülekezetben, arról azonban nem tudunk, hogy a prédikációkat előzetesen megvitatták-e egymás között (erre a gyűlések nem jelenthettek alkalmas fórumot, mert nem hetente tartották azokat), illetve elmentek-e Harkára meghallgatni társaik prédikációit. Ismét kapunk hírt arról, hogy hétfőnként bibliaórát tartottak, de meglehetősen szokatlan módon az azokon való részvételt nem tették kötelezővé a tagok számára.²³

A tanév második felében elhatározták, hogy az üléseken foglalkoznak teológiai, leendő lelképásztori témákkal, de ez annyiban merült ki, hogy 1862. május 12-én Guggenberger János felolvasott egy értekezést az úrvacsoráról.²⁴ Amikor 1862. október 2-án felmerült, hogy a tagok önkéntes alapon saját munkát hozzanak és azt felolvashassák, az indítványt leszavazták.²⁵ Év végén mégis úgy döntöttek, hogy ha nem is felolvasóülést, de teológiai eszmecserét fognak tartani, ám az 1863. január 13-i ülésen történt „úrvacsoravita” a kívánalmak ellenére nem talált folytatásra a tanév hátralévő részében.²⁶ Az 1863/64. tanév elején újra megpróbálkoztak a tényleges önképző munkával, azonban a dolog szinte ráklépésben haladt:

- 1863. szeptember 9.: a tagság elfogadja az indítványt, hogy teológiai témában a tagok önkéntesen saját munka felolvasására jelentkezzenek.²⁷
- 1863. október 7.: az elnökre bízzák a munka témájának kijelölését (ugyanakkor fenntartják az ettől való eltérés lehetőségét is). Az elnök az eredendő bűn témáját jelölte ki, Dubovay Vilmos tag pedig önkéntesként jelentkezett.²⁸
- 1863. november 7.: a munkát felolvassák, de vitára már nem jut idő.²⁹
- 1863. december 5.: a vita a jelenlevők egy részének felkészületlensége miatt elmarad.³⁰
- 1864. január 18.: a vitára a félévi vizsgák miatt nem kerül sor, de a vizsgaidőszak utáni szünnapokra összehívznak egy rendkívüli ülést emiatt.³¹
- 1864. február 20.: rendkívüli ülést nem hívtak össze, ezért végül egy rendes ülésen vitatták meg az eredendő bűn kérdését.³²

²² EOL VI.A.2. VI. 38/a. 32., 39., 49–51. Az érdektelenségnek az lehetett a fő oka, hogy a harmadik tanévre senki nem maradt az alapítók közül a tagság soraiban, de Poszvék Sándor volt alapító tagként a harmadik évi első ülésen még jelen volt.

²³ Uo. 40–41.

²⁴ Uo. 44. Ez a döntés feltételezésem szerint összefüggésben állhat a IX. gimnáziumi osztályba járó Kadlecsik Richárd felvételével, akinek idősebb pályatársai be kívánták bizonyítani, hogy jól döntött, amikor osztálytársai véleményével nem törődve jelentkezett az egyesületbe.

²⁵ Uo. 51.

²⁶ Uo. 53.

²⁷ Uo. 61.

²⁸ Uo. 62.

²⁹ Uo. 63–64.

³⁰ Uo. 64.

³¹ Uo. 64–65.

³² Uo. 65.

Látható tehát, hogy egyetlenegy saját munka felolvasása és megvitatása, amely az önképző-kör életében az 1867. évi átalakulást követően rutinszerűvé vált, a működés hatodik évében még oly nagy kihívás elé állította a tagságot, hogy a téma kijelölése és a vita befejezése között több mint négy hónap telt el, noha az előadó „készült”, hiszen a jelentkezését követő ülésre már hozta is a kész munkát. Ennek háttérében részben az ülések kis száma állt. Amennyiben a tanév szeptemberben kezdődött és június-júliusban ért véget, havi egy ülésezéssel összesen 10-11 gyűlést lehetett volna tartani évenként.

Ehhez képest már az első évben is voltak nagyobb szünetek: 1859. január 23-át követően először május 10-én gyűlt össze a tagság, akkor is rendkívüli ülés keretében, az egyesületet ért vádak miatt. Ennek háttérében Török Ottó elnök gyenge egészsége állhatott, a május 10-i ülésről is hiányzott, két nappal később pedig lemondása miatt rendkívüli elnökválasztást kellett tartani.³³ A második és harmadik működési évben még jobban visszaesett az ülések száma, előbb ötre, majd kettőre. Kérdés, hogy 1860/61-ben beszélhetünk-e egyáltalán egyesületi munkáról. A negyedik és ötödik évben tíz gyűlést tartottak, a hatodikban pedig hivatalosan csak hatot. Ez az 1863/64. tanév jelentette aztán az első nagyobb fordulópontot, amelynek nyomán a tagoknak komolyan fel kellett tenni a kérdést, hogy milyen formában akarják fenntartani az egyesületet.

Meg kell jegyezni, hogy a tanév elején az egyesületi tagok általában fogékonyabbak és lelkesebbek voltak a szervezett munka iránt, az erre vonatkozó döntések – kivéve a már említett 1862. április 7-én elfogadott indítványt – általában ekkor születtek. A tagok idővel azzal is szembesültek, hogy a havonkénti ülésezés nem elegendő, ezért 1863. november 7-én elfogadták a havi két ülésről szóló indítványt, ez azonban nem ment át a gyakorlatba.³⁴

A jótéteményeket is fontosnak tartották az alapítók, és bár arra nem térnek ki a bővebben a jegyzőkönyvek, a Gusztáv Adolf egyletnek befizetendő illeték folyamatosan része volt a tagságtól elvárt befizetéseknek.³⁵

A könyvtár gyarapítására viszont nem lehetett panasz, Poszvék Sándor könyvtárnok 1859. május 10-én javasolta könyvtári katalógus felfektetését a gyarapodó állomány nyilvántartása végett, a tagság május 20-án meg is bízta őt annak elkészítésével, ugyanakkor határozat született a könyvbeszerzés anyagi alapjainak biztosításáról, mivel az új tagok számára belépéskor előírták egy forint befizetését könyvtári célokra. Kaptak emellett ajándékkönyveket is, részben Pálffy igazgatótól, részben könyvárusoktól, de még a tagoktól is. Az első év végén már 80 tételes könyvtárral rendelkeztek, Huber Tivadar tagtárs jóvoltából pedig könyvkölcsönzési naplóval is. A könyvtár fontosságát jellemzi, hogy az első év végén maradt pénz a takarékpénztárban „theologiai könyvtár” név alatt rendelték elhelyezni.³⁶ A könyvtár gyarapítása, az ehhez szükséges könyvszekrények és a könyvkölcsönzési szabályok az egyetlen, önképzéshez valamilyen kapcsolódó olyan téma, amellyel ezekben a korai években rendszeresen, csaknem minden ülésen foglalkoztak, többek között a harmadik munkaévben (1861/62) elhatározták, hogy a nemzetközi teológiai irányzatok jobb megismerése céljából ezentúl előfizetnek a Daniel Schenkel professzor által szerkesztett Allgemeine kirchliche Zeitschriftre.³⁷

Feltehetjük a kérdést, hogy mivel foglalkoztak még az egyesület tagjai, akár az üléseken, akár azon túl. Elszórt adatok arra mutatnak, hogy az egyesületre úgy is tekintettek mint egy baráti társaságra. Az egyik alapító Magassy Dénes, miután befejezte soproni tanulmányait, társaival

³³ Uo. 9–10.

³⁴ Uo. 63.

³⁵ Uo. 19., 29–30., 46., 50., 61–63. (passim)

³⁶ Uo. 9–18.

³⁷ A másik ilyen téma az egyleti persely rendszeres ürítése és a pénztári vizsgálatok voltak. Ez természetesen fontos kérdés volt a könyvtár gyarapítása szempontjából, ám a kezdeti években talán túlságosan nagy figyelmet fordítottak rá, miközben szervezett önképző tevékenységet szinte alig folytattak. A külföldi lap előfizetése: Uo. 42.

együtt máris hozzálatott a „tízéves találkozót” megszervezéséhez 1867. május 1–3. közé a pesti Nemzeti Színházba, amelyre az egyesület tagjait is elhívta. Különbözőbb programot a meghívó és a szándéknyilatkozat nem tartalmazott, így feltételezhetjük, hogy az elsődleges cél a régi barátok és ismerősök viszontlátása volt.³⁸ Sajnos ezt a találkozót Magassy már nem élhette meg, 1861. július 8-án az ő halálára emlékezett az egyesület, és határozta el egy külön gyűjtés szervezését, amely összegből végül a Geschichte der evang. Kirche in Ungarn, von Anfange der Reformation bis 1850, mit Rücksicht auf Siebenbürgen című könyvet vásárolták meg a könyvtár számára mintegy Magassy Dénes emlékkönyvként.³⁹ 1862. május 21-én az egyesület részt vett egykori diáktársuk, Rupprecht Vilmos temetésén, október 2-án pedig volt tagtársuk, Süle Sándor büki lelkész haláláról emlékeztek meg, akinek az emlékét ugyancsak egy, az ő tiszteletére megvásárolt könyvvel kívánták megőrizni.⁴⁰ A jegyzőkönyvek és egyéb egyesületi források arra is utalnak, hogy a gyűléseket időről-időre a tagok által közösen elfogyasztott vacsora követte, alkalmasint a város egyik fogadóházában, de ennek rendszerességéről nem maradtak fenn adatok, viszont az 1866 végén kidolgozott, majd elfogadott alapszabály-tervezetbe bekerült, hogy „az ülések után a testvéries egyesülés jelképéül agapék tartandók”.⁴¹ Szintén a baráti közösségek rítusaihoz hasonlított, ahogyan Gombóc Miklós 1866. december 15-i felvétele és névbeírása után megéljenezték, de már Kadlecsek Richárd 1862-ben történt felvételekor is úgy fogalmaz a jegyző, hogy „örömmel fogadtuk baráti körünkben”.⁴²

A megemlékezésekkel kapcsolatban térek ki arra, hogy az egyesületben a jelek szerint igény volt arra, hogy valamilyen formában tartsák a kapcsolatot Sopront elhagyó volt tagtársaikkal. 1862. szeptember 3-án három volt tag jelentkezett levelező tagnak, a velük való „kapcsolatról” azonban egyedül az október 2-i ülés jegyzőkönyve tanúskodik, ahol azt írták, hogy mivel az egyesület nem ismeri a levelező tagok címét, ezért addig nem írnak nekik, amíg ők fel nem veszik az egyesülettel a kapcsolatot.⁴³ 1863. november 7-én is befogadták egy volt társukat levelező tagként, ám ennek kimeneteléről sem maradt fenn több információ.⁴⁴ Az egyleti levéltárban egy levél maradt ezekből a korai évekből, amelyet volt tagtársuknak írtak, de az csupán egy állítólag megígért, de be nem fizetett pénzösszeg elküldésére való felhívás volt.⁴⁵

Összegezve kitűnik, hogy amit Heiner Géza úgy foglalt össze, hogy az egyesület kezdetben a belügyek rendezésével volt elfoglalva, valójában azt takarja, hogy a tagság – a jegyzőkönyvek évenkénti buzdító sorai ellenére, amelyekből úgy tűnik, hogy fontos és eredményes tevékenységet folytatnak – a kezdeti és a tanév elején újra és újra visszatérő lelkesedés ellenére szervezett önképző munkát nem nagyon tudott kifejtetni.⁴⁶ Az egyesület tehát nem öregbítette az akadémia

³⁸ Uo. 26–27. Az okirat Magassy által küldött másolata: EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 2.

³⁹ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 35–36., 40.

⁴⁰ Uo. 45., 51.

⁴¹ EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 3.: „Egyesületünknek legelső gyűlésén, mely [1861.] szeptember 23-án tartatott szokásos agapéval összekötte”. EOL VI.A.2. VI. 38/a. 50.: „a múlt évi [1861/62] utolsó agapé”, 77.: „az első gyűlés be lévén fejezve, ἀγάπη-ra az »Angyal«-ba gyűltek össze a theologiaegylet tagjai”, 86.: „Ezek után az ülés befejeztetett s az egyesület a testvériség poharának ürítésére ment.”. Az „Angyal” alatt minden bizonnyal az Arany angyal fogadóról lehetett szó. Csatkai Endre: A soproni vendégfogadók a 16/19. században. Soproni Szemle 20. (1966) 3. sz. 203. Az alapszabály: EOL VI.A.2. VI. 38/a. 91–95. A rendszeres agapéra vonatkozó 25. pont a legvégén található.

⁴² Uo. 96., 44.

⁴³ Uo. 50–51.

⁴⁴ Uo. 63. Fadgyas József az előző évben másodévesként tagja volt az egyesületnek, azonban időközben nevelőnek ment, ezért a harmadévet magántanulónként teljesítette. Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1863/4-diki tanévben. Közzé teszi: Müllner Mátyás. Sopron, 1864. 23. A neve – a korábbi három levelező taggal ellentétben – szerepelt a jegyzőkönyvben, meglehet, hogy „rendes” tagnak tekintették. EOL VI.A.2. VI. 38/a. 60.

⁴⁵ EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 3. Erről az esetről a jegyzőkönyv is említést tett, bár ott nem írták le pontosan az ügy apropóját. EOL VI.A.2. VI. 38/a. 39–40.

⁴⁶ Heiner: EOL VI.A.2. VI. 44. csomó. B 135. 5. Buzdító sorok: EOL VI.A.2. VI. 38/a. 21., 29–30., 37–38., 47–48., 58–59.

jó hírért, viszont a tagok hoztak néhány olyan döntést is, amely kifejezetten növelte a népszerűségüket az intézményen belül.⁴⁷ Kifejezetten kínos esemény lehetett Hamrák Dániel ügye, aki 1863. május 5-én lépett be az egyesületbe, majd a soron következő június 1-i ülésen már nem is vett részt, ugyanis úgy döntött, hogy kilép. Ezt akkor a tagság nem akarta további alapos magyarázat nélkül elfogadni, június 22-én azonban tudomásul vették.⁴⁸ Összességében tehát az egyesület „haszontalanságával” kapcsolatos külső vádak nem voltak teljesen légből kapottak, mivel első éveiben inkább egy baráti diáktársaság volt, mint valódi tudományos műhely. Ezek a körülmények talán magyarázatul szolgálhatnak egy további problémára is, amellyel az egyesület legkésőbb 1861 óta állandó jelleggel küzdött, mégpedig a tagok inaktivitásával.⁴⁹

Az egyleti munka 1864. évi válsága

Nem teljesen ismert, miért maradtak el a tagok rendszeresen az amúgy is ritkán tartott közgyűlésekről, ennek kiderítése a jegyzőkönyvek nem alkalmasak, ott csupán a tény és az időnként hozott ellenintézkedéseket közölték, más írásos nyom azonban nem ismert. 1864 tavaszán azonban minden korábbinál rosszabb lett a helyzet, ugyanis a harmadéves Lehr Albert elnök sem tartotta már fontosnak a rendszeres szervezett találkozásokat. Meglehet, hogy a teológiai vitaülés fent említett nehézségei szegték kedvét, az is lehet, hogy végzősként a tanulmányaira akart inkább koncentrálni – arra gondolván, hogy akivel megbeszéltnivalója van a tagok közül, azzal közgyűlésen kívül is találkozhat –, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy elnökként csak ő hívhatott össze közgyűlést, de e feladatának már az őszi szemeszterben sem tett kellőképpen eleget (fent szó volt már róla, hogy a tanév elején havi két ülésben állapodott meg a tagság, de február 20-ig mindössze hat közgyűlésre került sor), február 20. után viszont teljesen elmaradtak a gyűlések, és még a tanév végén szokásos záróülés összehívására sem került sor, pedig annak fontos adminisztratív feladatai voltak [pénztár- és könyvtárvizsgálat, a Gusztáv Adolf egyletnek szóló segélyösszeg megállapítása, az egyleti vagyontárgyak (takarékpénztári könyv, könyvtárkulcs stb.) nyári felügyeletének elrendezése]. Fadgyas János jegyző egyértelműen Lehr gondatlanságát nevezte meg a baj fő okozójaként, de úgy tűnik, hogy a tisztikarból az elsőéves Jány János könyvtárnok sem látta el tisztségét kellő szorgalommal. A munkaév lezárása végül a tanévet követően, de még a következő évi első ülés (1864. szeptember 13.) előtt történt meg, minden bizonnyal valamikor szeptember elején, ugyanis Fadgyas János volt jegyzőként számolt be a történelekről. Az előző évi tagok egy rögtönzött, és ezért sorszámmal el nem látott ülés keretein belül igyekeztek képbe kerülni az egylet helyzetével kapcsolatban: Posch Frigyes volt pénztárnok megtartotta beszámolóját, döntés született a Gusztáv Adolf egylet részére kifizetendő összegről, a könyvtár helyzetét azonban senki nem ismerte eléggé, ezért úgy döntöttek, hogy a könyvtárvizsgáló bizottság tegyen majd arról jelentést, mielőtt az új könyvtáros átveszi a feladatát. Úgy tűnik, hogy a „zavaros időszak” nem okozott komoly kárt a könyvtárban – az 1864. szeptember 17-i ülés jegyzőkönyve lakonikus tömörséggel számol be a könyvtárvizsgálati

⁴⁷ Kifejezetten elhibázott döntésnek bizonyult, hogy az önképzőkör 1861. szeptember 23-án elutasította a Líceum szervezeti reformja következtében megalakított IX. gimnáziumi (ún. hittanulói bölcsészeti és jogi) osztály növendékeinek felvételét a tagság soraiba, arra való hivatkozással, hogy az egylet kizárólag hittanulói szellemiségű. Miután pár hónapon belül maga a tanári kar nyilatkozott úgy, hogy az új osztály tagjait valódi teológusoknak tekinti, az egyleti vezetés álláspontja is változott, és az 1862. március 8-i ülésre már meghívták őket, felkínálva a belépés lehetőségét, azonban ekkor már a korábbi elutasítottak részéről hiányzott az igény arra, hogy belépjenek az egyesületbe. Mindössze hárman fogadták el a meghívást, és csak egy fő csatlakozott közülük az önképzőkörhöz. Uo. 39., 43–44.

⁴⁸ Uo. 55–57.

⁴⁹ Először 1861. július 8-án tették ezt szóvá, abban az évben, amikor összesen két ülést tartott az egyesület. Uo. 35.

bizottság jelentéséről – , azonban aggasztó lehetett, hogy az egyesület – megalakulása óta először – a legfőbb büszkeségét jelentő könyvtár felett is elveszítette rövid időre az irányítást.⁵⁰

Hogyan tovább? Az egyesület munkája 1864–1866 között

Az 1864/65. tanévben egyleti tagságukat fenntartó volt tagok számára nyilvánvaló volt, hogy a korábbi évek munkamódszere a továbbiakban nem tartható, az egyesületnek változnia kell ahhoz, hogy valóban elismerésre méltó munkát fejthessen ki. Mindenekelőtt leszámoltak a jegyzőkönyvek tanév előtti bevezetőiben alkalmazott büszke hangvétellel: az 1864/65. tanévi prologust inkább az egyszerűség és a komolyabb munka reménye hatja át, a következő munkaév elejére csak egy kis négysoros buzdító verset írtak, az 1866/67. tanévre pedig teljesen felhagytak a bevezetőkkel.⁵¹ A korábbi „baráti kör”-jellegű természetesen nem kívánták mindenestül feladni, erre utal többek között az agapé szokásának fenntartása, azonban immár valódi önképzőkörré szerették volna formálni társaságukat, hogy az vonzó lehetőséget nyújtson a teológiai akadémia leendő hallgatói számára. A tanév elején Gyurácz Ferenc felhívást tett közzé, amelyben részletezte az egyesület céljait, tagadta a haszontalanság vádját, és a jövőbeli tagtársak számára leírta, hogy hogyan is képzelik el az egyesület keretein belül működő önképzést (teológiai témák kitűzése, előadása és megvitatása). A toborzó munka sikeres volt, a nyolc új tag nem csupán pótolni tudta a távozók helyét, de még némi létszámemelkedést is eredményezett az előző tanévhez képest (17-ről 19 főre). Az első ülésen nagy buzgalommal láttak hozzá a célok megvalósításának, az adminisztratív feladatok mellett kijelöltek egy feldolgozandó teológiai témát, illetve felkérték Dubovay Vilmost, hogy egy, az előző tanévben olvasatlanul maradt munkáját a következő ülésen ismertesse. Határozatot hoztak a gyakoribb ülésezésről is, Gyurácz felhívásában még havi egy szerepelt, az első ülésen már havi kettőről döntöttek.⁵² Dubovay munkájának felolvasása és megvitatása ezúttal mindössze három ülést vett igénybe és október 31-én befejeződött.⁵³ Ezt követően a november 12-i és 26-i üléseken is foglalkoztak teológiai témával, habár mérsékelt sikerrel.⁵⁴ Időközben az énekkari munka újraindításáról is döntöttek, Divald József tagtársat választva meg annak vezetésére.⁵⁵ A szemeszter második felében az önképzőkör tagságát ért támadások miatt ismét előtérbe kerültek az adminisztratív ügyek, de január 14-én ismét sor került teológiai téma kijelölésére, október 21-én és március 11-én pedig határozatot hoztak arról, hogy egyesületi munka keretein belül a tagok hozzák el a következő gyűlésig tartó időszak vasárnapi igehelyeire készített dispositióikat, és olvassák fel azokat.⁵⁶ A második szemeszterben sajnos lankadni látszott a buzgalom, mindössze két gyűlésre került sor (márciusban, illetve áprilisban), de összességében véve az egyesület nagy lépést tett az önképző munka szervezettebbé tétele felé, tehát Fadgyas János elnökké választása – annak ellenére, hogy tagja volt a problémás 1863/64. tanév tisztikarának – jó döntésnek bizonyult.

Az egyesület – létszámának gyarapodása folytán – ebben az évben már a teológiára járó diákok több mint felét tagjai között tudhatta, talán ennek köszönhető, hogy egy ügyben a hallgatók érdekképviselői szervezeteként próbált eljárni.⁵⁷ Nem tudni, hogy vajon ezzel állt-e összefüggés-

⁵⁰ Uo. 66., 71.

⁵¹ Uo. 67., 77.

⁵² Uo. 68–71.

⁵³ Uo. 71–73.

⁵⁴ Uo. 73–74. Gyurácz Ferenc előadását előképzettség híján nem tudták megvitatni.

⁵⁵ Uo. 72–73.

⁵⁶ Uo. 73–75.

⁵⁷ EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 4. E kérvényt nem az egyesület, hanem az összes teológushallgató nevében fogalmazták meg, de az egyesület levéltárában maradt fenn. Arra kérték az igazgatót, hogy mentse fel a teológusokat a latin otthoni munkák alól, mert

ben, vagy az előző tanév problémáival, de 1864 decemberében újra arról szóltak a hírek, hogy az iskola vezetése előtt – mint már utaltam rá – újra panaszok érték az egyesület tagjait.⁵⁸

A következő munkaévben Gyurácz Ferenc lett az egyesület elnöke. A tisztikar többi tagja is rutinosnak számított, Posch Frigyes az 1863/64. tanév óta töltötte be a pénztárosi, Bognár Endre és Schneider Vilmos pedig 1864 szeptembere óta a jegyzői, illetve a könyvtárosi tisztséget.⁵⁹ Öröndöletesen 26-ra gyarapodott a tagok száma, ezzel – fennállása óta először – a létszám meghaladta az első munkaév végének taglétszámát. Továbbra is igyekeztek tartani magukat önképzőköri tevékenységhez, az egyik a különféle teológiai témák önkéntesek általi kidolgozása, előadása, majd megvitatása volt, a másik a vasárnapi perikópákhoz készített dispoziciók egyleti körben való felolvasása. Elhatározták továbbá, hogy minden gyűlést az egyik tag imája nyisson meg. Arról is döntés született, hogy a tagok által készített dolgozatokat bemásolják egy munkakönyvbe, hogy az utókor számára fennmaradjanak. Azt hihetnénk, hogy az új feladatok teljesítése mellett a könyvtár ügyeire már nem jutott idő a közgyűléseken, de ez nem igaz. Sokat segített a havi kétszeri ülésezés, amelyhez az első félévben tartotta magát a tagság, tavasszal azonban ismét csökkent a gyűlések száma (január végéig nyolc, azt követően már csak három ülést tartottak). Az 1864 őszén megkezdett jó irány tehát folytatódott, de még mindig problémát okozott a munka intenzitásának csökkenése a félévi vizsgák után, valamint a hiányzások is.⁶⁰

Az egyesület 1866/67. évi átalakulása

Az egyesület vezetését a tagság egyhangú akaratából az új tanévben a korábbi jegyző, Bognár Endre vette át, a tisztikarból Ihász László jegyző és Hofbauer Pál könyvtárnok régi tagok voltak, Schneller István pénztárnok viszont új. A tagok száma 28-ra növekedett, illetve még decemberben további egy fő csatlakozott. A munkaprogramról szóló határozatok kéthetenkénti ülésezést rendeltek el (ez minimálisan növelte volna az ülések számát), illetve a megnyitó imádságokat. Utóbbira a kijelölt tagnak saját fohással kellett készülnie. Maradtak a teológiai előadások is, önkéntes előadókkal, de előre egyeztetett témákról, hogy a tagság tudjon készülni a vitára. Végül fenntartották a perikópa-dispoziciók felolvasásának szokását is. A könyvtár az évek alatt tovább gyarapodott, ezért a tagság úgy döntött, hogy a takarékpénztári vagyontól jelentősebb összeget fognak kivenni könyvvásárlás, a fűzött könyvek bekötetése és könyvszekrény megrendelése céljából. Fontos adminisztratív döntés volt, hogy a 2. ülésen elhatározták, hogy a korábbi jegyzőkönyvi határozatok egybeszerkesztésével alapszabályokat készítenek.⁶¹

Igény mutatkozott arra is, hogy az önképzőkör immár az egyház nyilvánossága előtt is hírt adjon magáról, a jegyzőt megbízták, hogy a néhai Magassy Dénes és társai által szervezett 1867. májusi teológustalálkozóról szerkesszen hirdetményt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap számára, amelynek apropóján az egyesület is kerüljön szóba.⁶²

Úgy tűnik, ekkoriban az egyesület számára nehézséget okozott az ülések idejének menedzselése, ugyanis Ihász László előadása Pál apostol Zsidókhoz írt leveléről több ülésen keresztül

bár latin nyelvtudásuk hiányosságai indokolták teszik a rájuk kirótt feladatot, de állításuk szerint az olyan mértékben leterheli őket, hogy az a szaktárgyakra való készülés rovására megy. E kérdéssel a közgyűléseken is foglalkoztak és határozatokat is hoztak. EOL VI.A.2. VI. 38/a. 71–74.

⁵⁸ Uo. 74–75.

⁵⁹ Uo. 78.

⁶⁰ Uo. 77–83. Bognár Endre 1865. szeptember 30-án tartott előadása (Egyéni nézetek a papot illetőleg) volt az első, amelyet bemásoltak a munkakönyvbe. EOL VI.A.2. VI. 42/a. Munkakönyv 1865/6–1869. 1–4.

⁶¹ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 84–88. A megnyitó imaszövegek változatos formát ölthettek, Diskay Kálmán például versbe foglalta a sajátját. Uo. 97.

⁶² Uo. 87–88. A megjelent hirdetmény: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 10. (1867) 1. szám (január 6.) 28–29.

húzódott, és miután a végére ért, máris indítványozták a heti ülésezést, de ezt a tagság nem fogadta el. Az alapszabályok egybeszerkesztése sem volt olyan egyszerű, mint várták, ezért a tisztikarból és két tagtársból alapszabály-szerkesztő bizottságot kellett létrehozni. Az általuk kidolgozott tervezetet végül a december 1-i közgyűlés fogadta el. Jelentős változtatás volt a korábbi szokásokhoz képest, hogy az elnök- és jegyzőválasztást a tanév elejéről áthelyezték az előző tanév végére, így a két legfontosabb pozícióba nem kerülhettek elsőévesek. A Gusztáv Adolf egyesület segélyezésén is változtattak, korábban a tagdíj egy részét kifejezetten számukra gyűjtötték, az új alapszabályban viszont azt írták, hogy az önképzőkör „csak tehetsége szerint” segélyezheti a Gusztáv Adolf egyesületet.⁶³

Az egyesületi munkát továbbra is gátolta, hogy minden ülésen voltak hiányzók, olykor nagy számban. Az alapszabályok 9. pontja háromszori elnöki megintést követően lehetőséget adott a notórius hiányzók kizárására, ezt először a január 19-i ülésen alkalmazták Geschrey György ellen.⁶⁴

A jegyzőkönyvekben olvasható nehézségek ellenére a tanév közepére már viszonylag gördülékenyen folyt a munka az 1864 őszen elindított új alapokon. Január 19-én érkezettnek látták az időt, hogy még jobban a nyilvánosság elé lépjenek, és indítványt fogadtak el a félévi vizsgák alkalmából Sopronba látogató Karsay Sándor superintendens és a teológia tanárainak meghívásáról az egyesület közgyűlésére. Ezt bő egy héttel később kiterjesztették a teljes líceumi tanári karra.⁶⁵ A január 29-én tartott rendkívüli ülésen részt vett tehát a superintendens, Radó Ignác kerületi felügyelő, Müllner Mátyás líceumi igazgató, Petrik János Jakab teológiai dékán és Héring János kemeneshőgyészi lelkész.⁶⁶ A látottak összességében jó benyomást keltettek a vendégekben, Karsay jelentkezett egyesületi tagnak és a szokásos belépti díj kétszeresét, azaz két forintot fizetett be, illetve Radó felügyelő is bőkezű anyagi támogatást nyújtott nekik, de szükségesnek látták, hogy a tanácsokkal lássák el a tagságot, hogyan lehetne még hatékonyabbá tenni a munkát. Két dolgot nagyon fontosnak tartottak, egyrészt azt, hogy az egyesület váljék nyilvánossá, másrészt pedig azt, hogy – követve más önképzőkörök bevált példáját – egy tanárt vagy más teológus szakembert kérjenek fel az egyesület és a szakmai munka vezetésére.⁶⁷

A január 29-i közgyűlés legalább olyan sorsfordítónak bizonyult, mint az 1864/65. tanév első ülése, amely a válságos tavaszi félév után romjaiból felélesztette az egyesületet. 1867 elején már szó sem volt romokról, azt kellett eldönteni, hogy a tagság megelégszik-e a korábbi eredményekkel, vagy hajlandó előrelépni a szakmai munka érdekében, még azon az áron is, hogy a tanár-elnökség bevezetésével a korábbi pusztán diáktársasági jelleg intézményesebb és az iskolavezetéshez jobban kötődő formát fog ölteni. A soron következő, február 9-én tartott közgyűlés határozott választ adott: közfelkiáltással tiszteletbeli elnökké választották az építő jellegű javaslatok atyját, Karsay Sándort, illetve a tanítóképző igazgatóját, Pálffy Józsefet tanárelnökké választották. Pálffy azonban nem volt jelen január 29-én, amikor felolvasták az alapszabályokat, így mindenekelőtt azokat kívánta megismerni. Ekkor szembesülhetett a tagság azzal, hogy a szabályzatot még a régi rendszerhez igazítva készítették el, nincs benne kellőképp körülírva a

⁶³ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 88–90.; az alapszabály szövegét lásd: uo. 91–95. A Magyarországi Gusztáv Adolf Gyámintézet 1844–1874 közötti közös pénztári naplójában csak az 1866/67., 1867/68. és 1868/69. működési éveknél találtam kifejezett említést az önképzőköröktől (mint soproni teológiai társulattól vagy egylettől) származó adománynak, de elképzelhető, hogy a többi évben a tagságtól kapott adományt gyűjtőíveken érkezett, egyesektől származó vagy különös bevétel címszó alatt könyvelték el. EOL II.D.1. (A Magyarországi Gusztáv Adolf Gyámintézet iratai) 71. kötet. 152., 178., 204.

⁶⁴ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 93., 97.

⁶⁵ Uo. 98.

⁶⁶ Uo. 99. Müllnerre és Petrikre: Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni líceumról az 1866/7-diki tanévben. Közzé teszi Müllner Mátyás. Sopron, 1867. 8. Heringre: Kertész Botond: Evangélikus lelkészek Magyarországon IV. Dunántúli Egyházkerület (1783–1920). Budapest, 2013. 230. 304. sz.

⁶⁷ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 99., EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 5. (Karsay Sándor dunántúli superintendens levele a teológiai önképző társulathoz, Tét, 1867. márc. 4.)

leendő tanárelnök funkciója. Hamar új, hat fős alapszabály-szerkesztő bizottságot alakítottak, akik két nap alatt, február 13-ra elkészültek az új tervezettel. Azt fel is terjesztették, Pálffy azonban nem találta eléggé kidolgozottnak, ezért kérte, hogy küldjenek hozzá bizottságot, akikkel megbeszélheti a változtatási javaslatait. Az egyesület ezért február 14-én az alapszabály-szerkesztő bizottságot kibővítette két taggal, akik elmentek Pálffyhoz. Másnap a bizottság a közgyűlés elé terjesztette Pálffy kívánalmait, ők elfogadták azokat, és három évre elnökké választották Pálffy Józsefet, akit meghívtak a másnapi rendes közgyűlésre, ahol Bognár Endre leköszönve tisztségéről átadta neki az egyesület vezetését.⁶⁸

Pálffy első indítványként új alapszabályok kidolgozását javasolta, ennek kidolgozására meghosszabbították az alapszabály-szerkesztő bizottság mandátumát, vezetőjeként pedig Pálffy jelölték ki. A kidolgozott tervezetet február 24-én előzetesen elfogadta a tagság, de érvénybe léptetése előtt indítványozták elküldését a superintendentenshez, illetve a líceum igazgatóságához. Eldöntötték továbbá, hogy az eddigi tagnyilvántartási formát (a névsor a jegyzőkönyvbe került be minden munkaév elején) módosítják és a tagok külön névkönyvbe kell, hogy saját kezűleg beírják a nevüket. Fenntartották a megnyitó imák szép szokását, de elrendelték, hogy az imádkozók ülésről-ülésre betűrend szerint kövessék egymást. Létrehozták a titkári pozíciót, amelyre titkos szavazással a volt elnököt, Bognár Endrét választották meg. Őt bízták meg néhány praktikus feladat, mint az új névkönyv, egy új könyvtári jegyzék és egy új jegyzőkönyv beszerzésével, illetve az ő feladata volt a közgyűlések levezetése az elnök távollétében. Új jegyzőkönyvre nem a szervezeti átalakítás miatt volt szükség (az ülések sorszámozása Pálffy elnökké választása és az egyesület névváltoztatása után is folytatódott, illetve az 1909-ben ünneplők is a saját múltjukhoz tartozónak számították az 1858–1967 közötti időszakot is), hanem amiatt, mert az első jegyzőkönyv csaknem teljesen betelt az 1866/67. munkaév gyakori közgyűlései miatt.⁶⁹

Az átalakulással járó adminisztratív többletfeladatok ellenére a rendes üléseken nem hanyagolták el a teológiai munkát. Meg kell jegyezni, hogy az előadások némelyike német nyelven hangzott el, minthogy a magyarországi evangélikus gyülekezetek igen jelentős részének a német volt az istentiszteleti nyelve. A március 2-i üléstől kezdve pedig rendszeresítették egy új feladattípust, az élőlávát, amely neve alapján arra utal, hogy a teológiai témakidolgozások inkább felolvasás jellegűek lehettek, de legalábbis az előadó használhatott írott vázlatot hozzá. A jegyzőkönyvekből egyre többet megtudhatunk az egyes munkák értékeléséről, illetve arról is, hogy érdemesnek tartották-e azokat bevezetni az 1865-ben megkezdett munkakönyvbe.⁷⁰ A március 16-i ülésen egy egyházpolitikai kérdés is terítékre került, Pálffy vitát kezdeményezett az evangélikus lelkészek államkincstári segélyezéséről, amelyről az 1848. évi XX. tc. rendelkezett. Az ilyesfajta viták azonban nem váltak a közgyűlések állandó részévé.⁷¹

A nyilvánosság követelményének megfelelően bevezették a tiszteletbeli, más néven pártfogó, illetve a vidéki tagság intézményét. Előbbibe az egyházi ügyek iránt buzgó egyházi és világi férfiakat vehettek fel elnöki ajánlás és társulati jóváhagyás után, utóbbiba a soproni teológia volt növendékeit, vagy más végzett teológusokat.⁷² A legelső pártfogó tag Karsay Sándor volt, aki

⁶⁸ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 100–103.

⁶⁹ Uo. 102–104. A névkönyv: EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. Az 1867. évi alapszabályban rögzítésre került az önképző társulat bibliai jellegje: „Nem hogy immár elértem volna a czélt, a vagy hogy immár tökéletes volnék, hanem igyekezem, hogyha elértem-e, mellynek okáért is megfogattam a Krisztus Jézustól.” (Fil 3;12) Uo. 3. A titkár vezette az 1867. március 26-i rendkívüli ülést: EOL VI.A.2. VI. 38/b. 6.

⁷⁰ EOL VI.A.2. VI. 38/a. 100–105. A március 16-i ülésen Molnár Pál olvasta fel a hatvanadvasárnapi készített prédikációját. EOL VI.A.2. VI. 38/b. Önképzőkori jegyzőkönyv 1867–1884. 5. Értékelésekre példák: uo. 7–9. Az élőlávát előadás a perikópa-dispositiók felolvasása helyett került be a munkarendbe, azokról az év során többé nem ír a jegyzőkönyv. Szeiler Frigyes és Freyler Károly is német nyelvű munkát olvasott: uo. 8., 11–12.

⁷¹ Uo. 6.

⁷² EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. 4.

március 4-én kelt levelében elfogadta a társulat tiszteletbeli elnökségét és örömét fejezte ki, hogy január végi javaslatait megfogadva szervezték újjá működésüket.⁷³ Pálffy a március 10-i rendkívüli ülésen további 24 főt terjesztett elő pártfogó tagságra, közülük tízen kerültek be a társulat névkönyvébe, köztük Radó Ignác kerületi felügyelő, Kis János győri, Tóth János kemenesaljai és Trsztyénszky Gyula alsó-soproni esperes, a január 29-i sorsfordító közgyűlésen jelen lévő Héring János lelkész, valamint a soproni tanárok közül Domanovszky Endre.⁷⁴ Vidéki tagokat a március 26-i rendkívüli ülésen választottak, összesen 25 főt, közülük nyolcan kerültek be a névkönyvbe, ebből öten korábban önképzőköri tagok voltak: Kund Sámuel, Lágler Sándor, Poszvék Sándor, Takács Ferenc és Támer János.⁷⁵

A társulat szakmai munkájára jó hatással volt, hogy pártfogó tagjai egy része biztosan többnek tekintette a tiszteletbeli tagság elfogadását pusztá gesztusnál. Schneider Károly apáti lelkész például pénzdíjas pályamunkát hirdetett a tagok között „Extra ecclesiam nulla salus” témában, Domanovszky Endre pedig készen mutatkozott személyesen is megjelenni az üléseken.⁷⁶ A társulat sem feledkezett meg külsős tagjairól azt követően, hogy a tagságot elfogadó levelet elhelyezték levéltárukban, hanem május 4-én döntést hoztak arról, hogy elküldik nekik az alapszabályokat, illetve meghívják őket a közvizsgák idején tartandó záróülésre, amelyen az újjászerveződött társulat, titkára révén nyilvánosan számot ad az 1866/67. tanévi működéséről.⁷⁷

Habár az új alapszabályokba az agapé nem került be, az alapítók által elképzelt baráti társaság-eszményt továbbra is fenntartották, az új alapszabály 8. §-a kimondta, hogy a társulat tagjai, mivel egymást testvéreknek tekintik, kötelesek egymás jóhírét védelmezni és a másikat a bajban lehetőség szerint megsegíteni.⁷⁸

A jótékonyság is tovább élt az alapítók szándékai közül, az új alapszabály kimondta, hogy a tagok kötelessége a Gusztáv Adolf Gyámintézet anyagi támogatása, ugyanakkor erre már nem különítik el a tagdíj egy részét. Emellett Pálffy a társulat figyelmébe ajánlotta a pesti evangélikus árvaház segélyezését, amelyet végül a május 30-i jegyzőkönyv tanúsága szerint elfogadtak.⁷⁹

A munkaév vége felé ünnepélyesen sor került a névkönyv használatba vételére (május 30., áldozócsütörtök), a június 12-i utolsó rendes ülésen pedig a szakmai munka mellett sort kerítettek a pénztári és a könyvtári számadások meghallgatására, Mihályi Károlyt ideiglenes könyvtárnokká választották a nyár folyamán érkező folyóiratok átvételére, az elnök pedig a vakáció idejére átvette a társulat pénzeszközeit. Sor került a jövő évi titkár megválasztására is Gombóc Miklós személyében, aki első feladatként átvette a társulat levéltárát, illetve az elnökkel együtt felhatalmazást kapott bizonyos függő számlák kifizetésére. Az új könyvjegyzéket még nem tudták használatba venni a könyvtár rendezetlensége miatt. Nyolc végzős jelezte, hogy jelentkeznek a társulat vidéki tagjai közé.⁸⁰

A záróülésre a teológusok június 17-i vizsganapjának végén került sor, amikor is az előzetes terveknek megfelelően Bognár Endre titkár beszámolót tartott az azévi működésről, ketten teológiai témájú munkát olvastak fel, illetve sor került bírálat felolvasására és négy tag előszavas előadására is. Habár Ihász László jegyző sajnálkozását fejezte ki, hogy pártfogó és vidéki tagjaik közül csupán öten voltak jelen, a társulat elérte a célját, nyilvános cáfolatot adott a működésével szembeni kritikákra. Ezt maguk a tagok is érezhették, ugyanis a vendégek távozása után „a titkár

⁷³ EOL VI.A.2. VI. 45. csomó. C 5.

⁷⁴ EOL VI.A.2. VI. 38/b. 4.; EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. 10.

⁷⁵ EOL VI.A.2. VI. 38/b. 6.; EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. 11.

⁷⁶ EOL VI.A.2. VI. 38/b. 8–9.

⁷⁷ Uo. 10–11., 14.

⁷⁸ EOL VI.A.2. VI. 40. tétel. 5.

⁷⁹ Uo.; EOL VI.A.2. VI. 38/b. 15.

⁸⁰ Uo. 12., 14., 17–19.

és jegyző megköszönve a bizalmat leköszöntek s legutolsó óhajuk nekik csak az, hogy az Isten áldja meg kisdéd egyesületünket, nevelje és gyarapítsa, hogy célját mindig jobban elérhesse!” A munka pedig a következő tanévekben folytatódott, aminek köszönhetően 1909-ben már fennállása ötvenedik évét ünnepelte a soproni evangélikus teológia önképző társulata, amely az első évek nehézségein túllépve külső segítséggel ugyan, de valóban eredményes szakmai műhellyé tudott válni.⁸¹

⁸¹ Uo. 20. A teológiai intézet vizsgaidőpontjáról: Tudósítvány 1866/67. (66. lj.) 22.

Evangelikus gimnáziumok szerepe a főnemesek oktatásában a dualizmus korában – hét intézmény összehasonlító elemzése*

RÉBAY Magdolna

Phd. habil. egyetemi docens | Debreceni Egyetem BTK Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet Neveléstudományi Tanszék

MTMT: 10013716 | rebay.magdolna@arts.unideb.hu

KEYWORDS

- dualism
- hierarchy of schools
- aristocracy
- assimilation
- mobility

KULCSSZAVAK

- dualizmus
- iskolák hierarchiája
- arisztokrácia
- asszimiláció
- mobilitás

ABSTRACT

The role of Lutheran grammar schools in the education of the high nobility in the dualist era – a comparative analysis of seven institutions | In order to map the schooling habits of noblemen during the Dualism period, we examined the data series of pupils of the grammar schools maintained by different institutions in the last decade, based primarily on year books and secondarily on registers. Seven Lutheran grammar schools were included in the study: Budapest, Bratislava, Banská Štiavnica, Békéscsaba and Szarvas, as well as Prešov and Nyíregyháza. We found a decline in the proportion of Lutheran pupils and the development of Hungarian language assimilation. However, there are also significant differences between the schools, which, when all the Lutheran secondary schools are examined, suggest the need for typification. More than a third of the Aristocratic pupils (149 in total in the seven grammar schools) were educated in the Bratislava institution. Half of those who chose to attend the Budapest gymnasium were of Israelite denomination. The majority of the noble students, on the other hand, belonged to the maintaining church and enrolled as public rather than private pupils. A relatively large number changed their status, indicating the flexibility of the aristocrats due to their better financial situation. They typically spent 2-4 years at each school, demonstrating a high degree of institutional mobility.

ABSZTRAKT

A főnemesek dualizmus kori iskoláztatási szokásainak feltérképezése céljából az elmúlt évtizedben különböző fenntartásban álló gimnáziumok tanulói adatsorát tekintettük át elsősorban értesítők, másodsorban anyakönyvek alapján. Vizsgálatunkba hét evangélikus gimnáziumot is bevontunk: a budapestit, a pozsonyit, a selmecbányait, a békéscsabait és a szarvasit, valamint az eperjesit és a nyíregyházit. Megállapíthattuk az evangélikus tanulók arányának visszaszorulását, valamint a magyar nyelvi asszimiláció kibontakozását. Az iskolák között viszont jelentős különbségek is felfedezhetők, amelyek – megvizsgálva valamennyi evangélikus középiskolát – a tipizálás szükségességét vetítik előre. Az arisztokrata tanulók (összesen 149 fő a hét gimnáziumban) több mint harmada a pozsonyi intézményben tanult. A budapesti gimnáziumot választók fele izraelita felekezetű volt. A főnemes diákok többsége viszont a fenntartó egyházhhoz tartozott és nem magán, hanem nyilvános tanulóként iratkozott be. Viszonylag sokan változtattak a tanulmányi státuszukon, ami az arisztokraták jobb anyagi helyzetéből fakadó rugalmasságára utal. Az egyes iskolákban jellemzően 2–4 évet töltöttek el, ami a nagyfokú intézményi mobilitást bizonyítja.

Bevezetés

A főnemesek dualizmus kori iskoláztatási szokásainak feltérképezése céljából az elmúlt évtizedben különböző fenntartásban álló gimnáziumok tanulói adatsorát tekintettük át elsősorban értesítők, másodsorban anyakönyvek alapján. Vizsgálatunkba hét evangélikus gimnáziumot is bevontunk: a budapestit, a pozsonyit, a selmecbányait, a békéscsabait és a szarvasit, valamint az eperjesit és a nyíregyházit.¹ Tanulmányunkban összegezzük korábbi eredményeinket. Arra

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2024. szeptember 22.

¹ Rébay, 2017a, 2017b, 2018a, 2018b, 2018c.

vagyunk kíváncsiak, hogyan jellemezhető az egyes iskolák társadalmi háttere (felekezet és anyanyelv), s a diákok közt hányan rendelkeztek a főnemesi címmel, mi jellemző a tanulmányaikra. Először azonban a gimnáziumok történetéről adunk egy rövid összefoglalást.

Evangélikus középiskolák a dualizmus korában

A magyarországi evangélikus egyháznak 1917/18-ban 22,5 fiú-középiskolája volt (lásd 1. térkép). A fél a rimaszombati gimnáziumot takarja, amelyet a református egyházzal közösen tartott fenn. Az iskolák közül 7 Erdélyben – Beszterce, Szászrégen, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Nagyszeben és Brassó településen – működött. Ezek mindegyike német tananyagról volt, hiszen az erdélyi evangélikusok közt a szászok többséget alkottak. A másik négy evangélikus egyházkerület területén is éltek a magyar mellett jelentős számban német és/vagy szlovák ajkú hívek. Az egyház egyes iskolái ezért – elhelyezkedésük függvényében – a XIX. század első felében még többnyelvűek voltak.

1. térkép

Evangélikus gimnáziumok Magyarországon 1917/18-ban

Forrás: Mészáros, 1988. 314. (Saját szerkesztés. A települések a körök középpontjában.)

A Dunántúli Egyházkerület területén a dualizmus korában három gimnázium működött: a soproni, a felsőlövői és a bonyhádi. A bonyhádi gimnázium magyar, a soproni 1861-től magyar és német, 1883-tól magyar, a felsőlövői német, majd 1880-tól magyar és német nyelvű volt. A Bányai Egyházkerület területén öt evangélikus gimnázium állt fenn (székhelyük: Besztercebánya, Aszód, Budapest, Szarvas, Békéscsaba). Az utóbbi négy magyar tanítási nyelvű volt, a besztercebányai 1868-tól szintén magyar, de az alsó osztályokban a szlovákokat segédnyelvként használták. A Dunáninneni Egyházkerület területén két gimnázium várta a jelentkezőket: a pozsonyi és a selmecebányai. Előbbi 1862-től magyar és német, 1868-tól magyar nyelvű volt. Utóbbi 1861-től háromnyelvű (magyar, német, szlovák), az 1870-es évek elejétől pedig magyar, de a tanárok

használhatták a németet és a szlovákot is. A Tiszai Egyházkerületnek 5,5 gimnáziuma volt. A délebbre fekvőkben (Rozsnyó, Rimaszombat, Nyíregyháza) a diákok magyarul tanultak. Késmárkon és Iglón ugyanazt a rendszert vezették be 1861-ben, illetve 1868-ban: az I–II. osztályban németül, a III–IV.-ben németül és magyarul, a felsőbb osztályokban magyar nyelven folyt az oktatás. Az eperjesi gimnázium 1861-től háromnyelvű volt, 1875-ben magyar lett a tanítás nyelve, de segédnyelvként a másik két nyelvet is használták.²

Összegezve: Erdélyben és Felső-Magyarország középső részén igen sűrű volt az evangélikus középiskolai hálózat, s az erdélyi iskolák kivételével a német – és részint a szlovák – polgárság asszimilációja, valamint az állami kulturális politika hatására az államnyelv fokozatosan teret nyert ezekben az intézményekben. Az alábbiakban hét gimnázium történetére fókuszálunk. Ezek: a békéscsabai, a budapesti, az eperjesi, a nyíregyházi, a pozsonyi és a selmecbányai.

A hét evangélikus középiskola rövid története

A békéscsabai gimnázium vázlatos története

A 19. század elején a főleg földművesek által lakott Csabán csak elemi iskolák voltak, az intézményhálózat 1841-ben polgári iskolával bővült. 1855-ben a városi értelmiség megbízta Breznyik János gimnáziumi tanárt,³ hogy gyermekeiknek tandíj ellenében középiskolai oktatást nyújtson. Az első évben előkészítő és első, a második évben már második osztály is indult. Az intézmény reáliskolai jellegű volt, a tanítás nyelve a magyar lehetett. A magánjellegű iskolát az alapítók az evangélikus egyházközség felügyelete alá helyezték, így remélve annak szabad működését.

1860/61-ben az intézmény Békéscsaba város anyagi támogatásával és az evangélikus egyházközség fenntartásában 4 osztályossá vált és kettős funkciót nyert: a diákok kb. kétharmada gimnazista, kb. egyharmada realista volt. A presbitérium 1870-ben polgári iskolává alakította át. A továbbra is magyar tanítási nyelvű intézményben latint is oktattak azok számára, akik át akartak lépni középiskolába. A változás valóban a tanulói létszám emelkedését hozta. A Békés-Csanád vármegyei tanfelügyelő 1871. évi látogatásán megfogalmazott kritika hatására, miszerint az iskola a tananyagot tekintve inkább gimnázium, mint polgári, már 1871-ben „reálgymnasium” nevet kapott. Ismét két tagozatot alakítottak ki a választható tárgyak segítségével, a gimnáziumit és a reáliskolait. A realista tanulók száma azonban folyton csökkent, így 1876-ban a presbitérium ennek az iránynak a felszámolását határozta el. Ezt követően ismét algimnázium cégér alatt működött az intézmény.

Az 1883. évi középiskolai törvény az iskolákra nézve jelentős anyagi megterhelést jelentő előírásokat tartalmazott: bővíteni kellett volna a tanári kart, javítani az elhelyezésem, a felszereléseket fejleszteni. Mikor már a nyilvánossági jog elvesztése lett a tét, a város 1891-ben megszavazott 2500 Ft-os évi támogatása segítette ki a fenntartót. 1892-ben egészítették ki a régi épületet, 1895-ben pedig döntés született az intézmény nyolcévesre bővítéséről. Az V. osztály 1897/98-ban nyílt meg, majd folytatólagosan a többi. 1900-ban új épületbe költözött az iskola.⁴

² Mészáros, 1988. 151–281, 314.

³ Később a selmecbányai evangélikus főgimnázium igazgatója lett.

⁴ Kruchió, 1980. 86–90; Domokosné és Molnár, 1980. 99–105; Szepesi, 1980.; Bukovszky, 1896. 7–72.

A budapesti gimnázium vázlatos története

Pesten csak a türelmi rendeletet követően kaphattak a protestánsok polgárjogot. Ezután szerveződtek meg a protestáns gyülekezetek, az evangélikusoké 1787-ben. Gyermekeik oktatása céljából egy évre rá elemi iskolát létesítettek. Az egyháztagok száma növekedett, felmerült az igény magasabb szintű képzést nyújtó intézmény iránt, ezért 1811-ben két grammatikai osztály, 1821-ben pedig III. gimnáziumi osztály nyílt. Ezzel az iskola kisgimnáziummá vált. Két év múlva ún. humanitási osztály is indult, ami a nagygimnáziummá való átalakulást jelentette. A német tanítási nyelvű intézmény 1847-ben magyarrá vált.

Az 1849-ben kibocsátott *Organisationsentwurf* szigorú és költséges feltételeinek a fenntartó csak 4 osztályos algimnázium esetén tudott eleget tenni. A gimnázium 1854-től ebben a formában működött tovább. Ekkoriban kétnyelvű (német-magyar) volt, s hamarosan újra magyar nyelvűvé vált. Az 1870-es évekre az egyházközség megteremtette az iskola fejlesztésének anyagi feltételeit. Megnyílt a VII. (1871/72.), majd a VIII. (1872/73.) osztály. Ugyanekkor megtartották az első érettségi vizsgát. A nagy kereslet miatt egyre több párhuzamos osztályra volt szükség. Az így előidézett zsúfoltságnak az intézmény Városligeti fasorba történő költözése (1904) vetett véget. A kitűnő tanári karnak köszönhetően a gimnázium az elitképzés fellegvára lett, ahonnan a politikai, tudományos, kulturális élet vezéralakjai kerültek ki.⁵

A eperjesi evangélikus gimnázium vázlatos története

Az eperjesi evangélikus iskola története egészen a 16. századig vezethető vissza. 1531-ben vette át az evangélikussá lett városban az iskola vezetését a lutheránus egyház. Az intézmény egyre erősödött, idővel felsőfokú képzést is nyújtott a teológiai és a jogi tagozatán, s ennek köszönhetően 1667-ben elnyerte a kollégiumi rangot. Fejlődése azonban megtorpant, a protestánsüldözés és a politikai események hatására nehéz évtizedek következtek. 1661–1682, 1687–1705 és 1711–1785 között idegen kézen volt. 1785-től kezdve ismét az evangélikus egyház működtette eredeti funkciójának megfelelően. A kollégiumot 1804-ben egyházkerületi jelleggel ruházták fel, ami az újabb megerősödéséhez vezetett. 1811-ben jogakadémiával, 1852-ben teológiai akadémiával egészült ki, 1873-ban pedig tanítóképző nyílt a keretei közt. Hogy az előírásoknak megfelelhessen, a fenntartó kérésére 1886-tól államsegélyben részesült. 1887-ben leégett, hamarosan azonban sikerült megfelelő épületet emelni számára. Az iskolát jelentősége miatt Tarca-parti Athénnek is nevezték. A magyar szellemi és politikai élet számos ismert alakja tanult falai közt, így gróf Thököly Imre, Kossuth Lajos, Henszlmann Imre, Dessewffy Arisztid, Kazinczy Gábor és Pulszky Ferenc.⁶

A nyíregyházi gimnázium vázlatos története

A nyíregyházi gimnáziumot 1806-ban alapították ún. professzori iskolaként, amely elemi szintet meghaladó képzést nyújtott. 1854-ben működését az állam minőségi okokra hivatkozva betiltotta, ezért az elemi iskola keretében – rejtve – folytatódott a munka. Nyilvános közép fokú iskolára azonban szükség volt a városban, ezért 1861-ben az evangélikus egyházközség algimnázium létesítése mellett döntött. Mivel a város vezetése is fontosnak tartotta megnyitását, támogatásban részesítette az intézményt, amelynek köszönhetően négyosztályos algimnázium-

⁵ Zomboryné, 2000. 9-40; Gyapay, 1989. 5-87; Batizfalvy, 1895. 98-99.

⁶ Gömöry János (1994): Eperjes és az Evangélikus Kollégium története. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest. ISBN: 963-04-4394-5 URL (részlet): <https://tinyurl.com/nss2fswk>; Gömöry, 1933. 7-48, 69-71; Hörk, 1896. 222-434.

má fejlődhetett (1864/65-ben). 1867-ben megkapta a nyilvánossági jogot, majd néhány évig előkészítő és négy gimnáziumi osztállyal működött. 1874/75-ben V., egy évre rá VI. osztállyal egészült ki. Az újabb bővítés kb. tíz év múlva kezdődött: 1886/87-ben megnyílt a VII., 1887/88-ban pedig a VIII. osztály. Ekkor megtartották az első érettségi vizsgát is. Még ezt megelőzően – pontosabban ennek anyagi feltételeként –, 1886-ban a fenntartó szerződést kötött az állammal. A segély feltételeként 1888-ban új épületet kapott az intézmény, amely azonban hamar szűknek bizonyult. Hogy a párhuzamos osztályokat el tudják helyezni, Alpár Ignác tervei alapján – újra államsegélyt igénybe véve – kibővítettek. Az új épületet 1907-ben adták át az új tornacsarnokkal egyetemben. Az iskola leghíresebb tanulója Krúdy Gyula volt.⁷

A pozsonyi gimnázium vázlatos története

Pozsonyban az evangélikus egyházközség megalakulása után hamarosan Sturm rendszerét követő iskolát alapított: ez elemi, gimnáziumi, valamint filozófiai és teológiai képzést egyaránt nyújtott. Az intézmény 1607-ben kezdte működését, amely politikai okokból 1672-től rövid ideig szünetelt. 1682-ben kezdték meg újjászervezését. Különösen sokat köszönhetett Bél Mátyásnak, aki 1714 és 1721 között a rektora volt. Az iskolát a magyarországi evangélikus tanintézetek anyaiskolájának tekintették. Fenntartója ugyan a pozsonyi egyházközség volt, tanügyi tekintetben azonban sokáig az egyetemes gyűlés fennhatósága alá tartozott.

Az intézmény a 19. században is három tagozatból állt, hivatalosan annak közepétől hívták líceumnak. Az akadémiai szint 1815-ben jogi képzéssel egészült ki. 1847-ben az elemi iskolai tagozat önállósult. Mivel a gimnázium nem felelt meg az Entwurf előírásainak, 1851-ben elvesztette a nyilvánossági jogát. A fenntartó egyházközség ezt követően mindent megtett a fejlesztése érdekében, s nyolcosztályossá bővítette. Ennek ára a jogi képzés feladása volt. Az első érettségi vizsgát 1861/62-ben tartották. Az oktatás fokozatosan magyar nyelvűvé vált, de még az 1870-es években is használták a német nyelvet a tanórákon.

1882-ben a teológiai tagozat önállóvá vált, akadémivá szerveződött. A líceum nevet a gimnázium tartotta meg. A középiskolai törvény elfogadását (1883) követően a fenntartó egy ideig önerőből próbálta fejleszteni az intézményt. A követelményeknek való megfelelés kénysze-re miatt azonban végül úgy döntött, hogy az állam segítségét kéri. 1895-ben létrejött a szerződés a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az iskola vezetése közt: a gimnázium fenntartási államsegélyben, valamint építkezési segélyben részesült. Helyszűke miatt ugyanis szükségessé vált új épület felhúzása. Ebbe 1896-ban költözhetek át, az új tanév már itt kezdődött. Az építkezés hamarosan folytatódott, 1901-re elkészült az új, 120 férőhelyes internátus.⁸

A selmecbányai gimnázium vázlatos története

A német lakosú Selmecbányán hamar elterjedtek Luther tanai. Az evangélikus iskola 1528-ban már biztosan működött. Fenntartója a városi tanács volt. Az intézmény első fennmaradt tanrendjéből kiderül, hogy négy osztállyal rendelkezett, a tanítás nyelve a latin volt, de az alsóbb osztályokban a németet is használták. Az ellenreformáció jegyében 1673-ban az iskolát bezárták, 1678-tól ismét működhetett rövid ideig. 1682-ben, az evangélikus egyház újjászervezését követően, az intézmény felekezeti fenntartásba került, a többségében katolikussá vált város tanácsa pedig segélyben részesítette. 1747-től 1777-ig a felső osztálya nem működhetett.

⁷ Bánszki, 1993. 5-8; Nádorvári, 2006. 9-13.

⁸ Plachy és Pirchala, 1904.; Fukári, 2003. 19-83; Mészáros, 1988. 241-242; Értesítő Pozsony, 1900/01. 138; Markusovszky, 1896. 591-602.

1808-ban a Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűlése kerületi iskolává nyilvánította. 1816-tól az evangélikus egyetemes gyűlés is vállalta az iskola anyagi segítségét. Ekkortól három fenntartója volt tehát, de az egyházközség igazgatása alatt állt. (Utóbbi 1859-ben változott meg az egyházkerület jogainak a kiterjesztésével. Ezt követően az iskolai választmány tagjainak a felét a gyülekezet, másik felét az egyházkerület delegálta.) A gimnázium 1841-ben jogot nyert a líceum név viselésére. 1847/48-ban magyar lett a tanítás nyelve, ennek ellenére a szlovák és a német nyelv is használatban maradt.

Az Entwurf kibocsátását követően a gimnázium elvesztette nyilvánossági jogát, anyagi okokból nem tudott ugyanis a feltételeknek megfelelni. Ennek ellenére átalakították nyolcosztályossá. A fejlesztések eredményeként a nyilvánossági jogot visszakapta, 1881-ben a gimnáziumban tanítóképzés is indult. A képzős diákok csak a pedagógiát és a zenét tanulták külön, a többi órájuk közös volt. Az intézmény, megerősödése érdekében, államsegélyt kért, amelyet 1887-től kapott meg. 1894-ben átkerült a Dunáninnen Evangélikus Egyházkerülethez. Az egyházkerületi segélyt átvállalta az evangélikus egyházegyetem.⁹

A szarvasi gimnázium vázlatos története

A szarvasi gimnázium alapítását a Békés-Bánáti Evangélikus Egyházmegye¹⁰ 1802. nyári közgyűlése határozta el Boczkó Dániel szarvasi lelkész kezdeményezésére, arra hivatkozva, hogy az alföldi evangélikusok számára létre kell hozni latin iskolát. Már 1802 őszén megnyílt, de az első évtizedekben Mezőberényben működött. Úgy gondolták ugyanis, hogy e háromnyelvű (szlovák, német, magyar) település jó nyelvgyakorlási lehetőséget nyújt az ifjaknak. A falu csendességével, egyszerűségével pedig megfelelő közeget biztosít erkölcsi fejlődésükhöz.¹¹

Az intézmény kezdte kinőni a kereteit, a változtatás szükségessége találkozott a szarvasiak kezdeményezésével, akik költözést javasoltak. A gimnáziumtól a község regionális kulturális és gazdasági szerepének megerősödését várta. A tanítás 1834-ben kezdődött meg Tessedik Sámuel üresen álló egykori iskolájában. A mindenképpen kedvezőbb anyagi helyzet ellenére az iskola hamar hanyatlásnak indult. A fejlődést Vajda Péter 1843. évi igazgatói kinevezése hozta meg. Új tanári állásokat szerveztek és megreformálták a tananyagot, valamint áttértek a teljesen magyar tanítási nyelvű oktatásra. A bölcsészeti-teológiai tanfolyam indításával líceummá váló intézményt az egyházkerület sajátjának ismerte el.

Az egyházmegyei közgyűlés vállalta, hogy az Entwurf szigorú követelményeinek eleget tesz, s így megőrzi a főgimnáziumi státuszt. 1858-ban előkészítő osztály nyílt, amely 1867/68-ig működött. Az 1860-as években jelentős fejlődésen ment keresztül az iskola, amely megkapta a nyilvánossági jogot, valamint az érettségi tartásának a jogát.

1860-ban tanítóképzést indítottak intézményi differenciálással: az utolsó két osztályban elkülönülő tantervvel. 1864-től három éven keresztül plusz egyéves képzést kínáltak a „tanítójelölteknek”. 1867/68-tól a négy felső osztályba került a tanítóképzés, a követelmények növekedésével a gimnáziumétól mind inkább eltérő tartalommal. Az egyre távolodó ág 1907-ben lett önálló. 1872-ben befejeződött az iskolaépület átalakítása, bővítése, ami lehetővé tette a tanulói létszám emelkedését.

Minden fejlesztés dacára az 1883. évi középiskolai törvénynek az iskola önerőből már nem tudott megfelelni. Többször is kért és kapott ideiglenes fenntartási államsegélyt, mígnem 1895-ben megszületett a megállapodás. Ekkor a fenntartó is változott: a békésiből alakult három

⁹ Hlavatsek és Király, 1896. 5-8, 21-25, 42-99.

¹⁰ A két egyházmegye 1836-ban kettévált, az iskola fenntartója ezzel a Békési Egyházmegye lett. Nádor, 1934. 21.

¹¹ Nádor, 1934. 5-10, 24-25; Benka, 1895. 6-22.

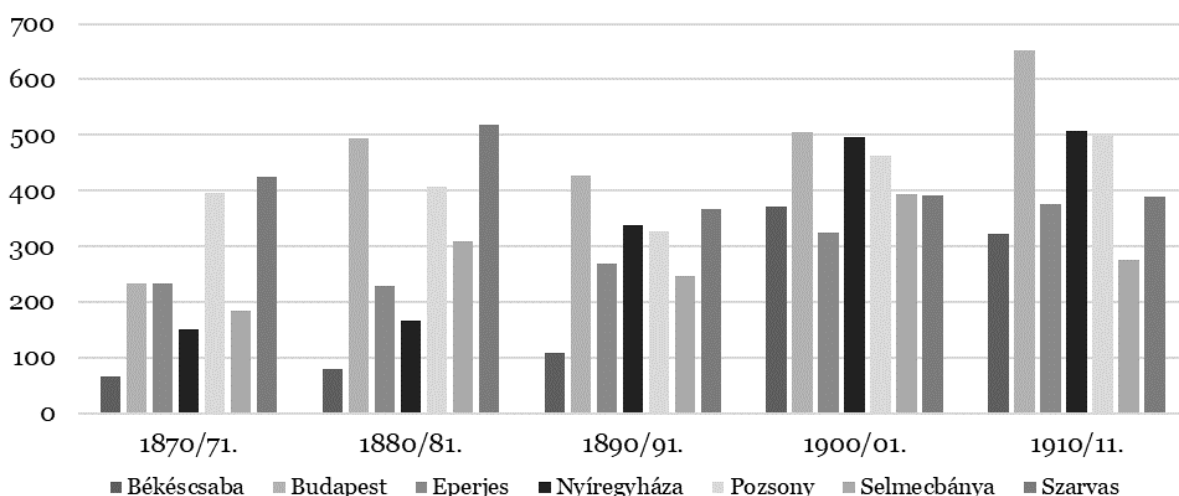
egyházmegye (Arad-Békési, Békési, Csanád-Csongrádi) tulajdonába került. Mivel a régi épület szűkké és célszerűtlenné vált, az új pedagógiai és egészségügyi követelményeknek nem felelt meg, a VKM új emelésére kötelezte a fenntartókat, amely 1906-ra készült el.¹²

A vizsgált középiskolák társadalmi hátterének néhány jellemzője

Tanulói létszám a hét középiskolában

Az első ábrán a beiratkozott diákok – nyilvános és magántanulók – számát láthatjuk az egyes iskolákban tízéves bontásban.¹³ Ezek az adatok azt mutatják, hogy többségében hullámzott a tanulók száma. Egyetlen kivétel – a kiválasztott éveket nézve – a nyíregyházi gimnázium, ahol növekedést tapasztalhatunk.

1870/71-ben a legnépesebb iskola a szarvasi volt, amely azonban az utolsó évre (1910/11.) a 4. helyre esett vissza. Ez volt az egyetlen gimnázium, amelynek a létszáma az 1. és az 5. évben csökkenést mutat, miközben a közeli Békéscsaba igen jelentősen meg tudta növelni tanulóinak a számát (4,9-szeres a bővülés). Látványos gyarapodás történt a nyíregyházi és a fővárosi gimnázium esetén is. A régi iskolaváros, Pozsony líceuma azonban nem tudta lényegesen bővíteni a középiskolásainak a számát, ahogy a másik líceum, Eperjes sem. Mellettük Selmechánya sem tudott jelentősen vonzóbbá válni, ennek eredményeként az 5. helyről az utolsóra esett vissza a sorban.

1. ábra

A beiratkozott diákok létszáma a dualizmus korában az egyes gimnáziumokban tízévente

Forrás: *Értesítő Békéscsaba*, 1870/71. 13, 1880/81. 15, 1890/91. 32, 1900/01. 115, 1910/11. 80;
Értesítő Budapest, 1870/71. 29, 1880/81. 54, 1890/91. 53; 1900/01. 50; 1910/11. 100;
Értesítő Eperjes, 1870/71. 13, 1880/81. 75-78, 1890/91. 139, 1900/01. 143, 1910/11. 175;
Értesítő Nyíregyháza, 1870/71. 13, 1880/81. 24, 1890/91. 79, 1900/01. 102, 1910/11. 133;
Értesítő Pozsony, 1870/71. 19-22, 1880/81. 64, 1890/91. 125, 1900/01. 137, 1910/11. 103;
Értesítő Selmechánya, 1870/71. 3-4, 1880/81. 29-37, 1890/91. 43-51, 1900/01. 106, 1910/11. 34;
Értesítő Szarvas, 1870/71. 29, 1880/81. 39, 1890/91. 25-29, 1900/01. 77, 1910/11. 105.

¹² Nádor, 1934. 10-44; Benka, 1895. 22-49; Neumann, 1922. 299-322.

¹³ Csak a gimnáziumi tanulók kerültek feltüntetésre, a polgári iskolai (Békéscsaba) vagy tanítóképzős tagozat (Békéscsaba, Eperjes, Selmechánya) diákjai nem, ahogy az előkészítőbe járók sem.

A diákok anyanyelve

Az egyes gimnáziumok tanulóinak anyanyelvét és felekezeti hovatartozását vizsgáljuk meg három időpontban: az 1870/71. (ennek hiányában az 1870-es évek egyikében), az 1890/91. és az 1910/11. tanévben. Jellemzően az év végén vizsgázott tanulók szerepelnek a statisztikákban, elvértve a beiratkozott tanulók. (Feltehetően arányokat tekintve nagy különbség nincs a két minta közt.)

Az 1870-es évekből a hétből csak négy iskolára nézve találunk anyanyelvre vonatkozó adatokat az iskolai értesítőkben. A 2. ábrából látható, hogy a magyar anyanyelvűek aránya a legalacsonyabb az eperjesi gimnáziumban volt (53,65%), míg a másik három intézmény mindegyikében meghaladta a 80 (Budapest), sőt a 90%-ot (Nyíregyháza, Szarvas). A második legnagyobb csoport három esetben a német, míg a szarvasi iskolában a román volt. Utóbbiban csak kicsivel kevesebben tanultak a szlovák anyanyelvűek, akiknek az alacsony száma Eperjesen a város és a térség nemzetiségi viszonyai ismeretében kimondottan meglepő.

1890/91-ből már hat intézményről vannak adataink (lásd 3. ábra). Eperjesen még az előzőnél is alacsonyabb volt a magyar anyanyelvű diákok aránya, hiszen az 50%-ot sem érte el (48,89%). A városban a környező vármegyével összehasonlítva a magyarok még így is felülreprezentáltak voltak, hiszen 1891-ben a város lakosságának 26%-a¹⁴ volt magyar (2670 fő), 17%-a német (1786), 54%-a (5573) szlovák, 1% (106) rutén és 2% (236) egyéb vagy ismeretlen nemzeti-ségű.¹⁵ A környező Sáros vármegye egészében lényegesen alacsonyabb volt a magyar és a német lakosság aránya, s magasabb a szlovák nemzetiségűeké.¹⁶

50 és 60% közti magyar arányt kapunk a selmecbányai és a pozsonyi gimnázium esetében. Pozsony városban (1890: 19,1%) és a környező vármegyében ez az arány jóval alacsonyabb volt. A régi koronázási városban a német lakosság aránya majdnem elérte a 60%-ot (59,9%), a szlováké pedig 16,6% volt.¹⁷ A gimnáziumban viszont – aminek persze sokkal szélesebb volt a beiskolázási bázisa – a német anyanyelvű diákok aránya csak 35,37%, míg a szlovákoké mindössze 9,65% volt.

Szarvas és Nyíregyháza esetén az arányok lényegesen nem módosultak az előző vizsgált évhez viszonyítva. Nyíregyháza esetében is fennállt a felülreprezentáció, csak kisebb volt az eltérés. Lakosságának nemzetiségi összetétele 1891-ben ugyanis a következő volt: 84% magyar (22 576 fő), 15% szlovák (4184), 1% német (196). A környező Szabolcs vármegyében élők viszont – amelynek 1876-ban lett a város a központja – 1890-ben 96%-ban magyar anyanyelvűnek vallották magukat, s csupán 3%-ot tett ki a szlovák lakosság.¹⁸ A szarvasi adatok (96,3% magyar anyanyelvű diák) meglepőek továbbra is. Hiszen még 1910-ben is a lakosság 63%-a volt szlovák, a magyarok 37%-ban voltak jelen, a többi nemzetiség aránya 1% alatt maradt. Ugyanakkor az itt élők 85%-a beszélt a magyar nyelvet. Ebben nagy szerepe volt az oktatási intézményeknek.¹⁹

1890/91-ben a magyar után a második legnépesebb csoportot a német (Eperjes – 45,19%, Nyíregyháza – 4,36%, Pozsony – 35,37%) és a szlovák anyanyelvűek (Békéscsaba – 16,67%, Selmecbánya – 31,69%, Szarvas – 2,65%) alkották. Ahol nem a szlovákok álltak a képzeletbeli dobogó 2. helyén, ott a 3. helyen szerepeltek. Egyéb anyanyelvűek száma mindegyik intézmény esetében elenyésző volt. Mindez tükrözi az evangélikusok nemzetiségi reprezentációját.

Az utolsó vizsgált tanévből sem rendelkezünk adatokkal a budapesti gimnáziumról (lásd 4. ábra).

¹⁴ A statisztikák nem teljesen pontosak, de nagyjából tükrözik a valóságot.

¹⁵ Eperjes, 1912. 539. URL: <https://tinyurl.com/yskbk3y>.

¹⁶ 1891-ben a vármegye lakosságának 67%-a volt szlovák és csak 3%-a magyar. Az evangélikusok aránya pedig valamivel meghaladta a 8%-ot (Sáros, URL: <https://tinyurl.com/2c8n9wew>).

¹⁷ Vutkovich, 1904

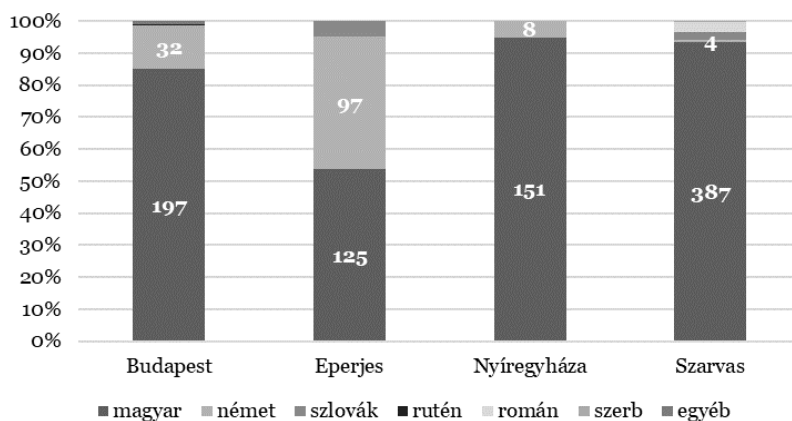
¹⁸ Nyíregyháza, URL: <https://tinyurl.com/2srs9r82>; Leffler, 1900. URL: <https://tinyurl.com/4rzsesys>; Kálnay, 1900. URL: <https://tinyurl.com/4p9dup4v>.

¹⁹ Szilvássy, 1995. 28–57; Neumann, 1922, 164–168, 216–319.

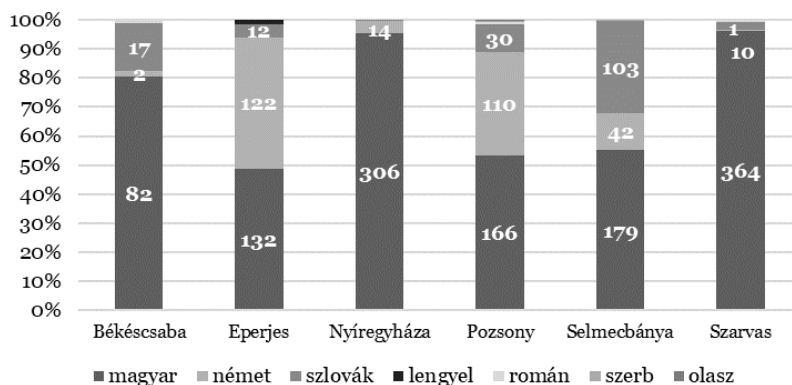

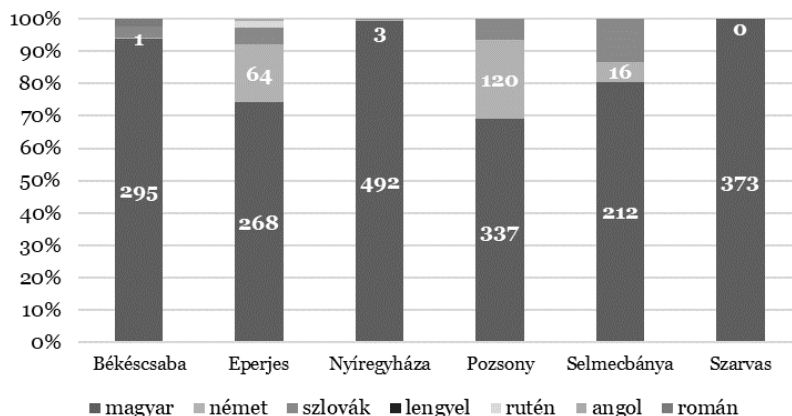
1870-es évek

1890/91.

1910/11.

2-4. ábra

Az egyes gimnáziumok tanulóinak anyanyelve három kiválasztott tanévben

Forrás: Értesítő Békéscsaba, 1890/91. 32, 1910/11. 83;
Értesítő Budapest, 1870/71. 30;
Értesítő Eperjes, 1870/71. 14, 1890/91. 139, 1910/11. 175;
Értesítő Nyíregyháza, 1877/78. 36; 1890/91. 79, 1910/11. 133;
Értesítő Pozsony, 1890/91. 126; 1910/11. 104;
Értesítő Selmechánya, 1894/95. 95; 1910/11. 34;
Értesítő Szarvas, 1874/75. 59, 1890/91. 55, 1910/11. 105.

A számok az asszimiláció jelentős előrehaladására utalnak: a magyarok aránya ugyanis minden intézmény esetén növekedett. Az adatok Szarvas esetén túlzóak is lehetnek. Ugyanis itt egyáltalán nem tüntettek fel nem magyar anyanyelvű diákot, miközben, ahogy láthattuk, a lakosság többsége szlovák ajkú volt. Csak magyar nyelvet beszélő diákok aránya 61% volt, amiből jelentős két- vagy többnyelvűsége és áttételesen a nemzetiségek jelenlétére következtethetünk. A nyíregyházi gimnáziumban mindössze 4 nem magyar anyanyelvű diák szerepelt a statisztikában. A magyarok aránya legalacsonyabb Pozsonyban volt (69,06%). A németek és szlovákok továbbra is a 2–3. helyen szerepeltek. Ami változás a korábbiakhoz képest: Békéscsabán a románok, Eperjesen pedig a ruténok megnövekedett száma (8-8 fő).

Felekezeti megoszlás

A diákok felekezeti hovatartozására ugyanabból a három tanévből kerestünk adatokat.²⁰ Ezek az evangélikus iskolákra jellemző heterogenitást tükrözik. Az 1870-es években (lásd 5. ábra) a legmagasabb az iskolafenntartó felekezet aránya az eperjesi (65,67%) és a selmecbányai gimnáziumban (65,27%) volt: közel kétharmada a diákoknak. Az arány a legalacsonyabb szintet a fővárosi intézményben (36,75%) érte el, de Nyíregyházán is csak megközelítette az 50%-ot (48%). Budapesten 1869-ben a lakosság 16,6%-a volt izraelita és mindössze 5,3%-a evangélikus, ami megmagyarázza a különbséget.²¹ A helyi zsidóság körében a saját gimnázium hiánya mellett az evangélikus intézmény annak humánus-liberális szellemisége, valamint az oktatás magas színvonala miatt maradt keresett az egész vizsgált időszakban.²²

Az 1870-es években az izraeliták alkották Selmecbánya és Pozsony kivételével valamennyi iskolában a második legnépesebb csoportot. Előbbi volt az egyetlen város, ahol elenyésző volt az arányuk (1,67%), egyébként 20 és 45% közötti értéket értek el. Ebből a szempontból tehát a selmeci iskola atipikusnak tekinthető. Itt a katolikusok jelentek meg nagyobb arányban (21,33%). A pozsonyi intézmény pedig azért különleges, mert itt az izraeliták a 3. legnépesebb felekezetet alkották, s nem a katolikusok, hanem a reformátusok kerültek a második helyre 17,47%-kal. Kutatásunk tehát megerősítette az izraeliták fokozott jelenlétét az evangélikus iskolákban.²³

1890/91-ben jelentős módosulások figyelhetők meg a korábbi évhez viszonyítva (lásd 6. ábra). Eperjesen és Nyíregyházán az evangélikus felekezetű gimnazisták kisebbségbe kerültek (37,41%, illetve 23,05%) az izraelitákkal szemben (44,44%, illetve 37,07%). Eperjes város lakossága ugyanebben az évben (1891) katolikus többségű volt: 75% (7746 fő) volt. A felekezet hívei számára viszont helyben elérhető volt a királyi katolikus főgimnázium, ami megmagyarázza az alacsony arányszámukat (9,63%) az evangélikus iskolában. A második legnagyobb felekezet a sárosi székhelyen az izraelita volt (14%), s csak a harmadik az evangélikus (10%, 1063 fő).²⁴ Közel tíz esztendővel később az evangélikusok részaránya némileg csökkent (9%, 1315 fő).²⁵ (A környező Sáros vármegyében az evangélikusok számaránya kevéssel maradt el a városétól.²⁶) A mérséklődés a gimnázium statisztikáiban még erőteljesebb (lásd 7. ábra): 1910/11-re mind az evangélikus (32,41%), mind az izraelita vallásúak (41,27%) aránya csökkent, a katolikusoké viszont növekedett (14,68%).

²⁰ 1870/71-es helyett a selmecbányai gimnázium az 1876/77-es statisztikával szerepel. Ez volt az első év ugyanis, melyben elérhetőek voltak a felekezeti adatok.

²¹ Nagy, 2006. 68, 76, 83, 92.

²² Gyapay, 1989. 35-36, 71.

²³ Karády, 1997.

²⁴ Eperjes, URL: <https://tinyurl.com/4a37dew4>.

²⁵ Eperjes, 1912, 539. URL: <https://tinyurl.com/yskbfk3y>.

²⁶ Sáros, URL: <https://tinyurl.com/2c8n9wew>.

Nyíregyházán az eperjesihez hasonló cserét figyelhetünk meg 1870/71. és 1890/91. között: az izraeliták (37,07%) többen lettek az evangélikusoknál (23,05%) a diákok körében. Ennek oka az lehet, hogy a Lutheránus Rómában a dualizmus korában az evangélikusok részaránya a beköltözések miatt lecsökkent, az izraeliták – és a reformátusok – aránya viszont nőtt. 1891-ben előbbieké már 49%-ot ért csak el (13 408 fő), míg a zsidóké 8% volt. (Érdekes, hogy a tanulók között a reformátusok aránya ennek ellenére nem nőtt, a katolikusoké viszont igen.) A környező Szabolcs vármegyében az evangélikusok a városénál jóval kisebb arányban voltak jelen. 1891-ben a legnépesebb felekezet a református volt 39%-kal, második a római katolikus (27%), harmadik a görög katolikus (19%), negyedik az izraelita (9%). S csak ezután jött az evangélikus 6%-kal.²⁷

Budapesten viszont épp az evangélikusok kerültek többségbe a gimnazisták közt (48,33%), az izraeliták (36,67%) ellenében. Kiemelhető még Szarvas esete, ahol a gimnáziumban, az izraelitákkal szemben (11,9%), a katolikusok részaránya (24,07%) emelkedett.

1910/11-ben a hét gimnázium közül – a kezdeti öttel szemben – már csak kettőben érték el az evangélikus diákok az abszolút többséget (lásd 7. ábra). Az 1870/71-ben még legerősebb evangélikus többséget mutató két szepességi városban is 50% alá esett a részarányuk (Eperjes: 32,41%; Selmezbánya: 46,77%). Szarvason (54,5%) volt a legmagasabb az arányuk, ahol ugyanekkor (1910) az evangélikusok tették ki a lakosság 85%-át, a római katolikusok a 9%-át, az izraeliták a 4%-át, míg a reformátusok a 2%-át.²⁸ A városi részaránytól tehát ez a szám is messze elmaradt.

A pozsonyi gimnáziumban 1910/11-ben a fenntartó felekezet hívei 50,2%-ot értek el. Mindez a gimnázium kiemelkedő, város- és megyehatáron túlmutató egyházi jelentőségére utal, amiben bizonyára a teológiai akadémiának is szerep jutott, hiszen a városban az evangélikusok aránya sokkal alacsonyabb volt, mint a vizsgált középiskolában. (Mint láthattuk, Eperjes evangélikus oktatási jelentősége viszont erősen visszaszorult.) 1900-ban a pozsonyi lakosság többsége (71%) ugyanis a katolikus egyház tagjának vallotta magát. A második legjelentősebb vallásfelekezet az evangélikus volt (14%), a harmadik a zsidó (12%). Az evangélikus gimnázium tanulói között azonban az izraeliták – jelentős növekedés után – 1910/11-ben már 26,43%-ot értek el. A városban igen kicsiny volt a református (1900: 2%) és a görögkeleti egyház (1%) híveinek száma, a gimnazisták közt viszont az előbbiek erősen felül voltak reprezentálva (1910/11.: 11,07%). Ennek az lehetett az oka, hogy református középiskola nem volt a környéken.²⁹

Békéscsaba esetén az evangélikus dominancia fokozatos visszaszorulásához (1910/11: 35,03%) hozzájárult, hogy az iskola az 1880-as évek végétől kezdve, majd különösen a bővítést követően egyre nagyobb arányban rekrutálta tanulóit a környező vármegyéből, sőt mind jobban az ország más területéről is. Mivel a vármegyében az evangélikusok arányszáma a városénál jóval alacsonyabb volt, ez a felekezeti megoszlásra is kihatott.³⁰

²⁷ Leffler, 1900. URL: <https://tinyurl.com/4rzsesis>; Kálnay, 1900. URL: <https://tinyurl.com/4p9dup4v>; Nyíregyháza. URL: <https://tinyurl.com/2srs9r82>.

²⁸ Neumann, 1922. 164-168, 216-319.

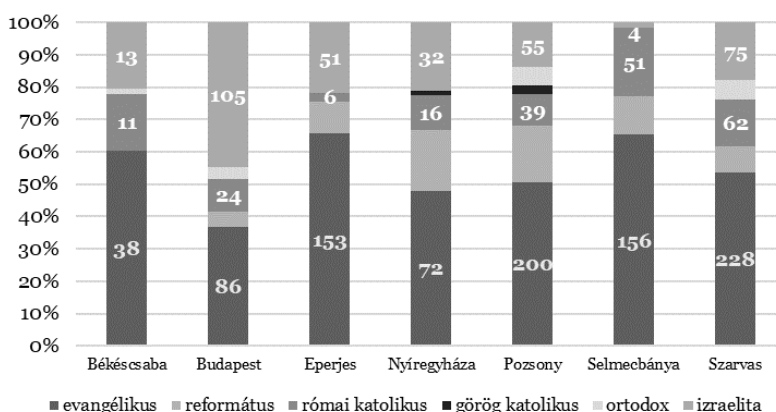
²⁹ Vutkovich, 1904. URL: <https://tinyurl.com/5azfb45j>.

³⁰ Értesítő Békéscsaba, 1885/86. 23, 1890/91. 33, 1895/96. 132, 1900/01. 116, 1905/06. 97, 1910/11. 81, 1915/16. 60.

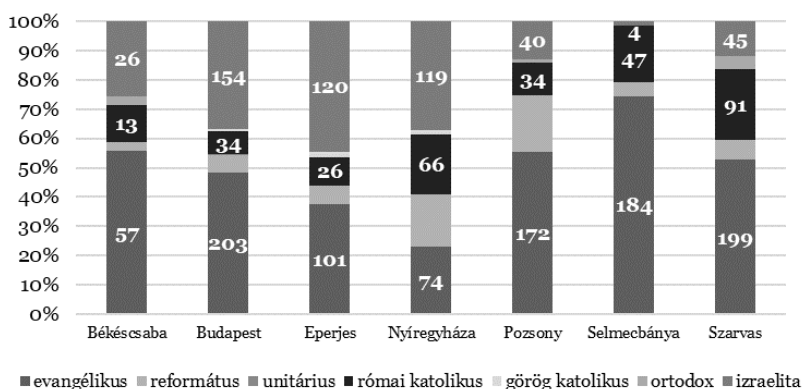

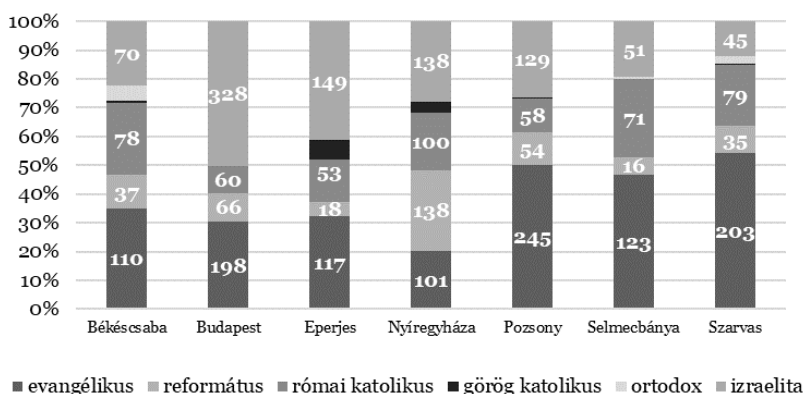
1870/71. (Selmezbánya: 1876/77.)

1890/91.

1910/11.

5-7. ábra

Az egyes gimnáziumok tanulóinak vallásfelekezete három kiválasztott tanévben

Forrás: Értesítő Békéscsaba, 1870/71. 13, 1890/91. 32, 1910/11. 83;

Értesítő Budapest, 1870/71. 30; 1890/91. 53; 1910/11. 100;

Értesítő Eperjes, 1870/71. 14, 1890/91. 139, 1910/11. 175;

Értesítő Nyíregyháza, 1870/71. 13, 1890/91. 79, 1910/11. 133;

Értesítő Pozsony, 1870/71. 12-22, 1890/91. 126; 1910/11. 104;

Értesítő Selmezbánya, 1876/77. 4; 1890/91. 43-51; 1910/11. 34;

Értesítő Szarvas, 1870/71. 29, 1890/91. 55, 1910/11. 105.

Arisztokrata tanulók a vizsgált középiskolákban

Megvizsgáltuk, hogy szerepeltek-e az említett gimnáziumok diákjai között arisztokraták (lovagi,³¹ bárói, grófi, hercegi címmel rendelkezők).³² Eredményeink alapján ezen intézmények mérsékelten voltak vonzóak ebben a társadalmi rétegben (lásd 1. táblázat). Békéscsaba kivétel, itt mindössze egyetlen főnemes tanult a vizsgált időszakban. A legtöbben közülük a társadalmi elit által tradicionálisan preferált Bécshez közeli régi fővárost, Pozsonyt választották (55 fő). A második legnépesebb csoport pedig a budapesti gimnáziumba iratkozott be (36 fő). Mindkét intézményben a részben vagy mindvégig nyilvános tanulók többen voltak, ami a lakóhely közelségére utal. Ugyanez mondható el Eperjesről is, ahol a 8 fő fele egyetlen család, a báró Wardener tagja volt. Nyíregyházán azonban a magántanulók jelentős többségben voltak. Ennek egyik oka, hogy öt, férje okán vagy születési családja végett, főnemesi címet viselő leány/asszony is tanult itt. A főnemes diákok meglehetősen mobilak voltak: ha Nyíregyházát nem számoljuk, átlagban 2–4 évet töltöttek el az adott intézményben.

	Létszám	Csak nyilvános tanuló	Csak magántanuló	Mindkettő	N. a.	Gimnáziumban töltött tanévek száma (átlag) ³³
Békéscsaba	1	0	0	1	0	5
Budapest	36	19	8	9	0	3,44
Eperjes*	11	8	1	2	0	3,36
Nyíregyháza**	20	6	14	0	0	3,65
Pozsony	55	35	11	5	4	2,93
Selmecbánya	9	4	4	1	0	2,22
Szarvas	17	7	8	2	0	3,71
Összesen	149	79	46	20	4	3,47

* 1869/70–1917/18.

** 1868/69, 1870/71–1917/18.

1. táblázat

Arisztokrata diákok a 7 evangélikus gimnáziumban: létszám, státusz, tanulmányi idő (1867/68–1917/18)

Forrás: iskolai értesítők³⁴

A hét gimnáziumot az evangélikus egyház tartotta fenn, s ez megmutatkozott a beiratkozott főnemes diákok felekezeti összetételén is. Többségük ugyanis ehhez a felekezethez tartozott. A „jó” eredmény elsősorban a budapesti és a pozsonyi iskolának köszönhető. Láthatóan e két iskolavárosban, ahol volt állami, katolikus, a fővárosban pedig református alternatíva is, a főnemesek iskolaválasztásában a felekezeti kötődés meghatározó volt. A katolikusok csoportja megközelítette az evangélikus főnemesekét. Esetükben Szarvas és Nyíregyháza emelkedik ki. Utóbbiban – ahogy láthattuk – az összes tanuló közt is jelentős volt a katolikusok aránya. Izraelita arisztokratát egyedül a fővárosi gimnázium diáksága közt találtunk, ahol általában is legmagasabb volt az arányuk.

³¹ A német területeken a bárói cím alatti rang (Ritter von), ezt Magyarországon nem adományozták, viszont használták.

³² Az iskolák a főnemesi címeket nagyrészt feltüntették. Ellenkező esetben a névelmezés volt a segítségünkre. Ezért hiányok, minden körültekintésünk ellenére, előfordulhatnak. (A korábbi adatbázisunkhoz viszonyítva egy fővel [Eperjes] bővült is a jegyzék.)

³³ Hány tanévben iratkoztak be összesen.

³⁴ Pontosabb hivatkozás az előzetes tanulmányokban.

	Evangélikus	Református	Katolikus	Izraelita	Unitárius	N. a.
Békéscsaba	1	0	0	0	0	0
Budapest	16	7	5	8	0	0
Eperjes*	1	1	9	0	0	0
Nyíregyháza**	1	4	13	0	1	1
Pozsony	34	5	15	0	0	1
Selmecbánya	4	2	1	0	0	1
Szarvas	2	1	14	0	0	0
Összesen	59	20	57	8	1	3

* 1869/70–1917/18.

** 1868/69, 1870/71–1917/18.

2. táblázat

Arisztokrata diákok a 7 evangélikus gimnáziumban: felekezet (1867/68–1917/18.)

Forrás: iskolai értesítők

Összegzés

Tanulmányunkban hét evangélikus gimnázium összehasonlítására vállalkoztunk három fő szempont alapján: a tanulók felekezeti összetétele, anyanyelve, a főnemes diákok száma, tanulmányuk sajátosságai. A mintába Erdélyen kívüli intézmények kerültek, azok szűk fele, az ország különböző területéről.

Megállapíthattuk az evangélikus tanulók arányának visszaszorulását, valamint a magyar nyelvi asszimiláció kibontakozását. Az iskolák között viszont jelentős különbségek is felfedezhetők, amelyek – megvizsgálva valamennyi evangélikus középiskolát – a tipizálás szükségességét vetítik előre.

Az arisztokrata tanulók (összesen 149 fő a hét gimnáziumban) több mint harmada a pozsonyi intézményben tanult. A budapesti gimnáziumot választók fele izraelita felekezetű volt. A főnemes diákok többsége viszont a fenntartó egyházhoz tartozott és nem magán, hanem nyilvános tanulóként iratkozott be. Viszonylag sokan változtattak a tanulmányi státuszukon, ami az arisztokraták jobb anyagi helyzetéből fakadó rugalmasságára utal. Az egyes iskolákban jellemzően 2–4 évet töltöttek el, ami a nagyfokú intézményi mobilitást bizonyítja.

Források

Gimnáziumi értesítők

- Értesítő Békéscsaba 1867/68. = A békés-csabai ág. hitv. algymnasium értesítője. 1867/68. Gyula, 1868. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve.]
- Értesítő Budapest 1867/68. = A pesti ág. hitv. gymnasium értesítője 1867/68. Pest, 1868. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve.]
- Értesítő Eperjes 1869/70. = Az eperjesi evang. ker. collegium 1869/70. tanévi értesítvénye (Gymnasium, jogakadémia, teológia). Szerk. Vécsey Tamás. Eperjes, 1870. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve. Az 1867/68. és az 1868/69. évfolyam nem elérhető.]
- Értesítő Nyíregyháza 1868/69. = Tudosítvány a nyíregyházi Ágost. Evang. Algymnásiumról az 1868/69-diki tanévben. Szerk. Palánszky Sámuel. Nyíregyháza, 1869. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve. Az 1867/68. és az 1869/70. évfolyam nem elérhető.]
- Értesítő Pozsony 1867/68. = A pozsonyi ágostai hitvallású evang. főiskola értesítője az 1867/8-diki tanévről. Szerk. Lichner Pál. Pozsony. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve.]
- Értesítő Selmecbánya 1867/68. = Értesítés a selmeci ágost. hitv. evang. kerül. Lyceumról. Közzé tesz az 1867/68. tanévi, nyári, nyilvános közvizsgák alkalmával Breznyik János. Selmec, 1868. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve.]
- Értesítő Szarvas 1867/68. = A békési ágost. h. ev. egyházmegyétől fentartott s igazgatott szarvasi főiskola értesítője az 1867/68-iki tanévről. Közzé teszi Tatay István. Gyula, 1868. [Megjelent évente változó címmel, a többi évfolyam hasonló elv szerint rövidítve.]

Felhasznált irodalom

- Bánszki István (1996): *Erkölc és tudomány. (Az iskolatörténet új fejezete.)* Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium. Nyíregyháza.
- Benka Gyula (1895): A szarvasi ágost. hitv. ev. főgymnasium története 1802–1895. In: Benka Gyula: *A békési ág. hitv. evang. egyházmegye tulajdonát képező, általa fentartott szarvasi főgymnasium értesítője 1894-95-ről.* Gyoma. 3-197.
- Bukovszky János (1896): A békés-csabai ág. hitv. ev. algymnasium története. In: Bukovszky János (szerk.): *A békés-csabai ág. hitv. ev. algymnasium XXXI-ik értesítője.* Békéscsaba. 3–83.
- Domokos Tamásné és Molnár Judit (1980): Az oktatás tárgyi feltételeinek alakulása (1855–1980). In: Kruchió Gábor (szerk.): *A békéscsabai Rózsa Ferenc gimnázium 125 éve.* Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola. Békéscsaba. 91-114.
- Eperjes (1912). In: *Révai Nagy Lexikona.* VI. Budapest. URL: <https://tinyurl.com/yskbfk3y>.
- Eperjes (Presov, Eperiesch, Sk) – Evangélikus Kollégium. Protestáns Honlap; <https://tinyurl.com/nss2fswk>
- Eperjes. In: *Pallas Nagy Lexikona.* URL: <https://tinyurl.com/4a37dew4>
- Fukári Valéria (2003). *Egy régi alma mater. A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve (1882–1923).* Kalligram, Pozsony.
- Gömöry János (1933): *Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531-1931).* Prešov.
- Hlavatsek András – Király Ernő (1896): *A selmecbányai ág. hitv. ev. kerületi lyceum története.* Selmecbánya.
- Hörk József (1896): *Az eperjesi ev. ker. collegium története.* Kassa.
- Kálnay László [1900]: Szabolcs vármegye népessége. In: Borovszky Samu (szerk.): *Szabolcs vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai).* Apolló Irodalmi Társaság. Budapest. URL: <https://tinyurl.com/4p9dup4v>.
- Karady Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon.* Replika Kör. Budapest.
- Karady, Viktor (1990): Jewish Over-Schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. In: Karady, Viktor und Mitter, Wolfgang (Hrsg.): *Sozialstruktur und Bildungswesen in Mitteleuropa / Social Structure and Education in Central Europe.* Böhlau Verlag, Köln – Wien. 209-246.
- Kruchio Gábor (1980): A békéscsabai gimnázium első évtizedei (1855–1957). Horváth János és Bukovszky János algymnáziumi igazgatók írásaiból. In: Kruchió Gábor (szerk.): *A békéscsabai Rózsa Ferenc gimnázium 125 éve.* Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola. Békéscsaba. 9-90.
- Leffler Samu [1900]: Nyíregyháza város története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Szabolcs vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai).* Apolló Irodalmi Társaság. Budapest. URL: <https://tinyurl.com/4rzsesys>
- Markusovszky Sámuel (1896): *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi hitv. ág. evang. egyház múltjával.* Pozsony.

- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádor Jenő (1934): *A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter Gimnázium története*. Szarvasi Öregdiákok Szövetsége. Budapest.
- Nádorvári Béla (2006): Visszatekintés az elmúlt 200 év állomásaira. In: Tar Jánosné (szerk.): *A Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium jubileumi emlékkönyve 1806–2006*. Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium. Nyíregyháza. 7-20.
- Nagy Adrienn (2015): *A felső kereskedelmi iskola fejlődéstörténete Magyarországon, 1867-1945*. Doktori értekezés tézisei [Kézirat], Pécs.
- Nagy Áron (2006): Budapest vallásföldrajza (1813-1949). In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I.* Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Budapest. 65–105.
- Nagy Péter Tibor – Karády Viktor (2012): *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*. John Wesley Publisher, Budapest.
- Nagy, Péter Tibor – Karády, Viktor (2006): *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Eastern Slovakia and North Eastern Hungary*. John Wesley Publisher, Budapest.
- Neumann Jenő (1922): *Szarvas nagyközség története*. Szarvas.
- Nyíregyháza. In: *Pallas Nagy Lexikona*. URL: <https://tinyurl.com/2srs9r82>
- Plachy Bertalan és Pirchala Imre (1904): Közoktatásügy In: Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.)* Apollo Irodalmi Társaság. Budapest. URL: <https://tinyurl.com/44hfvddv>.
- Rébay Magdolna (2017a): Aristocrats in the Evangelical Lutheran Secondary Grammar School – Eperjes and Nyíregyháza in the Age of Dualism. *Hungarian Educational Research Journal*, 7(2), 57-74.
- Rébay Magdolna (2017b): A pozsonyi evangélikus gimnázium a dualizmus korában különös tekintettel az arisztokrata tanulóira. In: Rébay Magdolna (szerk.): „...szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...” *Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században*. Belvedere Meridionale. Szeged. 193–216. DOI: <https://doi.org/10.14232/belvbook.2017.58532.g>
- Rébay Magdolna (2018a): A békéscsabai és a szarvasi evangélikus gimnázium története és szerepük az arisztokraták oktatásában (1867–1918). *Pedagógia történeti Szemle*, 3(1-2), 24-49. DOI: <https://doi.org/10.22309/PTSZEMLE.2017.1.2> | URL: <https://real.mtak.hu/91960/>
- Rébay Magdolna (2018b): Arisztokraták a budapesti evangélikus gimnáziumban a dualizmus korában. In Endrődy-Nagy Orsolya és Fehérvári Anikó (szerk.): *Innováció, kutatás, pedagógusok. HERA Évkönyvek V.* Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete. Budapest. 382-400.
- Rébay Magdolna (2018c): Főnemes családok gyermekei a két dunáninnyi evangélikus főgimnáziumban (1867–1918). In: G. Molnár Péter (szerk.): *Arezzo Guidótól a tabletig. Tíz évszázad oktatási-nevelési problémái*. L'Harmattan. Budapest. 63-80.
- Sáros. In: *Pallas Nagy Lexikona*. <https://tinyurl.com/2c8n9wew>
- Szepesi Ildikó (1980): A Rudolf Főgimnázium története (1897–1924). In: Kruchió Gábor (szerk.): *A békéscsabai Rózsa Ferenc gimnázium 125 éve*. Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola. Békéscsaba. 171-235.
- Szilvássy László (1995): *Szarvas történelme a honfoglalástól a reformkorig (1825)*. Öntözési Kutató Intézet. Szarvas.
- Vutkovich Ödön (1904). Pozsony. In: Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.)* Apollo Irodalmi Társaság. Budapest. URL: <https://tinyurl.com/5azfb45j>

Az empirikus történetpszichológia lehetőségei az 1918 előtti magyarországi evangélikus iskolázás és iskolázottság elemzésében*

NAGY Péter Tibor

DSc, egyetemi tanár | Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar | Wesley János Lelkészképző Főiskola

MTMT: 10000722 | nagypetertibor2014@gmail.com

KEYWORDS

- dualism
- hierarchy of schools
- empirical historical sociology,
- schooling,
- sources

ABSTRACT

The possibilities of empirical historical sociology in the analysis of lutheran schooling and schooling in Hungary before 1918 | With the spread of statistical and sociological thinking, the relationship between „lutheran” and „education” began to fragment into several independent problems. Thus, for example, the decline of illiteracy among the Lutheran population; its mobility in the bourgeoisie, in lower secondary education; its increased interest in secondary education; its over-representation among various groups of the intellectual elite; its natural links with German Protestantism; and its openness to mixed marriages and other social contacts from the turn of the century onwards, can be the subject of a separate, detailed study. The paper considers how census sources that refer to schooling, both directly and indirectly, reflect these denominational characteristics of Lutherans, and makes suggestions as to what manuscript census sources might be helpful to the researcher wishing to analyse the Lutherans of a town or county in terms of schooling. The paper also takes stock of the prosopographical sources that can be used to capture Lutherans in different elite groups.

KULCSSZAVAK

- dualizmus
- iskolák hierarchiája
- empirikus történetpszichológia
- iskolázottság
- források

ABSZTRAKT

A statisztikai, illetve szociológiai gondolkodás terjedésével az „evangélikusok” és az „oktatás” kapcsolata több egymástól független problémává kezdett szétszálazódni. Így például külön, részletes vizsgálat tárgyává tehető az evangélikus népesség analfabetizmus-csökkenése; polgári iskolai, alsó középiskolai mobilitása; fokozott érdeklődése a középfokú oktatás iránt; felülreprezentáltsága az értelmiségi elit különböző csoportjaiban; természetes kapcsolata a német protestantizmus felé; valamint a századfordulótól a vegyes házasságok és más társadalmi érintkezések terén mutatott nyitottsága. A tanulmány sorra veszi, hogy az iskolázottságra közvetve és direkt utaló népszámlálási források hogyan tükrözik az evangélikusok e felekezetspecifikus tulajdonságait, és javaslatokat fogalmaz meg arról, hogy milyen kéziratos népszámlálási források segítenek, ha valamely város vagy megye evangélikusait akarja iskolázottsági szempontból elemezni a kutató. A tanulmány számba veszi azokat a proszopográfiai forrásokat is, melyek alapján a különböző elitesztruktúrákban az evangélikusok megragadhatók.

Az 1949 előtti statisztikai adatközlésekhez kapcsolódó kommentárok¹ után, az 1990 utáni empirikus történetpszichológia – elsősorban Karády Viktor munkássága révén² – tette közismertté az evangélikusok súlyát, abszolút és relatív³ felülreprezentációját.⁴

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2024. szeptember 22.

¹ Az evangélikus népesség túliszkolázásának a tényét, az evangélikus népesség magas arányát az iskolázottságot igénylő foglalkozásokban a magyar népszámlálások kötetének előszavai évtizedenként mindenképpen konstatálták.

² Elsőként: Karády, 1987. 67-85., magyarul részletesebben: Karády, 1994.

³ Abszolút felülreprezentáció: az evangélikusok aránya a vizsgált népességben (pl. a középiskolások között) és az evangélikusok teljes népességbeni arányának hányadosa. Relatív felülreprezentáció: az evangélikusok aránya a vizsgált népesség szűkített részében (pl. a magyar és német középiskolások között) és az evangélikusok magyar és német népességbeni arányának hányadosa. A szűkítés különféle módjai alkalmazásának haszna, annak a redundanciának a kiiktatása, hogy számos alnépesség egyszerűen „szóba sem jön” a magasabb iskolázás kapcsán, mert az alfabetizációhoz vezető első lépéseket teszi éppen meg.

⁴ Köszönetet szeretnék mondani Karády Viktornak e tanulmányhoz tett megjegyzéseiért.

Ezt megelőzően a magyarországi evangélikus történetírás és emlékezetkultúra maga is mindig is fontosnak tartotta hangsúlyozni a magyarországi evangélikus iskolaügy kiterjedtségét. A történelmi felekezetek önképében mindenütt szerepel az iskolázás, már csak azért is, mert a kereszténység térítő (a vallási ismerteket, kultúrát tanítással is terjesztő) vallás, illetve mert az egyházak „történelmi érdemeit” egy szekularizálódó/szekularizált világban (s az ez iránt érdeklődő 19-21. századi, generációról generációra egyre szekularizáltabb közvéleményben) jobban lehet hangsúlyozni a nemzeti műveltségben betöltött szereppel, mint önmagában a hitéleti funkcióval. De a legtöbb történelmi felekezet saját történetében nagyobb súlyt adhatott az „iskolázáson kívüli”, „iskolától független” közéleti szerepeknek, mint az evangélikus. A katolikusok a „magyar királyok mellett” betöltött funkcióknak, a reformátusok a „nemzeti függetlenség centrumaiban” (a 16-17. századi Kolozsváron, a 16-20. századi Debrecenben) eljátszott politikai szerepnek, a görögkeletiek a román és szerb „nemzetté válásban” betöltött szerepnek tulajdoníthattak nagyobb jelentőséget. Az evangélikus önképben az *ilyesmikhez képest* az „iskolázás” jelentősége mindig *relative* is nagy volt.

Az mindenképpen bizonyos, hogy ez az „evangélikus önkép” maga is egy tudásszociológiai (vagy historiográfiai) elemzés tárgya kell hogy legyen, ezért szövegünk ezen részébe nem kerül egy „state of art”, csak egy lábjegyzet.⁵

Ugyanakkor az emlékezetkultúra – amelynek intézményes elemei többségileg sem az evangélikus egyházhoz kötődnek (ld. pl. a Protestáns Szemle vagy a Protestáns Tanügyi Közlöny című folyóiratokat) –, egyszerűsíteni is kezdett, amennyiben a többségileg katolikus Magyarország protestáns kisebbségéről összevontan beszélt, némiképp extrapolálva a középosztályi élettapasztalatot, miszerint a legfontosabb megélhetés mégiscsak a hivatal, s a protestánsok nemcsak a birodalomban, nemcsak Magyarországon, de a legtöbb országrészben, a legtöbb megyében, s legtöbb jelentős városban is kisebbségben voltak, „ellenzékinek” számítottak. Évszázadokon át formálisan sem tölthettek be hivatalt, illetve a hivatalviselés során olyan szimbolikus aktusokkal kellett szembenézniük, melyek a nem katolikus felekezetek „híveit” egymáshoz sokkal közelebb hozták, mint Európa azon pontjain, ahol a lutheránus, anglikán, kálvinista felekezetek valamelyike kezdett el államegyházként viselkedni, s hozzá képest a többi protestáns felekezet számított kicsinek. A történelmileg (kereszténység-önképileg is) növekvő jelentőségű USA-ban a szigorú jogi egyenlőség ellenére szociológiailag mindig is megkülönböztették a „mainstream” protestánsokat a kisebb felekezetektől.

Az „evangélikusok” (személyek, jelenségek) láthatósága a 19-21. századi magyar szövegtörzsben – a Digitális tudománytár⁶ hatvanmillió oldalán – létszámukhoz képest aránytalanul erősebb, mint a reformátusoké, és ez a láthatóságfőlény alig érzékeny a történelem változásaira. Noha a reformátusok lakossági aránya Trianon után legalább háromszorosa az evangélikusokénak, a református Horthyról elnevezett korszakban csak 2,11-szer annyi református találat van, a tipikus Kádár-korszaknak tekinthető 1960-1979-es időszámban 1,92-szer, a 21. században pedig 2,16-szor annyi református kontextusú találat van, mint evangélikus. Ez azt a nem túl meglepő gondolatot támasztja alá, hogy a „nemzetet” jellemző írott szövegtörzsben az arányokat sokkal inkább a református, evangélikus középírtegek aránya, mint a református, evangélikus népesség aránya befolyásolhatja. (Azt, hogy ebből mennyi vonatkozik kortárs és

⁵ Az 1920 előtti historiográfiához: Zsilinszky, 1880, 1898, 1908, Haan, 1882, Fényes, 1908, Kármán, 1911. Szelényi, 1917 – és Szelényi könyvének kritikái: Waldapfel, 1918, Szigethy, 1921.; A középiskolai törvényjavaslat, 1882, Az 1847-48-ik, 1891; Modern elemzések: Fabiny, 1997, Csepregi, 2020, Zombori, 2019.

⁶ Arcanum Adatbázis Kft.: Digitális Tudománytár: <https://adt.arcanum.com/hu/>.

mennyi evangélikus történeti, ill. református történelmi „adatokra”, további specifikált vizsgálattal lehetne megállapítani, korábban kidolgozott módszertan segítségével).⁷

Hasonló tanulságot sugall, hogy a mai magyar közműveltség egyik legjellegzetesebb tükrében, a 20-21. század fordulóján megjelent Magyar Nagylexikonban⁸ 1531 református említésre 1113 evangélikus említés jut, s bár a velük kapcsolatos évszámok meanje 1782, illetve 1794, a mediánban már nagyobb a különbség 1806, illetve 1818. (Ez utóbbi azt jelenti, hogy az evangélikus kontextusú említés aránya a 20. századhoz közelítve növekszik.)

A statisztikai, illetve szociológiai gondolkodás terjedésével az „evangélikusok” és az „oktatás” kapcsolata több egymástól független problémává kezdett szétszalazódni:

- az evangélikus népesség analfabetizmus-csökkenése, amit alapvetően a kis falvak evangélikus lakossága határozott meg;
- az evangélikus népesség polgári iskolai, alsó középiskolai mobilitása, melyet az evangélikus népesség viszonylagos polgárosultsága, urbanitása határozott meg;
- az evangélikus népesség érdeklődése a középfokú oktatás iránt, melyet alapvetően a „kisértelmiségivé”⁹ (pl. tanító, jegyző) válás határozott meg, részben az államigazgatás szekularizálódása révén. 1867 után nemcsak nem kellett attól tartani, hogy a közhivatalokban a katolikus államvallás híveit éri preferencia, hanem az „összes konkurenssekkal” szemben is előnyre lehetett számítani. Hiszen a vallásosabb katolikusok meggyanúsíthatók voltak a klerikális ellenzékkel való szimpátiával; a reformátusok habituálisan jobban kötődtek a „48-as” ellenzékiességhez; a görögkeletiek/görögkatolikusok általában épp ott akartak volna állásokat, ahol szerb/román/rutén kötődésük miatt „nemzetileg” diszpreferált volt az alkalmazásuk. A zsidóknak pedig, a nagy keresztény-zsidó munkamegosztás miatt, kevésbé nyílt meg a közhivatalnoki pálya. „Semmi baj” nem volt ugyan az unitáriusokkal, de ők még az értelmiségben való erős felülreprezentáltságuk körülményei között is nagyon kis létszámúak voltak;
- az evangélikus népesség az értelmiségi elit különböző csoportjaiban is meglehetősen felülreprezentált volt – már csak azért is, mert a nagybirtokosságban, különösen a katolikus arisztokrácia miatt, relatíve alulreprezentált volt;
- a protestánsok között – a reformátusokkal és az unitáriusokkal, valamint az egészen kicsi felekezetekhez tartozókkal ellentétben – az evangélikus népesség rendelkezett természetes kapcsolatokkal a német protestantizmus felé. Ez azért egy sokkal nagyobb nemzetközi potenciális kapcsolathálót jelentett, mint a kálvinisták rendelkezésére álló holland vagy francia, svájci kapcsolatrendszer;
- az evangélikus népesség a századfordulótól a vegyes házasságok és más társadalmi érintkezések révén sokkal kevésbé őrizte elkülönültségét, mint a többi nagy felekezet. (Ahol mód volt keveredni, ott az evangélikusok jobban keveredtek, mint a többiek: az 1880-ban fennálló budapesti házasságokat nézve az evangélikusok 1,1-szer nagyobb arányban éltek

⁷ Nagy, 2022. Praktikusan a megoldás a 17 század első felére például az (evangélik* OR lutherán* OR ágosta*) AND (161* OR 162* OR 163* OR 164*) keresés eredménye lenne. Kvalitatív értelemben nem teljes körű, de történetiszociológiai értelemben megbízható választ ad ez, különösen a megjelenési évtizedek összehasonlításakor.

⁸ A Magyar Nagylexikon szerkesztősége 2004-ben egy rövid ideig lehetővé tette, hogy a papíralapú lexikon előfizetői a nagylexikon szövegéhez – címszóról címszóra haladva, több mint száz ezer részletben – hozzáférjenek. Ebből készült a kutatóintézeti gépeinken hozzáférhető húszmillió soros magyarnagylexikon.sav nevű adatbázis.

⁹ A nem triviális kifejezés használatára néhány példa: URL1: <https://tinyurl.com/3hsa8va9>; URL2: <https://tinyurl.com/4whjzbzm>; URL3: <https://tinyurl.com/yup4y3zp>; URL4: <https://tinyurl.com/57ufjxu9>.

vegyes házasságban, mint a hasonló méretű kisebbséget alkotó reformátusok)¹⁰ Ez pedig mindenképpen kedvezett a modernizációnak, a szekularizációnak;

- az evangélikus népesség – a nagy keresztény vallásokhoz képest – jobb viszonyt táplált a zsidókkal, akiknek társadalmi szerepe a századfordulón igen gyorsan növekedett. Ennek objektivációja a vegyes házasságok magas aránya, illetve az izraelita felekezetű fiúk tömeges részvétele az evangélikus fasori gimnáziumban;
- az evangélikus népesség (legalábbis a városi vagy városias része) sokkal inkább élt – rengeteg újkori nem statisztikai forrás szerint, illetve 1880 utáni statisztikai források szerint – kereskedelemről, mint a többi keresztény csoport. A kereskedelmi alapú érvényesülésben, gyarapodásban sokkal nagyobb az iskolázás szerepe, mint az agráriumban, vagy akár az iparosok között, hiszen sokkal nagyobb a jelentősége a hétköznapi módon ellenőrizhető információk körén kívül eső (újságban olvasható) információk mérlegelésének, idegen anyanyelvű emberekkel való szótárcsere, más jogszokású területekre való elutazásnak, egyáltalán az egyszerű írni–olvasni–számolni tudást meghaladó mértékű újságolvasásnak, lexikonhasználatnak, feljegyzéskészítésnek, kalkulációnak. Az írni–olvasni tudást gyengén polgárosodott alnépességekben is elősegítette a hívők bibliaolvasásának – protestantizmushoz kötődő – szokásrendszere. A magasabb iskolázás motívumai között sokkal fontosabbnak minősíthetjük a kereskedelem arányát az evangélikus népességben;
- a magasabb iskolai végzettséget szerző népességen belül az evangélikusok között különösen magas a tanítók és tanárok aránya, ezt például a Szinnyi-féle „írói” életrajzgyűjtemény 16–18. századi születésű embereinél láthatjuk. (A 19. századra vonatkozó elitkutatás egyik komoly nehézsége, hogy a Szinnyiben vagy a Pallas Nagylexikonban, Magyar lexikonban szereplőkből alkotott reputációs elitlista csak más források segítségével tölthető fel felekezetre utaló jelzésekkel. A 16–18. századi embereknél általában magából a címszóból nagy biztonsággal eldönthető, hogy milyen vallású emberről lehet szó.) Ilyen értelemben az „oktatás” és „iskolázottság” saját hajánál fogva emeli fel magát, amennyiben az alulról jövő ambíciózusabb családok (és gyerekek) számára „adódik” az oktatási pálya. A tanítók és tanárok egyre nagyobb részét jelentik az evangélikus középosztálynak (másfelül nagyobb részét, mint a református középosztálynak), ezért egyre nagyobb lobbierővel rendelkeznek az egyházi önkormányzati testületekben, amiből az következik, hogy jó eséllyel tudnak egyházi erőforrásokatallokálni középiskolák „tényleges” keresletet meghaladó létesítéséhez. Ezen kínálat következtében viszont egyre nagyobb vonzerőt gyakorolnak helyi nem evangélikus csoportokra, amelyek ennek következtében egyre természetesebbnek látják azt is, hogy az evangélikusok relatíve toleránsak más felekezetűekkel szemben. Így megnő annak az esélye, hogy mindenféle – tanultságot igénylő – közigazgatási, igazságszolgáltatási pozícióra, akár nem evangélikus közegben is, evangélikus személyt válasszanak, jelöljenek ki. Mindez azt jelenti, hogy sem az evangélikus iskolarendszer túlfellettsége, sem az evangélikusok felülreprezentációja az iskolázott csoportokban nem kelt, vagy legalábbis kevésbé kelt feszültséget.

Ezek a fenti tényezők azt a hipotézist engedik meg, hogy:

- népességstatisztikában (azaz mindenekelőtt a népszámlálások urbanizációs, iskolázottsági és elitfoglalkozási jelzései között a 19–20. században az evangélikusok erőteljes jelenlétét, felülreprezentációját tükröző adatokat fogunk találni. S minél inkább igaz ez a felül-

¹⁰ Faragó, 2008. 71.

reprezentáció a helyi evangélikusokra a más vallásúakkal szemben, annál nagyobb szerepet játszik az adott település vagy az adott iskola az evangélikus oktatástörténetben;

- az evangélikus egyház oktatási intézményfenntartó tevékenységében nagy minőségi és mennyiségi felülreprezentációt fogunk találni, s szisztematikus lesz, hogy hol, s hogy milyen iskolatípusok vonatkozásában jelenik ez meg;
- az evangélikus iskolázottság újratermelésében nagy szerepet játszó tanítói, tanári népességben evangélikus felülreprezentációt fogunk találni, akik családtagokkal, nyilvánosságban mozgó feleségekkel, tanulásra szánt gyerekekkel, köztük lánygyerekekkel együtt számba véve nagyobb súlyt jelentenek, mint az egyébként szintén tekintélyes szerzetestársak a katolikus népességben;
- az evangélikus valláshoz sorolható népességet különösen szellemi és polgárosultsági értelemben az átlagosnál jobbnak fogjuk találni;
- szekularizációs értelemben az evangélikusok markáns, a többi felekezettől eltérő jegyeket fognak mutatni, magyarán kevésbé kötődnek majd az egyházhoz, mint például a reformátusok – ezt a vegyesházassági mozgalom növekedési ütemén kívül az 1990 körüli idősre vonatkozó templomlátogatási adatokból is láthatjuk;¹¹
- az evangélikusok – úgy az egyház, mind a hívek, mind a formálisan történelmileg evangélikussághoz tartozó lakosság – politikai szabadságfoka vélhetőleg magasabb lesz, mint a többi felekezeté. Például sokféle elemzés szerint erősebben determinált a református elit a magyar nacionalizmus, a katolikus elit pedig az antimodernista klerikalizmus politikai erői által.¹²

A népszámlálások publikált és kéziratot táblái

A népszámlálások publikált kötetei a 19. századtól kezdve kényelmesen hozzáférhetővé tették a legalapvetőbb jelzéseket, ezeket a köteteket vitte netre a Hungaricana projekt. E jelzések alapján nem szisztematikus leírásokat, hanem példákat mutatunk arról, hogy az evangélikus történetírás szakemberei mire használhatják mindezt.

1857-ben az ország központi területén a budai lakosságnak csak 2%-a, a pestinek viszont 4%-a volt evangélikus, s bár mindkettő alacsony szám, már előre vetít valamit Pest polgáriasabb, Buda hivatalnokiasabb jellegéből. Az evangélikusok a Gödöllői járásban 17%-os aránnyal vettek részt, ami többszöröse az ország átlagának. Erdélyben több mint kétszeresen felülreprezentált Szászrégen, több mint négyszeresen Brassó, Meggyes, Lekence, Kóhalom, Földvár járások, több mint ötszörösen Szentágota és Erzsébetváros (mármint az ismert pesti városrészrel azonos nevet viselő erdélyi település), valamint több mint hétszeresen Beszterce.

Nincsenek kombinált adatok, de a felsorolt területi egységek közül Brassó, Lekence, Szentágota és Erzsébetváros, valamint – csúcstartóként – Beszterce mutat alacsony gyerekszámot, amennyiben 15%-nál kisebb a 0-5 évesek aránya a lakosságban.¹³ Az alacsonyabb gyerekszám – majdnem minden későbbi statisztika szerint modernizációs jelzés, együtt jár magasabb iskolázottsággal. E korrelációs logika szerint az erdélyi evangélikusokra ez jellemzőbb az 1850-es években, mint a többi nagy felekezetre.

¹¹ A kutatóintézetünkben elkészült TARKI_50000 nevű adattár alapján az egyetemi diplomás/főiskolai diplomás/alacsonyabb iskolai végzettségű, idős evangélikusok szekularizációja, a Median_32000 nevű adattár alapján pedig az evangélikusnak bejegyzett, de ma evangélikus vagy felekezeten kívüli identitású idősök szekularizációja tanulmányozható.

¹² Az 1920-1947 közötti Hubai-féle választáskutatás területi adataiból készített becslések, illetve a képviselők felekezeti hovatartozása alapján (Ilonszki Gabriella adatbázisa) készített becslések.

¹³ Besztercei kerület: URL: <https://tinyurl.com/3sypr5m>.

1870-ben a népesség 7,2%-a volt – az országos népszámlálás szerint – evangélikus. Az evangélikus népesség mindenütt sokkal urbanizáltabb, amit a megyék és a megyékben lévő törvényhatósági jogú városok adatainak összevetéséből lehet látni. Abaúj megyében 7,2%-os adat jellemző Kassára, 3%-os a vidékre; Barsban 12,7% Körmöcbányára és 1,3% a vidékre. Gyakorlatilag minden megyére igaz, hogy az evangélikusok urbánusabbak. Az országos adatok ezt azért zavarják meg, mert az Alföld településtörténete néhány, valójában kevésbé urbánus város „segítségével” megnöveli a református városiak részarányát. A sok egybeeső megyei adat azt mutatja, hogy *nem csak azért* városias az evangélikus népesség, mert vannak a kora újkorban evangélikussá lett szászvárosok.

1881-ben már népszámlálási kereszt táblák is rendelkezésre állnak: tehát tudjuk, hogy az evangélikus népesség 79, illetve 63%-ban tud írni–olvasni, ami a férfiak esetében megközelíti, a nők esetében leülelt nyit meg is haladja a zsidók írni–olvasni tudásának a mértékét.

A statisztika itt persze csal, hiszen az alsó társadalmi csoportok alfabetizmusát a modernizációtól távol eső falvakban nagy részben a bibliaolvasás motiválja, s a kizárólag héber betűkkel való olvasás – mely a legelmaradottabb zsidó közösségek férfilekossáát is szinte teljes körűen jellemezte korabeli megfigyelések szerint – a népszámlálásnál nem számított. Ezzel szemben az evangélikusok bibliaolvasása gót betűkkel, illetve a szlovák s magyar abc ismeretének a bázisán történt, ami a népszámlálásban „olvasni tudásként” regisztrálódott. A zsidó és evangélikus alsó csoportok összehasonlítására nem alkalmas tehát az alfabetizációs mérőszám. A „bibliaolvasó”, illetve „általános” motivációjú alfabetizmus helyi különbségét legfeljebb azzal mérhetjük, hogy „a csak olvasni tudók” hány százalékát teszik ki az írni–olvasni tudók és csak olvasni tudók összes számának. A kétféle alfabetizmus különbözőségéről három társtudomány is tájékoztat minket: német, angol, francia medievisták bőséges levéltári bizonyítékkal rendelkeznek arról, hogy a papság körében az írni tudás csak a püspöki székhelyeken, a kódexmásoló üzemekben, a hiteles helyeken alkalmazottak körében volt általános, a falusi papság csak olvasni tudott. A 20. századi felnőttoktatás-történészek, s a hagyományos írásképelemzők is igazolhatják, hogy a 21. században – az internetes olvasás teljes körűvé válása mellett – a kézzel történő írás gyakorlata vissza is fejlődik.¹⁴

Az evangélikusoknál, minden nagyobb keresztény felekezethez mérten jelentősebb mértékű az alfabetizmus. (Csak azért nem az evangélikus a legiskolázottabb, mert a picike, országosan alig háromezres örménykatolikus népesség iskolázottabb.)¹⁵

Az 1891-es népszámlálásban már minden egyes megyére rendelkezésre áll a népesség anyanyelvének összevetése a hitfelekezettel, ami azt jelenti, hogy korrelációs alapon kiszámítható az is, hogy az evangélikusok magyar, szlovák vagy német nyelvűsége milyen mértékben hat ki az írni–olvasni tudásra. (Azért van szükség a korreláció kiszámítására, mert olyan kereszt tábla nincs, amely a felekezet, az anyanyelv és az írni–olvasni tudás hármas kombinációját tartalmazná. Az evangélikusok kutatói számára pedig helytörténetileg is fontos, hogy az evangélikus népesség szlovák, német vagy magyar nyelvű.)

1900-ban az adatszolgáltatás tovább bővül, ugyanis a felekezetekre nézve immár korcsoportosan áll rendelkezésre az írni–olvasni tudás adata (megyék és természetesen nemek szerint differenciáltan).¹⁶

Ennek két jelentősége van. Egyrészt összevethetjük a 60-69 éveseket (tehát az 1831 és 1840 között születetteket) a 10, 20, 30 évvel fiatalabbakkal, amiből kiderül, melyik megye evangélikus népességének a relatív helyzete javul gyorsabban, lassabban. Másrészt viszont a vándormozga-

¹⁴ Csoma és Lada, 2002, Erdélyi, 2008.

¹⁵ Az olvasni–írni tudás összevetése a korral, nyelvvel hitfelekezettel. URL: <https://tinyurl.com/mtxkx37n>.

¹⁶ A jelenlevő népességből az írni és olvasni tudók száma, összevetése a korral és a vallással. URL: <https://tinyurl.com/y38m4jat>.

lom által értelemszerűen kevésbé érintett 12-14 éves népesség alfabetizmusa az egyidejű, tehát 19. század legvégi iskolázási viszonyokról tájékoztat: annak sikerességéről, hogy egy-egy megyében, nagyvárosban az evangélikus népesség mennyiben érte el hamarabb, azaz még 12 éves kora előtt, az írni-olvasni tudást. (Természetesen a tantervi norma mindig is az volt, hogy az írni-olvasni tudást már az első év végére el kell érni. Ugyanakkor nemcsak a 12-14 évesek alfabetizmusa tér el megyénként, hanem a 6-11 évesek alfabetizmusa és a 12-14 évesek alfabetizmusa közötti hányados is. Ez – minthogy a ténylegesen elvégzett elemi osztályok számára nézve akkori adat nincs – a legbiztosabb forrása az elemi iskoláztatáson belüli szóródásnak. Hiszen az írni-olvasni megtanulás sikertelensége – sok szórványos helyi adatfelvételünk alapján – összefügg az első osztály két, illetve három év alatt történő elvégzésének valószínűségével, utóbbi pedig azzal, hogy amikor a paraszti népesség a gyerekeket már a családi gazdaságban, esetleg a napszámban használni kezdi, azaz megéri neki megszegni az iskoláztatási kötelezettséget, hány osztály elvégzése sikeres.)

A népszámlálási statisztika mutatja, hogy az egyes országrészekben az egyes felekezetek által fenntartott népiskolában működő tanítók és tanítónők milyen arányban magyar anyanyelvűek, és a nem magyar anyanyelvűek közül milyen arányban tudnak magyarul. A nem magyar anyanyelvűek magyarul tudásában az evangélikus iskolák nem emelkednek ki, ami annak a jele, hogy az erős német felekezeti autonómia elkerülhetővé tette azt, hogy az 1879-től aktív tanügyigazgatási nyomás ellenére megtanuljanak magyarul.¹⁷

A népszámlálás hasonlóképpen országrészenként közölte a magyar, német és szlovák nyelvű evangélikus lelkészek arányát, de a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudását már csak a német és szlovák adatok összevonásával publikálták.¹⁸

E vonatkozásban válik először jelentőssé az egykori „Andor utcai gyűjtemény”. A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási részlegének Andor utcai raktárában¹⁹ megőrizték azokat a táblákat, melyek összesítésével a népszámlálások publikált kötetei elkészültek. A keresztábrakészítési technika az volt, hogy például a lelkészek anyanyelvére, magyarul tudására vonatkozó adatokat megyénként összesítették. Majd a már kombinatív formában létező számokat adták össze a népszámlálás köteteiben való publikálás céljára, mely publikáció, ahogy említettük, régióként történt.²⁰

Az egyháztörténész számára ez a körülmény rendkívüli jelentőségű, hiszen a megyék – e célból általunk összesített adatokkal – *némiképp* megfeleltethetők az egyházmegyéknek, a statisztikai régiók (emlékeztetőül: ezek akkora egységek, hogy pl az egész Dunántúl egyetlen egységet alkot, „Duna jobb partja” néven) azonban semmiképpen sem. (A megtévesztő nevű Dunántúli Evangélikus Egyházmegyének nem részei Tolna és Baranya megye evangélikus egyházközségei.)

Az evangélikus egyháztörténet forrásai alapján a történész hipotéziseket fogalmazhat meg arról, hogy az egyes egyházmegyékben gyakorolt lelkész kiválasztási gyakorlat, az egyes püspökök nyelvpolitikai gyakorlata mennyiben különbözött, s ezt a – döntően kvalitatív, szöveges források alapján megfogalmazott – hipotézist, pontosabban ennek következményét ezen eredmények alapján kvantitatívan ellenőrizheti.

¹⁷ A magyarországi tanítók és tanítónők anyanyelve és magyar nyelvismerete az iskolák jellege. URL: <https://tinyurl.com/4x2yvvjm>.

¹⁸ A magyarországi lelkészek és segédlelkészek anyanyelve és magyar nyelvismerete... URL: <https://tinyurl.com/twaea9rh>.

¹⁹ A raktárban – ami NEM levéltári, hanem irattári gyűjtemény volt – néhai Nagy Orbán statisztikus (számos szabályt megsértő) szívesége jóvoltából tudtam kutatásokat folytatni évtizedekkel ezelőtt.

²⁰ A raktárban megismert László utónevű idős úr nemcsak az 1930-as népszámlálás feldolgozásával kapcsolatos ifjúkori tapasztalatait osztotta meg velem, de arra is emlékezni látszott, hogy édesapja (aki szintén alacsony beosztású statisztikai hivatali alkalmazott volt) mit mesélt az 1900-as, 1910-es és 1920-as népszámlálás feldolgozási technikájáról.

Az iskolázottságtörténet, illetve az iskolázott csoportok történetének vonatkozásában az 1910-es népszámlálás megint új fejezetet nyit. A 1910-es népszámlálásban például az evangélikus iparforgalmi tisztviselőket abban a tagoltságban látjuk, hogy megvan a kereső férfiak, eltartott férfiak, kereső nők és eltartott nők száma. Ez az adat azért érdekes, mert az eltartott férfiak arányából egyértelműen következtethetünk a megfigyelt csoport gyerekszámára, a kereső nők és kereső férfiak arányából pedig az iskolázással is erősen összefüggő modernizációs jelzésre, a nők önálló munkavállalására. (A női munkavállalás a nagy keresztény aggregátumok közül az evangélikus nőket jellemezte leginkább, de nagyon is különbözött, hogy ez a fölény az egyes városokban mennyire érvényesült.) Ugyanezek az adatok már 13+2 iparág vonatkozásában álltak rendelkezésre, tehát külön adat van például az evangélikus nyomdaipari és gépipari tisztviselők ilyen tulajdonságáról. (A korreláció itt is segít, hiszen más táblákból viszont tudjuk ugyanezen személyek anyanyelvét, ismét másokból az iskolázottságát.)²¹ Az evangélikus népesség helytörténész kutatója számára ez a részletezettségi szint már azt jelenti, hogy egy konkrét cég egyetlen tisztviselőjéről kap adatot.

Az értelmiségiek közül a katonatisztek adatai a legrészletesebbek a népszámlálásban. Az 1186 evangélikus tisztre 280 eltartott evangélikus fiúgyermek jutott. A 811 eltartott evangélikus hölgyből azonban nem tudjuk mennyi a gyerek és mennyi a feleség, hiszen a más vallású tisztek esetleges evangélikus feleségei is ezt a számot növelik.²² Egyébként a katonatiszti népességben – nemcsak a népszámlálások, de Hajdu Tibor személyi adatbázisokon alapuló felvételei szerint is – az evangélikusok a többi nem katolikus felekezetűhöz képest mindenképpen felülreprezentáltak.

Az „Andor utca” (mely kutatásunk óta egyébként a nemzeti levéltár része lett) e vonatkozásban is nyújt megyénként részletezett adatot. Nincs ugyan iparáganként részletezve, de a mezőgazdaság, a bányászat, az ipar és a kereskedelem adatai megyénként is megjelennek, aktivitás–eltartottság szerint kétféle értelemben vett férfit és kétféle értelemben vett nőt megkülönböztetve. Az egyes foglalkozási csoportokat ugyanebben a kombinációban közli a népszámlálás, így megyespecifikus adataink vannak olyan jellegzetes iskolázott csoportokról, mint az evangélikus mezőgazdasági tisztviselők, erdészeti tisztviselők, bányászati tisztviselők, ipari tisztviselők, kereskedelmi tisztviselők, közlekedési tisztviselők.²³

Az evangélikus értelmiség létszáma részletes foglalkozási bontásban áll rendelkezésre – elkülönítve például a rendezett tanácsú városi tisztviselőket és díjnokokat a törvényhatósági tisztviselőktől és díjnokokról, s megkülönböztetve tucatnyi közigazgatási foglalkozási csoportot. Korcsoportos bontás ugyan nem áll itt rendelkezésre, de ügyvédsegédek és az ügyvédjelöltek száma külön is megvan, ez pedig életkori bontásnak is némiképp megfelel. A tanügy bontása néhol meglepően részletes, pl. a bányászati iskolákról megtudható, hogy egyetlen katolikus férfioktatójuk van, a középiskolák esetében azonban nem válik szét a reáliskolák és gimnáziumok tanári kara.²⁴

Ezt követően megyénként látjuk az evangélikus állami tisztviselőket, állami díjnokok, vármegyei tisztviselőket, s számos más foglalkozást űzők számát. Ez azonban további tulajdonságokkal nincsen kombinálva, s itt az „Andor utca” sem segít, mert valóban csak olyan kombinációk készültek el helyileg, amit országos táblaként közölni akartak.

²¹ A foglalkozások főáttekintése összevetve az anyanyelvvel és vallással... URL: <https://tinyurl.com/3fczmy57>.

²² A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással, törvényhatóságoként. URL1: <https://tinyurl.com/3hfwu2ex>; URL2: <https://tinyurl.com/3fczmy57>.

²³ Egyes fontosabb foglalkozási alcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással... URL: <https://tinyurl.com/2s497s9x>; valamint 526, 541, 591. lap

²⁴ A közszolgálati ágak és szabad foglalkozások körébe tartozó értelmiségi kereső egyének vallása, anyanyelve és állampolgársága fő- és alcsoportok szerint. URL: <https://tinyurl.com/jdjt5b6>.

Az 1910-es népszámlálás legfontosabb újdonsága, hogy a 4, 6, illetve 8 középiskolai osztályt végzeteket elkülönítette az egyéb írni–olvasni tudóktól, külön a férfiakra és külön a nőkre nézve. Persze a középiskola szó itt mást jelent, mint a tanügyi adatszolgáltatásnál, hiszen a 4 osztályos középiskolai végzettség magában foglalja a polgári iskolát végzetek széles tömegeit is, a hölgyek esetében pedig a 6 osztályos lányiskolát végzeteket nyolc középiskolai osztályt végzettként számolták el, tekintettel arra, hogy az idősebb nőnemzedéknek ez volt a legmagasabb Magyarországon kínált műveltség. A „8 középiskolai osztályt végzett” kategóriát gazdagították a felsőkereskedelmi és tanítóképzőt végzetek is. Mindenesetre tény, hogy Magyarország 100 törvényhatósága közül egyetlenegy sincs, ahol ne lenne nyolc középiskolai végzettségű női evangélikus személy.²⁵

A legfontosabb megyéről megyére elemezhető összefüggés, hogy *hogyan aránylik egymáshoz* a 4, 6 és 8 középiskolai végzettségűek aránya felekezetenként. A legkevésbé polgárosult csoportokat relatíve keskeny 4 középiskolát végzett tömbre épülő 8 középiskolai végzettség, a polgárosultakat viszont piramisszerű formáció jellemzi. Noha a 6 középiskolai végzettség nem tűnik nagyon használható adatnak (hiszen csak megszakítással keletkezhet), megyénkénti aránya mégis a legközelebb van a reáliskolások–gimnazisták megyénkénti arányához, hiszen se a polgárban, se a tanítóképzőben végzett népesség nem torzítja ezt a számot.

Az evangélikus tanítók számának levonásával a nyolc osztályt végzettként meghatározott evangélikus csoportból a megyékben tartózkodó evangélikus gimnáziumi/reáliskolai érettségizettek aránya nagyjából meghatározható. A felsőkereskedelmi iskolai végzettségű népesség (ami a nyolc középiskolát végzetek harmadik nagy tömbje) ugyanis inkább a nagyvárosokban talált megélhetést.

A Trianon előtti időszakra nézvést ez az egyetlen olyan adatfelvétel, melynek segítségével a teljes népességre nézve a magasabb iskolázottságra is differenciált iskolázottsági adatot szerezhethetünk, ezért itt lehet talán a legkevésbé lemondani az „Andor utca” által kínált lehetőségről, arról, hogy részletes (ötéves) korcsoportban elemezhető legyen a felekezet, és nem specifikus iskolázottság megyéről megyére haladva.

Ennek jelentőségét évekkel ezelőtt felismerve, Karády Viktorral el is kezdtük ezeknek az adatoknak a kiadását, így ma már levéltári bűvarkodás nélkül hozzáférhetőek Erdély, Kelet- és Nyugat-Felvidék, Dunántúl és Budapest adatai.²⁶ Az alapvetően adatközlő jellegű kiadványok közül épp az evangélikus szempontból nagyon fontos felvidéki kötet elé került elemző előszó.

Fel kell hívnunk azonban az evangélikusok iskolázottságának történetére kíváncsiak figyelmét arra, hogy az általunk ellenőrzött és publikált adatokon kívül az Andor utcai táblák még részletesebb adatokat tartalmaznak, melyeket nagy munkával, megyéről megyére haladva, lehet azonosítani. Pontosabban a munkát olvasóink közül azoknak érdemes részletekben elvégezni, akik valamely megye vagy város evangélikusaira kíváncsiak. Ugyanis egy-egy nagy méretű papírlap (pl. „Arad megyei férfiak”) a belenyomtatott kategóriavonalakon kívül nemcsak az általunk a publikációban használt egyértelmű vastagon beleírt számokat tartalmazza, hanem minden egyes szám kockájában apró betűkkel halvány ceruzaírással más számokat is. E számok összege kiteszi az adott cellában található, vastagon beleírt végleges adatot, és néhány próbaszerű ellenőrzés szerint annyi szám van, ahány járás és rendezett tanácsú város a megyében. Feltehető tehát, hogy e számok egy még korábbi munkálat eredményei, amikor is valakik (talán

²⁵ A jelenlevő népesség vallása, összevetve a műveltséggel. URL: <https://tinyurl.com/2jdm8hp4>.

²⁶ Educational inequalities and denominations, 1910 sorozatcímmel, a sorozat előbb a néhai Oktatáskutató Intézeté volt, majd a Wesley-é. A MEK ben is fenn van: URL1: <https://tinyurl.com/2nsjm9jh>; URL2: <https://tinyurl.com/5ys8uhma>; URL3: <https://tinyurl.com/dnfn7pdw>; URL4: <https://tinyurl.com/22wr2akc>. Három országrész adatainak ellenőrzése és publikálása folyamatban.

megyei tisztviselők) járási szinten összesítették az adatokat, s ma már meg nem lévő papírlapokról ezek az adatok – technikai összesítés céljára – átkerültek ezekre a nagyobb adatlapokra.

Így – cellánként „kisakkozva”, hogy melyik adat melyik járásra vonatkozik – sosem látott részletességű adathoz juthat az érdeklődő, konkrétan például az egyházi forrásokból, kvalitatív forrásokból megismerhető evangélikus egyházközségek „népszámlálási lenyomatát” tárhatja fel. Saját adatrögzítésünk nem ebben az irányban haladt előre, hanem a rendezett tanácsú városok felekezetspecifikus iskolázottsági adatait dolgozza fel, itt azonban sajnos életkori bontás már nincs, az iskolázott nők aránya viszont fontos modernizációs jelzés.²⁷

Bár ez az áttekintés az evangélikus iskola- és iskolázottságtörténet kutatóit csak 1918-ig segíti, arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy számos népszámlálási forrás 1920-at követően életkori bontásban is közöl adatokat, így azok az adattartalmak, melyek az 1920-as és az 1930-as népszámlálásban jelentek meg, az 1918 előtti viszonyokra nézve is tájékoztatóak. Az 1920-as s 1930-as népszámlálás a korábbiakkal ellentétben a felsőoktatási végzettségről, sőt a diploma irányáról is adatot szolgáltat. A népszámlálások az iskolázottsági alsó csoportokat is bontják, a négy elemi iskolai osztályos és hat elemi iskolai osztályos végzettség differenciáltan kerül bemutatásra – a nyomtatott kötetekben, s természetesen még részletesebben az „Andor utcai” gyűjteményben.

Az 1941-es népszámlálás egy dologban kínál újdonságot: adatokat közöl arról, hogy a zsidótörvények által zsidónak minősített evangélikus vallású népesség mekkora.

Ismeretes módon az 1949-es népszámlálás még vett fel felekezeti adatot, de azzal kapcsolatban semmilyen kombináció, így iskolázottsági sem készült.²⁸

Nem folytattunk kutatásokat arról, hogy az utódállamok népszámlálásai melyek a két világháború között mindenütt kérdeztek felekezetet, milyen módon használhatók.

A külföldi, főleg angolszász társadalomtörténetírás új nagy lehetősége, hogy a régi népszámlálások fokozatosan személysorosan is a netre kerülnek. Magyarországon a régi népszámlálások személysoros anyagai nincsenek meg, s az első olyan népszámlálás, melynek a személysoros anyagai kutathatók, az 1970-es, de csak 2001-ben van először vallási adat.²⁹ Az 1918 előtt iskolába járó népességre nézve ez tehát generációsan nem használható.

Jobb a helyzet a Romániához csatolt területeken. Minthogy már az 1992-es népszámlálás felvette a felekezeti adatokat, érdemben vizsgálható az 1900 előtt született népesség is. Az IPUMS-tól³⁰ igényelhető személysoros adatbázisból végzett számításaink szerint a nyugati kereszténységhez tartozóknak általában 1,3%-a, az öregekre nézve 2,3%-a evangélikus, az evangélikusok iskolázottabb és városiasabb népesség lévén tovább élnek. A romániai evangélikus népesség iskolázottságát lakóhely és születési hely, valamint anyanyelv-specifikusan is vizsgálhatjuk. Az 1918 előtti helyzet elemzésére mégsem alkalmas e kitűnő adattár, mert egy német–román megállapodás keretében a pártállam utolsó harmadában az evangélikus szász lakosság (köztük az idősek) nagy része az NSZK-ba távozott.

Szlovákia lakosságának 1991-ben 6,2%-a evangélikus (több mint 90% sorolta magát valamilyen felekezethez). De Szlovákia csak 21. századi adatokkal lépett be az IPUMS-ba, tehát nem tudhatjuk, hogy milyen az idősek (további kombinációkkal is értelmezhető) leválogathatósága,

²⁷ Adatközlésre itt még nem került sor, de Balassagyarmat, Körmöcbánya, Magyaránizsa felekezeti adatainak elemzésére már igen. Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*. 13(3), 3-14. URL: <https://tinyurl.com/4nbkeusf>.

²⁸ Ezeknek a népszámlálásoknak a kötetek is kutathatók a könyvtárak mellett a Hungaricana adatbázisában is, komoly különbség azonban, hogy 1918 előtti időkkel ellentétben 1923-tól Statisztikai Szemle jelenik meg, amelyben gyakran mutatnak be egyes városokra vonatkozó adatokat. Statisztikai Szemle Archivum: URL: <https://tinyurl.com/ptb3p2rn>.

²⁹ Az 1970-es, 1980-as, 1990-es népszámlálás 10 % os mintája, a 2001-es népszámlálás teljes – tízmillió soros – adattára kutatható a KSH kutatószobájában.

³⁰ <http://ipums.org> től beszerzett román adattár továbbfejlesztett változata kutatóintézeti gépünkben, nyilvánosan használható.

illetve általában milyenek a személysoros feldolgozás lehetőségei ebben a korábbi népszámlálásban. A németekre és magyarokra vonatkozó 1945 utáni kitelepítések itt is kérdésessé teszik, hogy az 1991-es idők iskolázottsági viszonyai mennyire tükrözik az 1918 előtti helyzetet.

A 2001-es magyar népszámlálás közvetett értelemben mégiscsak használható az 1918 előtti iskolázottsági-modernizációs szint összevetéséhez. Azt a megfigyelést tehetjük, hogy pl. az 1941-ben különböző falvakban született személyek csoportjainak hatvan évvel későbbi foglalkozási, iskolázottsági, vagyoni, házasságpiaci³¹ adatokból megalkotott erőssorrendje nagyon erősen korrelál a falvakban 1941-ben mérhető átlagos iskolázottság erőssorrendjével. Azaz a társadalmi mobilitás rengeteg mindent megváltoztatott, de a falvak sorrendje keveset változott. Ebből az összefüggésből kiindulva a 2001-es népszámlálás személysoros változatából előállítható az 1915-1918-as születésű evangélikusok falvak szerinti erőssorrendje, illetve a helyi nem evangélikusokkal szembeni felülreprezentációjuk mértéke. Ez közvetett jelzést ad az 1915-1918-as állapotokra is.

Még két sajátos, népszámláláshoz hasonló adattárról – pontosabban az abból vett, kutatóintézetünkben hozzáférhető,³² egyenként kb. 80 ezres adatbázisról kell beszámolnunk. Az egyik adatbázis az 1941-es budapesti lakásösszeírás lakóösszeírási mellékletéből készült 5%-os minta, mely természetesen nagy számban tartalmaz 1900 előtt született evangélikus személyeket, akiknek foglalkozása, lakásviszonyai nyilvánvalóan összefüggést mutatnak az adott személyek tanulókorban elért állapotaival. A másik adatbázis pedig az 1945-ös budapesti lakásösszeírás lakóösszeírási mellékletéből készült 5%-os minta, mely történelmileg egyedülálló forrás: foglalkozási és iskolázottsági adatokat tartalmaz személysorosan.

Ez a kettős adattár, abban az értelemben unikális, hogy *kombinatíve* tanulmányozható a felekezet (s ezen belül a kikeresztelkedettek), a házasság (és vegyes házasság), a névjelleg, a foglalkozás–iskolázottság, a vagyonosság, az életkor, illetve az, hogy a család gyermekkorú tagjait milyen iskolatípusba írták be. Csak a nagyságrend érzékeltetéséül: 1945-ben 1800-nál több magyar névjellegű evangélikust, 900-nál több német névjellegű evangélikust, s közel ugyanannyi szlovák névjellegű evangélikus személyt tanulmányozhatunk az adatbázis segítségével. Ez lényegesen több, mint amit bármely alnépesség esetén elégségesnek szoktunk tartani. Az adatfelvétel technikája következtében az 1941-es és 1945-ös népesség összeköthető, mely e nagyságrendben már becslést tesz lehetővé a nyilas kormány felszólítására Németország felé eltávozott és a városban maradó népesség társadalmi különbözőségéről.

Az iskolai adatok

A történelmi országterület evangélikus közép- és felső rétegeinek megismeréséhez messze nem teljes körű, de jelentős forrást jelent a gimnáziumok és reáliskolák anyakönyveiből, ezek hiányában iskolai értesítőiből vett személysoros adattár, illetve az egyetemi anyakönyvekből és diplomakönyvekből vett személysoros adattár (mindkettő a Karády-Nagy-féle eliteso8 kutatáshoz kapcsolódik), amit kiegészít Szögi László 1918 előtti külföldi egyetemjárásról szóló adattára.

1918 előtt minden számunkra hozzáférhető középiskolai beiratkozási anyakönyvből és értesítőből húszévenként felvettük az elsős középiskolai beiratkozási adatokat. 1860-ra nézve ez valóban reprezentálja az alsó középosztályt, mert még nem indult be a polgári iskola alapítási mozgalom, mely később az alsó középiskolába járást ambicionáló, de érettségi szerzésre nem

³¹ A vagyoni sorrendet a rendelkezésre álló ingatlanból, és a betöltött foglalkozás tipikus jövedelméből becsültük, a házasságpiaci sorrendet pedig a házastárs–élettárs valamennyi szociodemográfiai adatából.

³² Karády Viktor és Nagy Péter Tibor kutatásvezetők megállapodása értelmében az eliteso8 keretében felhalmozott adatbázisok nem kerülnek ki a netre, de előzetes megállapodás alapján egy Nagy Péter Tibor által kijelölt számítógépen kutathatják azok, akik nagypetertibor@gmail.com-on ezt az igényüket bejelentik.

törekvő csoportokat kivonta a középiskolázásból. Az 1880-as és 1900-as adatok, melyeket a lányok esetében 1910-es adatok is kiegészítenek, a 8-9 évvel későbbi nyolcadikos adatokkal összevetve, a gimnáziumi–reáliskolai tanulást ambicionáló népesség lemorzsolódásáról, s részben az iskolák közötti mobilitásáról tájékoztatnak.

Egy szűkebb kört mutat be az 1850-es és 1918-as időhatárok között teljeskörűen a nyolcadikosok adattára.

A gimnáziumi és reáliskolai beiratkozási adatok – miután joggal feltételezzük, hogy az evangélikus polgárság és értelmiség fiúgyermekait szinte teljeskörűen reáliskolába/gimnáziumba járatta – alapvető tájékoztatást nyújtanak ennek az evangélikus középrétegnek (mármint a szülők nemzedékének):

- a foglalkozási megoszlásáról;
- a területi mobilitásáról (hiszen a tanuló születési helye és pillanatnyi lakhelye közötti különbözőség adata ezt tükrözi);
- a gyerekek számáról (hiszen több fiúgyermek esetén ugyanazon városi iskolában többször felbukkan ugyanaz az eltartó);
- a név jellegéről, esetleges névmagyarosításáról;
- a gyermek számára történő iskolaválasztási stratégiáról (adott esetben nem evangélikus iskola választásáról).

A tanulók nemzedékére nézve adatot szolgáltat:

- a tantárgyspecifikus tanulmányi eredményességről (iskolánként, mely azt tükrözheti, hogy a történelemből és részben a magyar irodalomból szerezhető jegyek szimbolikus kódrendszerük révén kimutathatóan jobban összefüggnek a tanuló felekezete, a tanár felekezete és az iskola felekezete közötti kapcsolattal, mint a többi tárgyból szerzett jegyek);
- a tanulók által megszerzett ösztöndíjakról;
- a tanulók iskolai erőviszonyok között megszerzett jegyeinek és valamilyen értelemben „országos kontroll alatt” – érettségi biztos jelenlétében megszerzett jegyeinek különbözőségéről. Bár ezt az adatduplázódást csak néhány dunántúli iskola esetében vállalta a kutatás, amikor afféle „big science” metódussal több tucat pécsi bölcsészhallgatót vont be a munkába e sorok szerzője.³³

Az iskolai személysoros adattárakat, a helyi iskolapiacok megítélése szempontjából, tizenöt vármegyében elvégezhető, korábbi OTKA-kutatásra támaszkodó adatfelvételünk egészíti ki, mely a középfokú iskolák (zömmel polgárik, tanítóképzők, felsőkereskedelmik jelentik itt az újdonságot a reáliskolák és gimnáziumok mellett) értesítőjének táblaanyagáról (tehát nem személysoros jelleggel, de az osztályokat sokféleképpen tagolva) készültek. Azt mindenképpen lehetővé teszik, hogy bemutassuk, mely terület evangélikus népessége áramlott inkább a felsőfok felé vezető, érettségit adó, illetve más középfokú iskolatípusokba.

Az evangélikus népesség iskolázási értelemben vett elitjét mutatják be az egyetemi diploma-könyvekből készült személysoros adattárak.³⁴ Ezeket itt és most csak felsoroljuk.

³³ A pécsi bölcsészkar tanárszakos hallgatói egy féléves neveléstörténet kurzusukat a 2000-es évek közepén egy olyan szakmai gyakorlattal teljesíthették, melynek eredményeként – Bendzsák Csaba kutatási asszisztens munkájának köszönhetően – elkészült a két háború közötti időszakra vonatkozó, a dunántúli reáliskolák, reálgimnáziumok és humángimnáziumok valamennyi nyolcadikosára kiterjedő, értesítőalapú (tehát nevet, felekezetet és tantárgyankénti jegyeket tartalmazó) adattár.

³⁴ URL: <http://elites08.uni.hu>.

I. JOGÁSZDIPLOMÁSOK ADATBÁZISA

- Budapest (1870–1918) – 38.597^{*35}
- Kolozsvár (1872–1918) – 14.198
- Bécsi jogi kar (1850–1919) – 4.029
- Német jogi karok (1789–1919) – 1580
- Svájci jogi karok (1850–1918) – 183
- Prágai jogi kar (1850–1918) – 348

A jogakadémiák – maguk is részben felekezeti kötöttségűek

Államiak

- Nagyvárad (1862–1917) – 4.968
- Kassa (1880–1919) – 475
- Győr (1870–1884) – 208

Reformátusok

- Debrecen (1870–1912) – 2.718
- Kecskemét (1867–1948) – 4910^{*}
- Pápa (1860–1884) – 542
- Pozsony (1867–1919) – 1645
- Sárospatak (1867–1918) – 704

Evangelikus

- Eperjes–Miskolc (1872–1918) – 7.424

Római katolikus

- Eger (ennek csak 1/3-os mintáját rögzítettük – 1865–1948) – 5372^{*}
- Pécs (1867–1919) – 1566

II. ORVOSI ÉS GYÓGYSZERÉSZETI DIPLOMÁSOK ADATBÁZISA

- Budapesti orvosi kar (1770–1950) – 28.008^{*}
- Gyógyszerészeti tanfolyam (1906–1945) – 2.883^{*}
- Kolozsvári orvosi kar (1872–1918) – 1.075³⁶
- Gyógyszerészeti kar (1861–1951) – 2.370^{*}
- Bécsi orvosi kar (1850–1867) – 1.667
- Német orvosi karok (1789–1919) – 844

³⁵ A *gal jelzett számok azt mutatják, hogy az adatbázis az 1918 után szerzett diplomákat is tartalmazza, melyek azonban alkalmasak arra, hogy az 1918 előtti középiskolai adatokhoz kapcsolva azokat az adatokat javítsák.

³⁶ Ez a személyi lista a neten is hozzáférhető, URL: <https://tinyurl.com/bdetj55w>. Ugyanott Karády Viktor elemző tanulmánya.

- Svájci orvosi karok (1840–1917) – 112
- Prágai orvosi kar (1850–1918) – 241
- Prágai gyógyszerészeti kar (1856–1918) – 35

III. HUMÁN ÉS REÁLBÖLCSESZET

- Budapesti bölcsészkar (1878–1944) – 13.917^{*37}
- Kolozsvári bölcsészkar (1872–1918) – 2.898
- Kolozsvári természettudományi kar (1872–918) – 1.181
- Budapesti Eötvös Collegium felvett diákok (1895–1949) – 1.242^{*}
- Budapesti Eötvös Collegium elutasított diákok (1895–1949) – 1.056^{*}
- Bencés tanárképző (1870–1949) – 633^{*} (Evangélikus szempontból nem releváns)
- Piarista tanárképző (1868–1945) – 1.091^{*} (Evangélikus szempontból nem releváns)
- Bécsi bölcsészkar (1850–1919) – 1.895
- Német bölcsészkarok (1789–1919) – 556
- Német bölcsészkarok természettudósai (1789–1919) – 324
- Svájci bölcsészkarok (1850–1918) – 346
- Prágai bölcsészkarok (1850–1918) – 273

IV. MEZŐGAZDASÁGI KÉPZÉSEK

- Pallagpuszta (1890–1920) – 704
- Keszthely (1880–1948) – 2.330^{*}
- Kolozsmonostor (1906–1918) – 1.097
- Mosonmagyaróvár (1880–1949) – 1.653^{*}
- Kassa (1906–1919) – 338
- Budapesti kertészet (1890–1949) – 2.375^{*}
- Selmecbánya/Sopron) erdészet (mintaévek, 1880–1948) – 3.423^{*}
- Bécs (1890–1918) – 214
- Németország (1794–1919) – 31

V. KATONAI KÉPZÉS

- Ludovika (1908–1912 and 1929–33) – 297^{*}
- Bécsi katonai (1867–1919) – 2131
- Bécsi konzuli (1890–1918) – 60
- Fiumei tengerészeti (1896–1918) – 387

VI. MŰVÉSZETI KÉPZÉS

- Budapest konzervatórium (1890–1930, 1945–1949) – 4.459^{*}
- Bécs (1915–1955, minta) – 7.933^{*}
- Német zenei (1850–1919) – 112

³⁷ Az evangélikus értelmiség, tanárértelmiség szempontjából különösen fontos bölcsészkarok fejlődését értékeli Biró, 2015.

- Prágai zenei (1840–1916) – 39
- Budapest iparművészet (1899–1948) – 2.043*
- Budapest szépművészet (1877–1948) – 2.281*
- Budapest színházművészet (1900–1948) – 742*
- Bécsi művészeti képzők (1890–1918) – 102
- Német művészeti képzők (1821–1919) – 423
- Prágai művészeti képzők (1822–1913) – 21

VII. GAZDASÁGI KÉPZÉS

- Budapesti kereskedelmi akadémia (1870–1911, 1929–1935) – 1.313*
- Budapest keleti kereskedelmi akadémia (1890–1920) – 1.182
- Fiume külkereskedelmi akadémia (1912–1919) – 200
- Kolozsvár kereskedelmi akadémia (1900–1911) – 438
- Budapest közgazdasági kar, kereskedelem (1921–1948) – 5.745*
- Budapest közgazdasági kar, tanárképzés (1890–1944) – 2.688*
- Bécsi exportakadémia (1898–1918) – 556

VIII. MŰSZAKI FELSZŐKLTATÁS

- Általános mérnökképzés (1882–1949) – 5.73*
- Vegyészmérnök (1882–1948) – 1.697*
- Gépészmérnök (1882–1949) – 16.888*
- Építészmérnök (1882–1950) – 4.394
- Selmezbánya kohászat (1870–1918) – 518
- Selmezbánya bányászat (1880–1948 mintavételes) – 1.580
- Bécsi mŰszaki kar (1867–1918) – 2.126
- Német politechnikumok (1804–1918) – 2.344
- Svájci politechnikum (1867–1918) – 810
- Prágai politechnikum (1850–1918) – 383
- Pribram bányászati iskola – 26

IX. TEOLÓGIÁK

- Evangélikus akadémia Eperjes (1867–1884) – 184
- Katolikus teológiai kar, Budapest (1894–1945) – 1.787 * (evangélikus szempontból nem releváns)
- Református akadémia Budapest (1855–1945) – 2.138*
- Református teológia Sáropatak (1867–1918) – 857
- Református teológia Debrecen (1867–1868) – 190
- Református teológia Pápa (1867–1950) – 873*
- Bécsi egyetem katolikus teológia (1852–1889) – 744 (evangélikus szempontból nem releváns)
- Bécsi egyetem protestáns teológia (1867–1988) – 234
- Német evangélikus fakultások (1790–1918) – 259

A több százezres középiskolás tömeg, illetve a hasonló nagyságrendű egyetemi hallgató és diplomás tömeg minden esetben rendelkezik

- névvel
 - ebből következően névjelleggel
 - nemmel
- becsülhető generációs hovatartozással.

E két tulajdonság alapján a középiskolás és egyetemista népesség nagy valószínűséggel összekapcsolható, így az esetek elsöprő többségében:

- rendelkeznek felekezeti adattal
- tanulmányi kiválósági jelzéssel.

Elég nagy százalékban rendelkeznek:

- családi rétegződési jelzéssel,
- regionális jelzésekkel.

Végezetül a név, képzési irány és orientáló évszámok segítségével ez a több százezer fős elit összekapcsolható más elitlistákkal, lexikoncímszavakkal, bibliográfiák szerzői népességével, szabadkőműves-listákkal stb. Ez az összekapcsolás megteremti annak a lehetőségét is, hogy felekezeti jelzésekkel el nem látott listákból kiemeljük az evangélikusokat.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy az evangélikusokra vonatkozó bármely kutatás bőséges információt találhat statisztikai táblázatos adatközlésekben, személysoros, de névvel el nem látott adattárakban és prozopográfiai, azaz névvel ellátott, ezért összekapcsolható adatbankokban egyaránt.

A közeljövő várható fejleményei a kutatási és elemzési háttéranyagok szempontjából a következők:

- a folyamatosan netre kerülő névlisták (például polgári iskolai osztálynévsorok) segítségével tovább növelhető, gazdagítható az adatbank
- a releváns protestáns (lutheránus folyóiratokból kitermelhető) személyek, témák újabb összefüggéseket teremtenek.

Források

A középiskolai törvényjavaslat (III) Fraknói Vilmostól. *Budapesti Szemle* 31(67), 94-132.

URL: <https://tinyurl.com/yrdc477h>

Az 1847-48-ik évi országgyűlésnek 'a vallás dolgában' alkotott (XX.) törvénycikke (1881). *Budapesti Szemle*. 65(169-171), 271-285.

Haan Lajos (1882): *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest.

Zsilinszky Mihály (1880): *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Budapest.

Felhasznált irodalom

Biró, Zsuzsanna Hanna (2015): *Bölcsészdiploma és társadalom: Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895-1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Csepregi Zoltán (2020): *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. II/1: a zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681). II/1: Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület); 2. jav., bőv. kiad. Reciti, Budapest.

Csoma Gyula – Lada László (2002): Az olvasás éve és a funkcionális analfabétizmus. *Új Pedagógiai Szemle* 52(1-6), 90-94.

URL: <https://tinyurl.com/33vrp3j9>

Erdélyi Margit (2008): Az olvasás és az olvasni tudás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 10(4), 85-93.

URL: <https://tinyurl.com/yvnuatjz>

Fabry Tibor (1997): *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.

Faragó Tamás (2008): *A múlt és a számok. Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században*. Várostörténeti tanulmányok 10. Budapest.

Fényes Lajos (1902): *Guta, ágostai hitvallású evangélikus anyaegyház története 1543-1900. évig*. Balassa-Gyarmat.

Karady Viktor (1994): Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig, Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 1994. 125-168

Karady, Victor (1987): Juifs et Luthériens dans le système scolaire hongrois. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 69, sept. 67-85.

DOI: <https://doi.org/10.3406/arss.1987.2382>

Kármán Mór (1911): Közművelődésünk fejlődése a szatmári békéig. *Budapesti Szemle* CCCCIX(409), 28-69.

URL: <https://tinyurl.com/8p9a2hub>

Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*. 13(3), 3-14.

URL: <https://tinyurl.com/4nbkeusf>

Nagy Péter Tibor (2022): 1944 elitjei – módszertani bevezető. In: Virányi Péter (szerk.): *Út(elágazások): Magyarország 1944-1945*. MTA II. világháború története albizottság, Budapest, 478-510.

URL: <https://tinyurl.com/udebavup>

Szelényi Ödön (1917): *A magyar ev. nevelés a reformatiótól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. A reformatio négyszázados jubileumára*. Pozsony.

Szigethy Lajos (1921): Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformatiótól napjainkig. *Századok*. LV(6-10), 239-241.

URL: <https://tinyurl.com/4dyabxwe>

Zombori István (szerk.) (2019): *A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában. 18-20. század*. METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest.

Zsilinszky Mihály (1908): Az 1848-iki XX. törvénycikk története (I). *Budapesti Szemle* 36(374), 133. k., 161-184.

URL: <https://tinyurl.com/38c5a3fd> | (II.) 36(375), 133. k., 357-383. URL: <https://tinyurl.com/yceac83>

A budapesti evangélikus „menekült teológia”, 1919–1923

KERTÉSZ Botond

Levéltárvezető | Evangélikus Országos Levéltár

MTMT: 10066059 | ORCID 0009-0003-6608-5246
botond.kerteszb@lutheran.hu

KEYWORDS

- 1919-1923
- Budapest
- refugee theology
- emergency situation
- restart

ABSTRACT

The Budapest Lutheran „refugee theology”, 1919-1923 | The subject of this study is the Budapest „refugee theology”, which operated for four academic years between 1919 and 1923. Its history is now forgotten, even though it played an important role in the reestablishment of the Lutheran Church after Trianon. The Lutheran Church was also part of the collapse that followed the defeat of the World War. Of its 1,118,000 believers, 538,000 (48%) remained in Hungary. In some respects its situation improved slightly, as its share of the population rose from 5.3% to 6.7% - but in reality its situation as a scattered minority became even more acute, as the proportion of Roman Catholics rose from 52.1% to 63.9% and that of Reformed even more dramatically, from 12.1% to 21%. Alongside the two large historic churches, the Lutheran Church has become even more of a minority. The organisational weakening of the Lutherans was even more spectacular: 37% of mother churches and only 38% of pastorships were retained within the new borders, and the same proportion of secondary and higher education schools.

KULCSSZAVAK

- 1919-1923
- Budapest
- „menekült teológia”
- veszélyhelyzet
- újraindulás

ABSZTRAKT

A tanulmány témája a budapesti „menekült teológia”, amely 1919 és 1923 között, négy tanéven keresztül működött. Története mára feledésbe merült, pedig fontos szerepet töltött be a Trianon utáni evangélikus egyház életének újraindításában. A vesztes világháborút követő összeomlásnak az evangélikus egyház is részese volt. 1.118.000 hívéből 538.000 (48%) maradt meg Magyarországon. Bizonyos szempontból kicsit javult a helyzete, hiszen az arány 5,3%-ról 6,7%-ra emelkedett a népességen belül – a valóságban azonban még kielezettebbé vált szórvány-helyzete, mivel a római katolikusok aránya 52,1%-ról 63,9%-ra, a reformátusoké pedig még drámaibban, 12,1%-ról 21%-ra növekedett. A két nagy történelmi egyház mellett az evangélikus egyház még inkább kisebbséggé vált. Az evangélikusok szervezeti gyengülése ennél is látványosabb volt: az anyagyülekezeteknek 37%-a, a lelkészi állásoknak pedig csak 38%-a maradt meg az új határok között, ugyanilyen arányban maradtak meg a közép- és felsőfokú iskolák is. A 20. században voltak olyan lelkészei az evangélikus egyháznak, akik részben, vagy egészben e nehéz körülmények között működő budapesti menekültteológián készültek fel lelkészi szolgálatukra. A már említett Ordass Lajoson kívül itt tanult Jánossy Lajos (1903–1976) is, aki később a soproni teológiai fakultás professzora lett. A budapesti menekültteológia hatása megkerülhetetlen a 20. századi magyar evangélikus egyháztörténetben.

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem ma Budapesten működik. Közvetlen elődje, az Evangélikus Teológiai Akadémia 1951-ben költözött Sopronból a fővárosba. Azonban nem ez volt az első felsőfokú evangélikus lelkészképző intézmény ezen a helyen. 1855 és 1865 között közös protestáns teológiát működtetett a bányai evangélikus egyházkerület és a dunamelléki református egyházkerület Pesten, a Kálvin téri református épületegyüttesben. A Török Pál (1808–1883) pesti református lelkész – 1860-tól dunamelléki szuperintendens – által alapított és vezetett intézményben nagyjából 25%-ban vettek részt evangélikusok, akár a fenntartás költségeit, akár az evangélikus oktatók által tanított tárgyakat, akár az itt tanuló diákok arányát tekintjük.¹ Tíz év alatt olyan evangélikus lelkészek tanultak itt, mint Győry Vilmos² vagy Sántha Károly.³ Az

¹ Kertész, 2005. 65-70.

² Győry Vilmos (1838–1885) Orosházi, majd pesti evangélikus lelkész, Székács József veje, majd lelkészi tisztségében utódja. Költő, író és kiváló műfordító volt, a Kisfaludy Társaság rendes, az MTA levelező tagjának választotta.

³ Sántha Károly (1840–1928) sárszentlőrinci evangélikus lelkész. A dunántúli új énekeskönyv több tucat énekét tartalmazta, néhány szövege a ma használt evangélikus énekeskönyvben is megtalálható.

együttműködés tíz év után szakadt meg, az intézmény azóta református teológiaként, ma pedig a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi karaként működik a Ráday utcában.

Dolgozatom témája a budapesti „menekült teológia”, amely 1919 és 1923 között négy tanéven keresztül működött. Története mára feledésbe merült, pedig fontos szerepet töltött be a Trianon utáni evangélikus egyház életének újraindításában. A vesztes világháborút követő összeomlásnak az evangélikus egyház is részese volt. 1.118.000 hívéből 538.000 (48%) maradt meg a Trianonban meghúzott határok között. Bizonyos szempontból kicsit javult a helyzete, hiszen az arány 5,3%-ról 6,7%-ra emelkedett a népességen belül – a valóságban azonban még kiélezettebbé vált szóránnyhelyzete, mivel a római katolikusok aránya 52,1%-ról 63,9%-ra, a reformátusoké pedig még drámaibban, 12,1%-ról 21%-ra növekedett. A két nagy történelmi egyház mellett az evangélikus egyház még inkább kisebbséggé vált.⁴

Az evangélikusok szervezeti gyengülése ennél is látványosabb volt: az anyagyülekezeteknek 37%-a, a lelkészi állásoknak pedig csak 38%-a maradt meg az új határok között, ugyanilyen arányban maradtak meg a közép- és felsőfokú iskolák is.⁵ A teológiák esetében még rosszabb volt a helyzet: Pozsony és Eperjes a határon kívül került, Sopront csak a népszavazás tartotta bent Magyarországon. A világháború előtt Pozsony volt a legjelentősebb teológia, fenntartásában az egyetemes egyház is részt vett. Lelkészképző intézeteink közül messze a soproni volt a legkisebb: az összeomlás előtt, az 1917–18-as tanévben 106 teológushallgató tanult az akadémiákon, ezek közül mindössze 14-en (13,2%) Sopronban.⁶ Ha ezt összevetjük az új határok között maradt lelkészi állások arányával (38%), akkor láthatjuk, hogy az egyetlen megmaradt akadémia még a maradék egyház lelkészképzési igényeinek kielégítésére sem volt elég.

A budapesti teológiai akadémia, mint jogutód intézmény, a pozsonyi és eperjesi főiskolákhoz kötődött. A jogutód státusz az eperjesi teológia tekintetében jogilag nem volt kellően megalapozott. Az Eperjesi Kollégium egy történelmileg kialakult, meglehetősen bonyolult jogi konstrukcióban működött. Fenntartói jogait egyrészt a Tiszai Evangélikus Egyházkerület, másrészt az egykori alapítókat reprezentáló ún. „Ősi Pártfogóság” gyakorolta.⁷ Ez a működési modell válsághelyzetben nem kedvezett a gyors és hatékony döntéshozatalnak, így a kollégiumot alkotó négy intézmény (teológia, jogakadémia, gimnázium és tanítóképző) az összeomlás után három helyre került. Mikler Károly (1872–1955), a jogakadémia dékánja már 1918 végén reálisan látta az eperjesi kollégium tarthatatlan helyzetét, ezért nemcsak az akadémia, de a teológia áttelepítését is szorgalmazta Miskolcra. 1918 novemberében a tiszai egyházkerület, a kultusz kormányzat és Miskolc városa is készen állt az intézmények befogadására. Az Ősi Pártfogóság azonban nem járult hozzá a „meneküléshez.” Késlekedésük végzetesnek bizonyult: a jogakadémia végül 1919. március 14-én hagyta el a várost, de ekkor már a csehszlovák hatóságokkal kellett tárgyalniuk, aminek következtében az intézmény ingóságainak nagy része – mindenekelőtt értékes könyvtára – a városban maradt. A jogakadémiát a tanítóképző is követte Miskolcra. A gimnázium a városban maradt, majd néhány éven belül szlovák nyelvű intézménnyé vált.⁸ A teológiát a cseh hatóságok 1919 húsvétján bezáratták, tanárai és diákja egy része Pestre menekült. A Tanácsköztársaság zavaros időszakát közülük a legtöbben az Üllői úti Luther Otthonban – az egyház által fenntartott egyetemi internátusban – vészték át. A Luther Otthonban maradt diákok a kommun idején a saját maguk részére sajátították ki az intézményt, amely így elkerülte

⁴ Kertész, 2020. 6–7.

⁵ Kertész, 2020. 8.

⁶ EOL, Egyetemes jkv. 1918, 15.

⁷ Sáy, 2021. 47.

⁸ Durovics, 2019. 84–86.

kényszer-betelepítéseket és zabrálásokat. Az eltávozott egyetemisták helyét nagyrészt menekült teológusok (harmincegyen) és teológiai tanárok (hatan) vették át 1920 őszéig.⁹

A pozsonyi teológia jogutódlása egyértelműbb volt, mivel fenntartója az egyetemes egyház volt. A teológiai oktatás újjászervezését az egyetemes közgyűlés vállalta magára. A pozsonyi teológia az 1918–19-es tanévet még be tudta fejezni, a cseh hatóságok véglegesen 1919. szeptember 8-án zárták be az intézményt. Az új hatalommal együtt nem működő tanárokat, Kovács Sándort (1869–1942) és Szelényi Ödönt (1877–1931), kiutasították az országból, akik eperjesi kollégáikhoz hasonlóan szintén Pestre költöztek. 1919. november 17-én nyílt meg az Budapesten az ún. pozsonyi–eperjesi teológiai akadémia az Eszterházy u. 3. szám alatti egyetemi épületben. A július 14-én zárult tanévben hat tanszéken oktatta a 34 teológus hallgatót a Pozsonyból menekült Kovács Sándor és Szelényi Ödön, valamint az Eperjesről érkezett Deák János (1886–1961), Draskóczy Lajos (1862–1942) és Szlávik Mátyás (1860–1937). Az újszövetségi exegézist a „szomszédból átjáró” (hivatala az Eszterházy utcában volt, szemben az egyetemi campussal) Raffay Sándor (1866–1947) bányakerületi püspök tanította ebben az évben, aki korábban Pozsonyban volt a teológia tanára.¹⁰ Deák Jánost Raffay külön felkérte, hogy Pozsonyt elhagyva jöjjön Budapestre tanítani.¹¹ A következő évben Bancsó Antal (1851–1937) – aki 1919-ben a soproni teológiáról ment nyugdíjba és költözött Budafokra – vette át Raffay tantárgyait.¹²

A budapesti tanári kar utoljára az 1921–22-es tanév végén változott: ekkor vonult nyugdíjba Szlávik Mátyás.¹³ A budapesti menekült teológia első dékánja (igazgatója) Kovács Sándor volt, akit még Pozsonyban választottak meg erre a tisztségre. Az első tanév után Kovács Sándor lemondott tisztségéről, helyére Draskóczy Lajost (az eperjesi teológia korábbi dékánját) választották meg, a teológus otthon vezetését pedig Deák János vette át.¹⁴

A teológia felügyeletét is újjá kellett szervezni, erre az 1920. december 3-i közgyűlés kerített sort. A feladatot ellátó ún. kisbizottság a menekülés közben szétszilárdott, ezért Raffay Sándor és Mágócsy-Dietz Sándor (1855–1945), a tanügyi bizottság elnökének és a Luther Otthon igazgatójának vezetése alatt egy hattagú végrehajtó bizottságot választottak, melynek hivatalból tagjai voltak a teológia dékánja és a teológusotthon vezetője is. A bizottság 1922-ig működött, ekkor újraválasztották az ún. kisbizottságot, melynek mind a négy püspök tagja volt.¹⁵

Az első, 1919–20-as tanévben még meglehetősen ziláltak voltak a jogi és anyagi körülmények, a következő tanévek ehhez képest már úgy-ahogy rendezett módon folytak le. Az 1920–21-es tanévben 46 hallgató járt a teológiára, akik közül 18-an az elcsatolt területekről érkeztek. Közülük 28-an voltak a teológusotthon lakói, és 33-an étkezhettek az intézmény jóvoltából. Az intézetben lakott a teológia dékánja (Draskóczy Lajos) és az otthon vezetője (Deák János) – utóbbi ekkor még családja nélkül, majd ők is beköltöztek az Eszterházy utcába. A helyzet bizonytalanságát ékesszólóan jelezte, hogy a téli szünet hosszát a tüzelőhelyzettől tette függővé a fenntartó. A háború utóhatásai annyiban érződtek, hogy néhány, katonai szolgálatot teljesített, de jó előmenetelű hallgatónak engedélyezték egy-egy szemeszter összevont elvégzését. Az új idők jeleit mutatta, hogy lányok is kérték felvételüket az intézménybe. A korábbi rendtartások nem számítottak erre a fordulatra, így vonatkozó rendelkezést sem tartalmaztak. Az egyetemes közgyűlés támogatta a teológia javaslatát, hogy lányokat is felvehessenek azzal a kikötéssel, hogy őket csak vallástanárokként fogják alkalmazni – pontos tantervük kidolgozására is utasítást

⁹ EOL, Egyetemes jkv. 1920, 23–24.

¹⁰ EOL, Egyetemes jkv 1920, 23–24.

¹¹ Raffay Sándor levele Deák Jánosnak. Budapest, 1920. február 10. EOL, Deák J. hagyaték, 10. doboz, Személyes iratok.

¹² EOL, Egyetemes jkv 1920, 17.

¹³ EOL, Egyetemes jkv 1922, 12.

¹⁴ EOL, Egyetemes jkv 1920, 17.

¹⁵ EOL, Egyetemes jkv 1920, 16–17.

kapott az intézmény végrehajtó bizottsága.¹⁶ Mivel sem az eperjesi, sem a pozsonyi teológia nem tudta magával hozni könyvtárát, ezért tárgyalásokat kezdtek Schneller István kolozsvári teológiai tanár könyvgyűjteményének megvásárlásáról, és természetesen (sikertelenül) igyekeztek a korábbi akadémiák könyvtárait is megszerezni.¹⁷ 1922-ben ugyan tárgyalt az eperjesi könyvtár átadásáról Raffay és a szlovák evangélikus püspökelnök, Jur Janoška (1856–1930), de ez nem vezetett eredményre.¹⁸

A jogutódlás bizonytalanságát jelezte, hogy a Pozsonyból és Eperjesről érkezett tanárok szolgálati jogfolytonossága nem esett egyforma elbírálás alatt. Míg a pozsonyi tanárok szolgáltatásának jogfolytonossága és nyugdíjárulékaik befizetése nem képezte vita tárgyát, addig az Eperjesről érkezett professzorok esetében erről az egyetemes közgyűlésnek külön határozatot kellett hoznia.¹⁹ A csehszlovák teológiává átalakult pozsonyi teológiát nem ismerték el utódintézménynek, az itt kiadott bizonyítványokat a magyar evangélikus egyház nem fogadta el.²⁰

Az akadémia 1922–23-as tanévben fejezte be budapesti működését. Az 1923. március 22-én megtartott, egyetemes felügyelőt beiktató közgyűlésen mondták ki, hogy

„a jelenleg Budapesten székelő pozsonyi és eperjesi akadémiákat beszünteti, illetve azok működését ideiglenesen szünetelteti és megkeresi a dunántúli területet, hogy a soproni akadémiának működését is ideiglenesen szüneteltesse...”²¹

A teológiai akadémia négy pesti tanéve Magyarország első modernkori súlyos gazdasági válságának idejére esett. Bár a közvetlen háborús károk nem voltak jelentősek, de a Monarchia, illetve a Kárpát-medence gazdasági egysége darabjaira hullott, a forradalmak a társadalom mellett a gazdaságot is teljesen szétzilálták. A hiperinfláció miatt a korona rohamosan veszítette el a vásárlóerejét.²² A teológia fenntartása ilyen körülmények között napi küzdelmet jelentett. A menekült tanárok (és diákok) révén a humánerőforrás rendelkezésre állt, az alapvető infrastruktúrát 1920 ősztől az állam biztosította az Eszterházy u. 4. szám alatti egyetemi épületrész díjtalan átengedése révén. Az egyháznak „csak” a tanárok fizetéséről, a diákok ellátásáról és a rezsi előteremtéséről kellett gondoskodnia. Ez utóbbi elsősorban a fűtéshez szükséges szén jelentette, amelyből akut hiány volt Magyarországon a Trianon utáni időszakban.

A mindennapi működés fenntartásának elsődleges forrása az amerikai segély volt. A támogatás Raffay Sándoron keresztül érkezett, és ő is számolt el vele az adományozók felé. Nemi nagyvonalúsággal úgy gondolta, hogy az adományt elfogadóknak, azaz az egyház közösségének viszont nincsen köze az elszámolásokhoz, ami természetesen gyanúba is keverte a püspököt. Raffayt részben véletlenül találta meg az amerikai segélyek fogadásának és elosztásának feladata, részben ő is nagy elszántsággal vetette bele magát a húszas években a nemzetközi ügyek intézésébe. A „véletlen” az volt, hogy 1913–14-ben kormányzati megbízatásból több hónapot töltött az Egyesült Államokban, hogy református mintára megszervezze a kivándorolt magyar evangélikusok egyházmegyéjét – próbálkozása ugyan kudarcba fulladt, de az amerikai evangélikus egyházak vezetőivel olyan személyes kapcsolatokat alakított ki, amelyek alkalmassá tették a bizalmi alapon történő segélyezés lebonyolítására.²³ A magyarnál szigorúbb hitvallási alapokon álló amerikai evangélikusok számára különösen fontos volt, hogy a lelkész-képzés folyamatosságát fenntartsák.

¹⁶ EOL, Egyetemes jkv 1921, 12.

¹⁷ EOL, Egyetemes jkv 1921, 13.

¹⁸ EOL, Egyetemes jkv 1922, 7.

¹⁹ EOL, Egyetemes jkv 1921, 11.

²⁰ EOL, Egyetemes jkv 1922, 13.

²¹ EOL, Egyetemes jkv 1923 rendkívüli, 19–20.

²² Ablonczy, 2020. 211–217.

²³ Raffay Sándor: Feljegyzések. Amerikai segély. EOL, Raffay S. hagyatéka

Amerikai részről John Alfred Morehead (1867–1936) professzor, aki ebben az időben a Missouri Synod európai képviselője volt, tett a legtöbbet ezért a kapcsolatért. (Két világháború közti európai segélyezési tevékenységéért a béke Nobel-díjra is jelölték).²⁴ 1920-ban a United Lutheran Church in America és az MEE hivatalos együttműködési megállapodást is kötöttek.²⁵ 1919 és 1923 között öt alkalommal érkezett pénzsegély az amerikai egyháztól. Az 1920 áprilisában kapott 1.113.000 korona értékű támogatás nagy részét kifejezetten a teológia céljaira adományozták az amerikaiak, a tanárok fizetésére és a teológusok otthonának ellátására.²⁶

Az amerikai segély mellett az egyházkerületek, gyülekezetek, más külföldi segélyszervezetek is támogatták a teológia működését. A nyári szupplikációk jövedelme is a teológia fenntartására szolgált. A tanárok különböző jogcímű állami fizetésekiegészítésére is történtek kísérletek – inkább kevesebb, mint több sikerrel. Az erőfeszítések ellenére az Akadémia és a Teológus Otthon költségvetése folyamatosan borotvaélen táncolt. A büdzsében keletkezett hiányokat végül a fenntartó egyetemes egyház egyenlítette ki.

A teológia és a teológusotthon működése „felülnézetből” kiválóan biztosított volt, testközelből azonban látszottak a komoly hiányosságok. Wolf (Ordass) Lajos (1901–1978) későbbi bányai egyházkerületi, majd déli kerületi püspök, a Lutheránus Világszövetség alelnöke menekültként a teológia hallgatója volt. Visszaemlékezései érzékletes képet festenek a valós viszonyokról, bár információit érdemes forráskritikával kezelni, hiszen ismeretes Ordass Lajos fejlett kritikai érzéke. Így írt a teológia akkori viszonyairól:

„...három tantermet engedtek át teológiai tanítás céljaira, másik három tantermet Teológusok Otthona céljaira. Két tantermet pedig részben Draskóczy Lajos teológiai igazgató, másrészt dr. Deák János otthon-igazgató lakás céljára. Az iskola működése az elképzelhető legkezdetlegesebb viszonyok közt folyt. [...] Az otthont alkotó minden tanteremben 12-15 fiú volt elhelyezve, egyszóval annyi, ahány ágyat föl lehetett állítani a teremben. Mikor létszámunk megnövekedett a következő esztendőben, akkor már a folyósóra is jutott ágy, és az új elsősévesek közül néhányan ott éltek az egész éven át. A szobák berendezése: ágyak, egy hosszú asztal, néhány szék. Szekrényünk, íróasztalunk és legtöbbünk ülőhelye is a diákláda volt. [...] A Teológusok Otthonában alig lehetett szó tanulásról. Tömegesen voltunk, sok lármával, hideg is volt, és minden segédeszköz hiányzott. [...] Dr. Deák János professzor a feleségével és kisfiacskájával a legkisebb méretű tanteremben lakott, de úgy, hogy két másik tanterem között voltak és nem volt külön kijáratuk a folyósóra. Csak az egyik tantermen keresztül juthattak ki lakásukból.”

Az bentlakás és ételmezés ugyan ingyen volt, de a központi diákmenza sem nyerte el Ordass tetszését: „Gyöngye volt ez az ételmezés, és főként lelkiismeretlenül készítették el az ételeket.”²⁷

Ordass Lajos visszaemlékezéseiből kiderül, hogy az 1923-ban megalakult soproni teológiai fakultás teológusotthona igazgatójának, Deák Jánosnak a legendája már Budapesten elkezdődött. Deák hihetetlen munkával igyekezett fenntartani, javítani a teológusotthon körülményeit. Vasárnap pótvacsorát főzetett a házmesternél a kiéhezett teológusoknak. A konyhai eszközöket evangélikus kereskedőktől szedte össze, az alapanyagok a gyülekezetektől érkeztek a babléveshez vagy főzelékhez. A diákmenza reggelit nem adott, e helyett valamelyik evangélikus pékmestert sikerült megnyernie Deáknak, hogy a maradék lisztjéből kenyeret süssön a teológusainak. Ordass megható szavakkal emlékezett vissza Deák János gondoskodására:

„Dr. Deák János gondviselőnk volt. Sokszor éreztük belőle kisugározni az apai szeretet melegét. Rengeteg fáradságot vállalt érdeünkben és elviselt minden megaláztatást azért, hogy javunkat szolgálhassa.”²⁸

²⁴ J. Alfred Morehead, URL: <https://tinyurl.com/bddy37s5>.

²⁵ EOL, Egyetemes jkv 1920, 12.

²⁶ EOL, Egyetemes jkv 1920, 6.

²⁷ Ordass, 1985. 43-44.

²⁸ Ordass, 1985. 45.

Valószínűnek tartjuk, hogy a későbbi püspök visszaemlékezése sokak érzését tükrözi. Wolf Lajoshoz hasonlóan jó néhány teológus érkezett menekültként Budapestre, ahol az egyház, a teológusotthon, Deák János gondoskodása pótolta az elhagyott család, környezet, barátok által nyújtott személyes kapcsolatokat és szociális hálót.

A budapesti teológia megszűnése után az egyetemes közgyűlés jegyzőkönyvben mondott köszönetet a kulturális kormányzat mellett Raffay Sándornak:

„Köszönetet mond D. Raffay Sándor püspöknek, akinek elsősorban köszönhető, hogy az akadémia Budapestre áttelephetett, s aki az akadémia ügyét azóta is állandóan szívében viselte.”²⁹

A források alátámasztják, hogy nem csupán a kötelező udvariasság miatt emlékeztek meg Raffay szerepéről. A szervezésben, a finanszírozásban, az első évben még a tanításban is megkerülhetetlen szerepe volt a bányai egyházkerület püspökének. Érdekes módon ez nem tükröződik vissza Raffay különböző időpontokban és különböző közönség számára megírt emlékirataiban. Az álszerénységgel nehezen vádolható egyházvezető leginkább a bőségesen tárgyalt amerikai segélyezés és néhány személyi konfliktusa kapcsán emlékezett meg a budapesti teológia létrehozásában és fenntartásában vállalt megkerülhetetlen szerepéről. Nem tudjuk megmondani, hogy az idős püspök számára miért halványult el ennyire a teológusképzés folyamatosságának fenntartásában játszott megkerülhetetlen szerepe.

A Budapesten működő menekült pozsonyi–eperjesi teológiai akadémia helyét a soproni teológiai fakultás vette át az 1923–24-es tanévtől kezdve. Ez volt az első, egyetemi rangú lelkészképző intézmény a magyarországi evangélikusok története során. A fakultás ügye már a háború kitörése előtt napirenden volt – az álmokból a komoly tervezés és szervezés fázisába akkor kerülhetett az ügy, amikor a debreceni egyetemen 1914-ben megalakult a református teológiai fakultás. A kultuskormányzat és az evangélikus egyház között a háború alatt és után is folyamatosak voltak a tárgyalások: református mintára a Pozsonyban létrehozni tervezett egyetem egyik fakultásaként gondolták létrehozni az evangélikus lelkészképzőt.³⁰ A háború megnehezítette, a trianoni békeszerződés pedig belátható időn belül ellehetetlenítette az eredeti terv megvalósítását. Az egyetemi campus területén működő budapesti teológiai akadémia a kultuskormányzat és az egyház számára is felvetette annak lehetőségét, hogy a fakultás a budapesti egyetem keretei között alakuljon meg. A kormány és az egyház támogatta a tervet, amit azonban az egyetemi autonómia megghiúsított. 1920 folyamán a pesti egyetem valamennyi kara úgy döntött, hogy nem óhajtának helyet adni egy evangélikus egyetemi fakultásnak.³¹ Időközben a Pozsonyba tervezett egyetem új székhelyet kapott Pécsen. Bár az egyházi küldöttség ragaszkodott ahhoz az elképzeléséhez, hogy a fakultás hallgatói csak úgy lehetnek valódi egyetemi polgárok, ha a többi kar diákjával egy városban tanulnak, az evangélikusok marginális pécsi jelenléte miatt újabb tervek születtek. Sopron és ismét Budapest jöttek szóba, mint a teológiai fakultás színhelyei. Az egyetem és az egyház végül mégis úgy döntött, hogy Pécsre kerüljön a fakultás, amely 1922 őszén kezdje el a működését.³² Az egyezséget ezúttal a kormány torpedózta meg – Klebersberg Kuno (1875–1932) kultuszminiszter nem járult hozzá az evangélikus lelkészképzés pécsi beindításához. A miniszter az 1922. október 12-én zajló egyetemes közgyűlésről rendelte magához a döntés ellen tiltakozó egyház püspökeit. A fenntartó államot képviselő miniszter de facto elérte, amit akart, az egyház elfogadta, hogy egyelőre ne az egyetem székhelyén alakuljon meg a fakultás, de kérte az egyetemi igazgatásba való részvétel

²⁹ EOL, Egyetemes jkv 1923 rendes, 21.

³⁰ Kiss, 1943. 5.

³¹ EOL, Egyetemes jkv 1920, 18.

³² EOL, Egyetemes jkv 1921, 13.

lehetőségét, a diákok számára egyetemi vendégprofesszorok kiküldését, és annak a lehetőségnek a fenntartását, hogy idővel a lelkészképző az egyetem mellé költözhessen.³³ Ennek gyakorlati megvalósítását a revízió hozhatta volna el, ahogyan azt Radvánszky Albert (1880–1963) egyetemes felügyelői székfoglalójában megfogalmazta 1923 tavaszán:

„...az egyetem székhelyén való elhelyezéssel és a tökéletes beillesztéssel kapcsolatosan kell keresni a kérdés végleges megoldási módját, mely végsőül Pozsony nevét vetíti szemünk elé.”³⁴

Amint elérhető közelségbe került a fakultás felállítása, azonnal megjelent az aggodalom is, hogy a szoros egyházi felügyelet nélkül működő, állam által fenntartott autonóm intézmény eltávolodik az egyháztól. 1922–23-ban ezért elhatározták egy lelkészképző szeminárium, egy „Prediger-seminar” megalakítását. Az 1923-ban érkező svájci segélyek, a teológusotthon felszerelése ezt a célt szolgálta volna az egyetemes egyház kibővíteni tervezett Üllői úti székházában, ahol ebben az időszakban egyetemista kollégiumként működő Luther Otthon is helyet kapott.³⁵ A terv talán nemcsak azért bukott el, mert nem volt rá anyagi forrás, hanem mert kiderült, hogy a soproni intézmény egyházasabb volt, mint a 20. század elejének teológiái. A Deák János vezette teológusotthon a gyakorlatban betöltötte a lelkészképző szeminárium szerepét.³⁶

A soproni teológiai fakultás elvileg nyolc tanszékkal alakult meg, de indulásakor csak hatot töltöttek be. A kinevezések testvériesen oszlottak meg a két megszűnt teológiai akadémia, a soproni és a budapesti között. Sopronból Pröhle Károly (1875–1962), Payr Sándor (1861–1938) és Stráner Vilmos (1866–1932), Budapestről Deák János, Kis Jenő és Kovács Sándor folytathatta immár egyetemi professzorként tanári pályafutását. A soproni fakultás megalakulásának legnagyobb vesztesei Draskóczy Lajos és Szelényi Ödön, a budapesti teológia két állás nélkül maradt teológiai tanára lettek, akiket munkáltatójuk az egyetemes egyház rendelkezési állományba helyezett.³⁷ A budapesti intézményt három éven keresztül vezető Draskóczy lemaradása a professzori stallumról a legmeglepőbb fejlemény. Raffay önéletrajzi feljegyzései szerint az egyetem, a kormány és az egyház illetékesei de facto rábízták a soproni professzori kar összeállításának feladatát, ő pedig Draskóczy helyett a soproni Stráner Vilmost ajánlotta.³⁸

Draskóczy helyét később sem sikerült igazán megtalálni az egyházban. 1905–1923-ig volt Eperjesen, majd Budapesten teológiai tanár, mindkét helyen betöltötte a dékáni tisztséget is. Miután 55 évesen állás nélkül maradt, nyugdíjat kapott, azonban missziói lelkészként folytatta egyházi szolgálatát. Több helyen is találkozunk nevével, leghosszabban és legmeghatározóbban a komáromi missziós gyülekezet sikeres szervező lelkészeként működött.³⁹ 1927-ben ő tartotta az első evangélikus rádiós igehirdetést a vári templomban. A rádiós istentisztelet műfaját ellenző Raffay sajátos narratívája szerint csak azért, hogy megbosszulja mellőzését a soproni fakultás tanárai közül.⁴⁰

Szelényi Ödön sorsa megnyugtatóbban rendeződött, mint Draskóczyé. Bár benne is tüskét hagyott, hogy nem lehetett a fakultás tanára, aktivitásának sikerült megfelelő terepet találnia. 1923-tól 1931-ben bekövetkezett haláláig a pesti evangélikus leánygimnázium tanáraként dolgozott. Már 1918-tól kezdve titkára volt az Evangélikus Tanáregyesületnek, melynek keretei

³³ EOL, Egyetemes jkv 1922, 14.

³⁴ EOL, Egyetemes jkv 1923 rendkívüli, 15.

³⁵ EOL, Egyetemes jkv 1923 rendes, 22.

³⁶ Kiss, 1943. 23–28.

³⁷ EOL, Egyetemes jkv 1923 rendes, 21.

³⁸ Raffay Sándor: Feljegyzések. Pesti evangélikus egyház. EOL, Raffay S. hagyatéka

³⁹ Onomasztikon, Draskóczy Lajos

⁴⁰ Raffay Sándor: Feljegyzések. Pesti evangélikus egyház. EOL, Raffay S. hagyatéka

között jelentős szervező és tudományos munkát végzett. Megalapítója és haláláig szerkesztője volt a Protestáns Tanügyi Szemle című lapnak.⁴¹

Hogy a budapesti teológiai akadémiából soproni teológiai fakultás lett, azt a kortársak happy endként élték meg. Természetesen a nosztalgia és az újtól való aggodalom is megfogalmazódott, amikor az akadémiák helyét az egyetemi fakultás vette át. 1923 őszén így fogalmazta ezt meg Radvánszky Albert egyetemes felügyelő:

„Theológiai akadémiáink a fakultás felállítása következtében működésüket beszüntették. Nem vehetünk tőlük búcsút elfogódottság nélkül. Velük hazai egyházunk történetének századai búcsúznak. Óhajunk csak az lehet, hogy a fakultás olyan munkát végezzen egyházunk érdekében, aminőt ők végeztek, és a fakultás tanárai is ugyanolyan munkát, aminőt eddig, mint akadémiai tanárok, végeztek. Egyelőre az ő személyük garancia arra nézve, hogy a fakultáson a tudományos és egyházas szellem nem kerül összeütközésbe egymással, hanem harmóniává olvad.”

Mi már tudjuk, hogy 1923-ban a búcsú nem volt végleges, 1951-ben a teológiai akadémia visszatért Budapestre.

Négy év történelmi, akár egyháztörténeti mércével mérve sem nagy idő. Egy iskola életében azonban meghatározó lehet. A 20. században voltak olyan lelkeszei az evangélikus egyháznak, akik részben vagy egészben e nehéz körülmények között működő intézményben készültek fel szolgálatukra – a legtöbben közülük nem is eredménytelenül. A már említett Ordass Lajoson kívül itt tanult Jánossy Lajos (1903–1976) is, aki később a soproni teológiai fakultás professzora lett.⁴² A budapesti menekültteológia hatása megkerülhetetlen a 20. századi magyar evangélikus egyháztörténetben.

⁴¹ Onomasztikon, Szelényi Ödön

⁴² Kiss, 1943. 51.

Források

Evangélikus Országos Levéltár, Deák János teológiai tanár hagyatéka (EOL, Deák J. hagyatéka)

Evangélikus Országos Levéltár, közgyűlési jegyzőkönyvek gyűjteménye

- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1918. évi egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. 1918)
- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1920. évi egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. 1920)
- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1921. évi egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. 1921)
- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1922. évi egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. 1922)
- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1923. évi rendkívüli egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. rendkívüli 1923)
- A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1923. évi rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve (EOL, Egyetemes jkv. rendes 1923)

Evangélikus Országos Levéltár, Raffay Sándor püspök hagyatéka (EOL, Raffay S. hagyatéka)

Onomasztikon. *Magyar evangélikus lelkészek életrajzi adatai*. Kézirat, cédulakatalógus. Összeállította Magassy Sándor. Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszék könyvtára.

Felhasznált irodalom

Ablonczy Balázs (2020): *Az ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története 1918–1921*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Durovics Alex (2019): Eperjes – Az Evangélikus jogakadémia 1918/19-es tanéve és Miskolcra költözése. *Gerundium. Egyetemtörténeti közlemények*, 10(2), 80–89. DOI: <https://doi.org/10.29116/gerundium/2019/2/4>

Kertész Botond (2005): A pesti protestáns teológia és az evangélikus egyház. *Egyháztörténeti Szemle*, 6(1), 62–78. URL: <https://tinyurl.com/yyafdu58>

Kertész Botond (2020): Az evangélikus Trianon számokban. *Credo*, 26(4), 5–8. URL: <https://tinyurl.com/rxmdsj7k>

Kiss Jenő (1943): *Visszapillantás a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi karának húsz éves történetére (1923–1943)*. Pécs.

Ordass Lajos (1985): *Önéletrajzi írások*. Szerk.: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Sáry Pál (2021): Az eperjesi jogakadémia története. In: Nagy Zoltán (szerk.): *Jogászprofesszorok Miskolcon*. Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Miskolci Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület Miskolc. Miskolc. 23–63. URL: <https://tinyurl.com/ycxeezr5>

SOPRONI EGYETEM KIADÓ
UNIVERSITY OF SOPRON PRESS